

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ**

**ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ, ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ &
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΘΕΜΑ:

**Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ
ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ**

**ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ:
ΞΥΓΚΟΓΙΑΝΝΗ ΜΑΡΙΑ**

**ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΠΟΛΥΖΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ**

ΒΟΛΟΣ, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2006

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 5001/
Ημερ. Εισ.: 06-10-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΜΧΠΠΑ
2006
ΞΥΓ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί σύμφωνα με μελέτες, ίσως την παλαιότερη μορφή τουρισμού, λόγω των ταξιδιών των πιστών από διάφορους τόπους, σε κατεύθυνση όπου υπάρχει κάποιο σημαντικό για τη θρησκεία τους προσκύνημα ή μνημείο. Σήμερα, αποτελεί μία από τις πλέον αναπτυξιακά υποσχόμενες μορφές εναλλακτικού τουρισμού στην Ελλάδα, λόγω της ύπαρξης πλούτου θρησκευτικών μνημείων. Η ανάπτυξή του επιφέρει ποικίλα πλεονεκτήματα στο σύνολο του Ελλαδικού χώρου, με σημαντικότερα αυτά της επιμήκυνσης της τουριστικής περιόδου και της διαφοροποίησης, του μέχρι τώρα προσφερόμενου τουριστικού προϊόντος στη διεθνή και εγχώρια τουριστική αγορά. Για την καλύτερη κατανόηση και εξήγηση του φαινομένου του θρησκευτικού τουρισμού, συστηματοποιούνται κάποιες οργανωτικές μορφές σύμφωνα με ορισμένα καθοριστικά χαρακτηριστικά που μπορούν να περιλαμβάνουν τον αριθμό των συμμετεχόντων, τα μέσα μεταφοράς, την εποχή και την κοινωνική δομή. Όσον αφορά την ελληνική πραγματικότητα γίνεται μία καταγραφή των θρησκευτικών πόρων, αναλύεται ο βαθμός επισκεψιμότητας δείγματος προσκυνηματικών τόπων και διερευνούνται τα κίνητρα των θρησκευτικών τουριστών.

Λέξεις κλειδιά: θρησκευτικός τουρισμός, προσκυνήματα, εναλλακτικός τουρισμός, θρησκευτικά μνημεία

ABSTRACT

According to various studies, religious tourism probably constitutes the older form of tourism, because of pilgrimages' travels from various regions, to direction where certain important adoration or monument for their religion, exists. Nowadays, it constitutes one of more developmentally promising forms of alternative tourism in Greece, because of the wealth of religious monuments that this country allocates. Its growth involves various advantages in the total of Hellenic space, with more important those of elongation of tourist period and its differentiation, up to now offered tourist product in the international and domestic tourist market. For better comprehension and explanation of phenomenon of religious tourism, certain organisational forms must be systematized according to certain decisive characteristics that can include the number of participants, the means of transport, the season and the social structure. With regard to the Greek reality, becomes a recording of religious resources, is analyzed the degree of visitation of sample of pilgrim places and are investigated the motives of religious tourists.

Key words: religious tourism, pilgrim places, alternative tourism, religious monuments

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ**Σελ.**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΩΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	10
1.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	10
1.2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	12
1.3. ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	14
1.4. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	15
1.4.2. <i>ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ</i>	19
1.4.2.1. ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	22
1.4.3. <i>ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ –ΑΝΑΛΥΣΗ SWOT</i>	23
1.4.4. <i>ΕΞΩΓΕΝΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ</i>	27
1.5. ΑΕΙΦΟΡΟΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	29
1.6. Η ΦΕΡΟΥΣΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ	31
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	33
2.1. ΜΟΡΦΕΣ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	33
2.2. ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	41
2.3. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	43
2.3.1. <i>Η ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ</i>	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ / ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	48
3.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	48
3.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ	51
3.3. ΜΟΡΦΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ	54
3.3.1. <i>ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ</i>	56
3.4. Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΗ ΧΩΡΟ	61
3.5. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΑΞΙΟΘΕΑΤΩΝ	68

3.6. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	70
3.6.1. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ.....	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	75
4.1. ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝ.....	78
4.1.1. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ.....	79
4.1.2. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ.....	81
4.1.3. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ.....	84
4.1.4. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	89
4.1.5. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ.....	93
4.1.6. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ.....	97
4.1.7. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	104
4.1.8. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	106
4.2. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΕ ΕΞΕΛΙΞΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	117
4.2.1. ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ	121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	123
5.1. ΑΡΧΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	135
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α	139
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	148

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ**Σελ.**

<u>Πίνακας 1.1:</u> Τομείς ωφελούμενοι από τον τουρισμό.....	20
<u>Πίνακας 1.2:</u> Η συμβολή του τουρισμού στην Ελλάδα.....	22
<u>Πίνακας 1.3:</u> Ανάλυση υπάρχουσας κατάστασης του ελληνικού τουρισμού.....	23
<u>Πίνακας 3.1:</u> Οι θρησκείες στον παγκόσμιο χάρτη.....	61
<u>Πίνακας 3.2:</u> Θρησκευτικοί τουρίστες στο Ισραήλ.....	64
<u>Πίνακας 5.1:</u> Δείγμα 20 Θρησκευτικών Μνημείων και Χαρακτηριστικά τους.....	125
<u>Πίνακας 5.2:</u> Σύνολο προσκυνημάτων ανά νομό.....	130

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ**Σελ.**

<u>Γράφημα 5.1:</u> Σχέση επισκεπτών/ ηλικίας θρησκευτικού μνημείου.....	127
<u>Γράφημα 5.2:</u> Σχέση επισκεπτών/ απόστασης από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει το μνημείο	129
<u>Γράφημα 5.3:</u> Διαφοροποίηση των νομών ανάλογα με τον αριθμό των προσκυνημάτων.....	133

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ**Σελ.**

<u>Χάρτης 4.1:</u> Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.....	80
<u>Χάρτης 4.2:</u> Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου.....	83
<u>Χάρτης 4.3:</u> Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων Περιφέρειας Ηπείρου.....	88
<u>Χάρτης 4.4:</u> Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στις Περιφέρειες Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας.....	92
<u>Χάρτης 4.5:</u> Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Κρήτης.....	96

<u>Χάρτης 4.6</u> : Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Πελοποννήσου.....	103
<u>Χάρτης 4.7</u> : Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας.....	105
<u>Χάρτης 4.8</u> : Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Θεσσαλίας.....	116
<u>Χάρτης 5.1</u> : Πυκνότητα προσκυνηματικών τόπων ανά Νομό.....	134

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΚΤΙΚΟΛΕΞΩΝ

ΑΕΠ:	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΕΟΤ:	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
ΖΟΕ:	Ζώνη Οικιστικού Ελέγχου
ΗΠΑ:	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΕΠΑΝ:	Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Ανταγωνιστικότητα
ΚΕΠΕ:	Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
ΚΠΣ:	Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
ΜΜΕ:	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΝΠΔΔ:	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου
ΥΠΑΝ:	Υπουργείο Ανάπτυξης
ΥΠΕΧΩΔΕ:	Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων
SWOT:	Strengths Weaknesses Opportunities Threats
UNESCO:	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WTO:	World Tourism Organisation
WTTC:	World Travel and Tourism Council

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήμουν αγνώμων αν δεν ανέφερα τις ευχαριστίες μου σε ανθρώπους που ουσιαστικά με βοήθησαν και χωρίς αυτούς σίγουρα δε θα ήμουν ικανή να ολοκληρώσω τη διπλωματική μου εργασία.

Καταρχήν θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου και Λέκτορα του τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, κ. Πολύζο Σεραφείμ για τη βοήθεια του κατά την επιλογή του θέματος, την οργάνωση της δομής και τις κατευθυντήριες γραμμές όσον αφορά την εύρεση στοιχείων και βιβλιογραφίας.

Επιπλέον, ευχαριστώ θερμά το Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Σισσανίου και Σιατίστης κ.κ. Παύλο για τη βοήθεια του ως προς την κατεύθυνση των ερευνών, την Ιερά Μητρόπολη Ηλείας, την Ιερά Μητρόπολη Πολυάνης και Κιλκισίου, και την Ιερά Μητρόπολη Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας για τις απαντήσεις τους στα ερωτηματολόγια και την ουσιαστική συμβολή τους στην καταγραφή των στατιστικών στοιχείων και τους ιερείς του Γραφείου Ευρωπαϊκών Θεμάτων της Ιεράς Μονής Πετράκη για τις πολύτιμες συμβουλές τους.

Επίσης, ευχαριστώ τον κ. Λιάσκο Αναστάσιο, τ. Υφυπουργό Τουριστικής Ανάπτυξης και το συνεργάτη του κ. Κατούνη Νίκο, την κ. Κουρεμένου Ιουλία, Διευθύντρια Μελετών και Επενδύσεων του ΕΟΤ και τον κ. Οικονόμου Τάκη, υπάλληλο της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ευβοίας για την παροχή σημαντικών στοιχείων.

Τέλος, χρωστάω το πιο μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου, για τις συμβουλές, την οικονομική αλλά και την ψυχολογική στήριξη που μου παρέχουν εδώ και 23 χρόνια.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός και αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του φαινομένου του θρησκευτικού τουρισμού, καταρχήν σε παγκόσμια κλίμακα και ακολούθως και περισσότερο εξειδικευμένα σε ότι αφορά την ελληνική πραγματικότητα. Γίνεται μια προσπάθεια χωρικής ανάλυσης αυτού του τουριστικού φαινομένου σε επίπεδο περιφερειακό και σε επίπεδο νομών. Καταγράφονται οι θρησκευτικοί πόροι, δηλαδή οι εκκλησίες και τα μοναστήρια των περιφερειών -όσο αυτό είναι δυνατό- και γίνεται μία προσπάθεια διερεύνησης του βαθμού επισκεψιμότητάς τους, που έχει ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίησή τους. Τέλος, διερευνούνται τα κίνητρα των θρησκευτικών τουριστών και από ποια χαρακτηριστικά των θρησκευτικών μνημείων αυτά εξαρτώνται.

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μία στροφή των ατόμων από το μαζικό τουρισμό προς τις εναλλακτικές μορφές, μία εκ των οποίων αποτελεί και ο θρησκευτικός τουρισμός. Η πλειάδα των θρησκευτικών μνημείων στη χώρα μας είναι πολύ σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη αυτής της μορφής τουρισμού και δίνει τη δυνατότητα επιμήκυνσης της τουριστικής περιόδου καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Ειδικότερα, επιδιώκεται να δοθεί ένα γενικό πλαίσιο θεώρησης των προβλημάτων του τουρισμού στο χώρο, η στροφή στις εναλλακτικές μορφές και πως αυτές συμβάλλουν στην ανάπτυξη της χώρας, να προσεγγιστούν οι χωρικές διαστάσεις του θρησκευτικού τουριστικού φαινομένου και τέλος να εξαχθούν συμπεράσματα που θα αφορούν την ανάλυση των προσδιοριστικών παραγόντων του θρησκευτικού τουρισμού.

Αξίζει να σημειωθεί πως όσον αφορά τον όρο *θρησκευτικός, ιερός ή προσκυνηματικός τουρισμός*, υπάρχει μία αντιλογία αφού πολλοί δε δέχονται πως υφίσταται, επειδή όπως υποστηρίζουν, δύο τελείως διαφορετικές έννοιες όπως αυτή του τουρισμού που σήμερα παραπέμπει στην έννοια της κατανάλωσης και αυτή της θρησκείας που παραπέμπει στην έννοια του πνεύματος και θεωρείται σαν κάτι το ιερό, δεν μπορούν να συμβαδίσουν. Αυτή η μερίδα του κοινού προτιμά αντί του θρησκευτικού τουρισμού, την έκφραση *προσκυνηματικά ταξίδια ή προσκυνηματικές περιηγήσεις*.

Αυτό συμβαίνει λόγω της θεώρησης του γεγονότος ότι επειδή ορισμένα άτομα είτε ομαδικά είτε ατομικά πηγαίνουν να επισκεφτούν κάποιο προσκύνημα και παράλληλα με αυτήν τη διαδικασία πρέπει να καλύψουν κάποιες βασικές τους ανάγκες όπως σίτιση και

διαμονή, αυτός δεν είναι επαρκής λόγος για να χαρακτηριστούν ως τουρίστες, και αντίστοιχα, το γεγονός ότι οι τουρίστες έχουν θρησκευτικές ανησυχίες ή επισκέπτονται κάποιο χώρο λατρείας άλλων θρησκειών από περιέργεια, ενδιαφέρον ή σαν πολιτιστικό αξιοθέατο, δεν σημαίνει ότι πρέπει να θεωρηθούν ως προσκυνητές.

Στην παρούσα εργασία υπάρχει αποδοχή και των δύο εκφράσεων σε διαφορετικές ορολογίες και ενασχόληση με τον όρο του θρησκευτικού ή προσκυνηματικού τουρισμού, ως ταξίδια με θρησκευτικά κίνητρα και παράλληλες δραστηριότητες ή ως ταξίδια με άλλα κίνητρα και παράλληλες θρησκευτικές δραστηριότητες όπου αξιοποιείται με τουριστικά κριτήρια το θρησκευτικό στοιχείο του χώρου.

Η εργασία διαιρείται σε έξι κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη σημασία του τουρισμού ως οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο και στον αναπτυξιακό του ρόλο. Γίνεται καταρχήν μία εννοιολογική και γεωγραφική προσέγγιση του τουριστικού φαινομένου και ακολουθεί μία αναφορά στις μορφές του παγκόσμιου τουρισμού. Επίσης, αναφέρεται η συμβολή του τουρισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη και δη στην Ελλάδα, όπου γίνεται ανάλυση της υπάρχουσας κατάστασης και αναφέρονται οι εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν τον τουρισμό. Στη συνέχεια αναλύονται οι έννοιες της αειφόρου ανάπτυξης και της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με τους λόγους ανάπτυξης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στον εναλλακτικό τουρισμό και το ρόλο του στην αναπτυξιακή διαδικασία. Αναφέρονται συνοπτικά οι πιο σημαντικές μορφές του εναλλακτικού τουρισμού, καθώς και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι τελευταίες κατά την εφαρμογή τους. Επιπλέον, γίνεται εκτενέστερη -σε σχέση με τις άλλες μορφές- αναφορά στον πολιτιστικό τουρισμό, αφού από πολλούς ερευνητές θεωρείται ότι ο θρησκευτικός τουρισμός είναι υποενότητα και συγκαταλέγεται στα πλαίσια του πολιτιστικού τουρισμού.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο θρησκευτικό ή αλλιώς προσκυνηματικό τουρισμό, με μία εννοιολογική προσέγγιση καταρχήν και έπειτα με μία καταγραφή της ιστορικής του διαδρομής. Καταγράφονται επίσης, οι μορφές του θρησκευτικού τουρισμού σήμερα, πώς αυτές οργανώνονται και με βάση ποια κριτήρια. Επιπρόσθετα, γίνεται αναφορά για το θρησκευτικό τουρισμό στο διεθνή χώρο, διάκριση μεταξύ των

θρησκευτικών τουριστικών αξιοθεάτων και προσδιορίζεται η οικονομική διάσταση του θρησκευτικού τουρισμού.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στο θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα και αναλύεται η χωρική διασπορά των ελληνικών προσκυνηματικών τόπων βάσει της περιφέρειας στην οποία ανήκουν. Από την ανάλυση αυτή λείπουν οι περιφέρειες Αττικής, Δυτικής Ελλάδας, Νοτίου Αιγαίου και Ιόνιων Νήσων λόγω ανεπάρκειας στοιχείων. Αναφέρονται επίσης οι κρατικές δράσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη για την προβολή και προώθηση του θρησκευτικού τουριστικού προϊόντος στη χώρα μας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια ανάλυσης της διαφοροποίησης των ελληνικών προσκυνηματικών τόπων σύμφωνα με στοιχεία που αφορούν τον αριθμό των επισκεπτών που δέχεται δείγμα θρησκευτικών μνημείων, την ηλικία των μνημείων και την ακριβή τοποθεσία τους σε σχέση με την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκουν. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι υπήρξε σοβαρό πρόβλημα κατά την αναζήτηση στοιχείων, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία για τα θρησκευτικά μνημεία και τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι τελείως ανεπαρκή. Τα διαθέσιμα στοιχεία για τις δραστηριότητες αυτές δεν επαρκούν καθώς δεν γίνονται μετρήσεις της κίνησης των επισκεπτών στους διάφορους προσκυνηματικούς τόπους και οι αριθμοί των επισκεπτών ήταν εκτιμήσεις ανθρώπων που ζουν ή εργάζονται σε αυτούς τους χώρους και δόθηκαν μέσω τηλεφωνικών συνεντεύξεων.

Τέλος, στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο αναφέρονται τα συμπεράσματα της ανάλυσης, καθώς και οι λόγοι που θεωρείται αναγκαία η ανάπτυξη της συγκεκριμένης μορφής εναλλακτικού τουρισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΩΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

1.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Ο τουρισμός είναι ένα σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο και αποτελεί έναν από τους δυναμικότερους και ταχύτερα αναπτυσσόμενους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, που συμβάλλει σημαντικά στο ΑΕΠ, στις συναλλαγματικές εισπράξεις, στην απασχόληση και ιδιαίτερα στην περιφερειακή ανάπτυξη, λόγω της ευρείας κατανομής των τουριστικών πόρων στο χώρο. Ο βαθμός ανάπτυξης του τομέα είναι μεγάλος, με συνέπεια οι εξελίξεις που παρουσιάζει, να επηρεάζουν σημαντικά την οικονομία (Μυλωνάς, 1997).

Σύμφωνα με τον Gartner (2001), ο τουρισμός θα μπορούσε να οριστεί σαν τη μετακίνηση των ατόμων από έναν τόπο σε κάποιον άλλο και η ιστορική του πορεία είναι τέτοια, όσο και ο πολιτισμός του ανθρώπου.

Ο όρος «τουρισμός» εμφανίστηκε κατά τον 19^ο μ.Χ. αιώνα, αλλά η δραστηριότητα που αντιπροσωπεύει ο όρος αυτός υπάρχει στη διάρκεια της ιστορίας. Ορισμένοι τύποι τουρισμού υπήρχαν ακόμα και στους αρχαίους πολιτισμούς, όπως τα ταξίδια μελέτης των Ρωμαίων στην Ελλάδα και τα ταξίδια ευχαρίστησής τους προς την Αίγυπτο (Py, 1996).

Η έννοια του τουρισμού μπορεί να εξεταστεί από δύο σκοπιές: μία θεωρητική που να καλύπτει όλες τις πτυχές του φαινομένου όπως οικονομικές, κοινωνικές, ψυχολογικές και μια πρακτική που να ρυθμίζει τις συναλλαγματικές σχέσεις. Από την πρακτική του σκοπιά, η έννοια του τουρισμού έχει σκοπό να βρεθεί ο κατάλληλος τρόπος συνεννόησης όλων αυτών που ασχολούνται σε διεθνή κλίμακα με τις τουριστικές δραστηριότητες, ενώ από τη θεωρητική του σκοπιά μπορεί να προσδιοριστεί σαν την πρόσκαιρη μετακίνηση των ατόμων από το μόνιμο τόπο κατοικίας τους σε έναν άλλο τόπο, για λόγους κυρίως ψυχολογικούς, χωρίς κερδοσκοπικό κίνητρο και οργανωμένη προσπάθεια για την προσέλκυση, υποδοχή και εξυπηρέτηση των ατόμων. Ο συγκεκριμένος τύπος τουρισμού έχει δύο πλευρές: η πρώτη αναφέρεται στη μετακίνηση των ατόμων, η οποία αντιπροσωπεύει το καταναλωτικό μέρος του τουρισμού και ταυτίζεται με την τουριστική ζήτηση και η δεύτερη αναφέρεται στην υποδοχή και την εξυπηρέτηση των

μετακινούμενων, αντιπροσωπεύοντας έτσι το παραγωγικό μέρος του τουρισμού που ταυτίζεται με την τουριστική προσφορά (Gartner, 2001).

Η Διεθνής Ακαδημία Τουρισμού (A.I.T-Monte Carlo) ορίζει τον τουρισμό σαν το σύνολο των ανθρώπινων μετακινήσεων και των δραστηριοτήτων που προκύπτουν από αυτές, οι οποίες (μετακινήσεις και δραστηριότητες) προκαλούνται από την εξωτερίκευση και πραγματοποίηση του πόθου που έχει κάθε άτομο για απόδραση και ο οποίος πόθος εκδηλώνεται σε διάφορους βαθμούς και κατά διαφορετική ένταση σε κάθε άτομο (Gartner, 2001).

Ο Jacques Gouet λέει ότι ο τουρισμός είναι ο τρόπος του να ταξιδεύεις, ο οποίος συνδυάζει σε διάφορες αναλογίες, κατά άτομα, την περιέργεια του πνεύματος, μαζί με τον πόθο να προσαρμοστεί κάποιος στα ήθη και έθιμα (Gartner, 2001).

Ο καθηγητής W. Hunziker και ο K. Krapf το 1942 στη Βέρνη, είπαν ότι ο τουρισμός είναι το σύνολο των εκδηλώσεων οι οποίες γεννιούνται από τη διαμονή των ξένων, όταν αυτή καλύπτεται κατά το μεγαλύτερο μέρος της από κάποια απασχόληση κερδοσκοπικής μορφής (Gartner, 2001).

Ο Jean Medecin λέει ότι ο τουρισμός είναι μια δραστηριότητα ευκαιρίας η οποία συνίσταται στο να ταξιδεύει κάποιος μακριά από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας του, για διασκέδαση, για ανάπαυση, για πλουτισμό της πείρας του, για ανύψωση του μορφωτικού του επιπέδου από την παρουσία νέων μορφών της ανθρώπινης δράσης και από τις εικόνες μιας άγνωστης φύσης (Gartner, 2001).

Ο τουρισμός ως ένα πολυμορφικό φαινόμενο, το οποίο περιλαμβάνει μετακίνηση προς ένα προορισμό και διαμονή σε αυτόν, εκτός της μόνιμης κατοικίας και εργασίας του ατόμου που πραγματοποιεί το ταξίδι (Mathieson και Wall, 1992), αποτελείται από τρία βασικά στοιχεία (Mathieson και Wall, 1992):

1. ένα δυναμικό στοιχείο, το οποίο περιλαμβάνει ταξίδι σε έναν επιλεγμένο προορισμό ή προορισμούς,

2. ένα στατικό στοιχείο, το οποίο περιλαμβάνει τη διαμονή στον προορισμό, και
3. ένα επακόλουθο στοιχείο, το οποίο προκύπτει από τα δύο προηγούμενα, και περιλαμβάνει επιδράσεις στα οικονομικά, φυσικά και κοινωνικά υποσυστήματα με τα οποία ο τουρίστας έρχεται σε άμεση ή έμμεση επαφή.

1.2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Ο τουρισμός σήμερα αποτελεί ένα φαινόμενο με παγκόσμια ανάπτυξη και μια δραστηριότητα που την απολαμβάνει ένα μεγάλο ποσοστό ατόμων. Ωστόσο, αυξάνουν και τα προβλήματα που δημιουργεί, τα οποία, σε γενικές γραμμές, διακρίνονται σε οικολογικά και κοινωνικο-οικονομικά. Η αύξηση της οικολογικής συνείδησης οδηγεί στην ανησυχία για τις επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον. Η οικονομική σημασία του τουρισμού αυξάνεται, αλλά οι πολιτικές των αναπτυσσόμενων χωρών για την ενίσχυση του τουρισμού τίθενται υπό αμφισβήτηση. Ο τουρισμός αποτελεί λοιπόν μια δραστηριότητα που χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις (Δέφνερ, 2002).

Οι δύο κύριες πλευρές της γεωγραφικής προσέγγισης του τουρισμού είναι η παγκόσμια βάση των πόρων (στη γενική τους έννοια) για τον τουρισμό (π.χ. φύση, πολιτισμός, πόλη), και οι χωρικές μορφές της παγκόσμιας τουριστικής δραστηριότητας (δηλαδή οι διάφορες περιοχές του κόσμου) (Δέφνερ, 2002).

Οι σχέσεις ανθρώπων και πόρων δεν είναι μονοσήμαντες. Γι' αυτό το λόγο απαιτείται η κατανόηση ορισμένων παραγόντων όπως των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τουρίστα και πόρου, των αλλαγών στη φύση του πόρου που καταναλώνει ο τουρισμός, και της σημασίας των κινήτρων των τουριστών καθώς και των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που προκαλούν τον τουρισμό αλλά και ελέγχουν τη χωρική του έκφραση (Δέφνερ, 2002).

Υπάρχουν διάφορες τυπολογίες τουριστών ανάλογα με το θέμα που εξετάζεται. Ένα σημείο αναφοράς μπορεί να είναι οι τουριστικές δραστηριότητες, δηλαδή ο ορισμός του τουρισμού. Μια γενικότερη τυπολογία είναι η ακόλουθη (Δέφνερ, 2002):

1. Ο *αλλοδαπός*, δηλαδή κάθε άτομο που επισκέπτεται μια χώρα διαφορετική από αυτή στην οποία κατοικεί συνήθως, για τουλάχιστον 24 ώρες.
2. Ο *εκδρομέας*, δηλαδή κάθε άτομο που ταξιδεύει με σκοπό την απόλαυση για λιγότερο από 24 ώρες.
3. Ο *επισκέπτης*, δηλαδή κάθε άτομο που επισκέπτεται μια χώρα διαφορετική από αυτή που κατοικεί συνήθως, για οποιονδήποτε λόγο εκτός από το να ασκήσει ένα αμειβόμενο επάγγελμα.
4. Ο *ημεδαπός τουρίστας*, δηλαδή κάθε άτομο που ταξιδεύει τουλάχιστον 80 χιλιόμετρα μακριά από το σπίτι του για οποιονδήποτε λόγο εκτός από το να πάει στη δουλειά του και είτε διανυκτερεύει είτε επιστρέφει αυθημερόν.

Οι ορισμοί διαφέρουν στο ότι διακρίνουν μεταξύ της χρονικής διάρκειας του ταξιδιού, και του συνδυασμού των λόγων (εκτός από την εργασία) που αποτελούν το κίνητρο για το ταξίδι, ενώ η ουσία του τουρισμού συνίσταται στο ταξίδι και σε μια τοποθεσία που δεν είναι το σπίτι του τουρίστα (Δέφνερ, 2002).

Το τουριστικό σύστημα αποτελείται, στην απλούστερη μορφή του από τρία χωρικά στοιχεία (Δέφνερ, 2002):

- την περιοχή κατοικίας του τουρίστα (περιοχή προέλευσης)
- τους τόπους όπου ταξιδεύουν τα άτομα (περιοχές προορισμού)
- τις διαδρομές που ακολουθούν τα άτομα μεταξύ των περιοχών προέλευσης και προορισμού.

1.3. ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Οι τέσσερις σημαντικότερες τουριστικές περιοχές του κόσμου είναι (Δέφνερ, 2002):

- Η Ευρώπη που αποτελεί τόσο το διεθνές επίκεντρο της προέλευσης του τουρισμού όσο και την κυριότερη περιοχή προορισμού,
- η Βόρεια Αμερική που αποτελεί εξίσου σημαντική περιοχή από την πλευρά του όγκου της τουριστικής κίνησης, και οι γενικές μορφές της τουριστικής της ανάπτυξης παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτές της Ευρώπης,
- ο Ειρηνικός και η Αυστραλασία που αποτελεί την περιοχή που αναπτύσσεται με τον ταχύτερο ρυθμό,
- οι περιφερειακές περιοχές του κόσμου (Νότια Ασία, Αφρική Νότια της Σαχάρας, Κεντρική και Νότια Αμερική). Οι περιοχές αυτές είναι περιφερειακές με την έννοια της οικονομικής σχέσης με τον ανεπτυγμένο κόσμο και των τουριστικών δεσμών με τις σημαντικότερες δυτικές περιοχές προέλευσης.

Οι περιοχές που παρουσιάζουν έντονες συγκεντρώσεις ελκυστικών τουριστικών πόρων (ιδανικά κλίματα και παραλίες, εξέχοντες ιστορικοί και πολιτιστικοί πόροι σε ελκυστικά τοπία συγκεντρωμένα γύρω από τις προστατευμένες θάλασσες) είναι δύο (Δέφνερ, 2002):

1. Η λεκάνη της Μεσογείου που βρίσκεται ακριβώς στα νότια της κύριας περιοχής προέλευσης των Ευρωπαίων τουριστών και
2. ο Κόλπος του Μεξικού / η Καραϊβική Θάλασσα που βρίσκεται επίσης στα νότια των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων από τις οποίες προέρχονται οι περισσότεροι Βορειοαμερικανοί τουρίστες.

1.4. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η σχέση κέντρου-περιφέρειας στην περίπτωση της ανάπτυξης του τουρισμού στο διεθνή χώρο θεωρείται αποτέλεσμα μιας διαδικασίας με την οποία, βαθμιαία, οι σύγχρονοι τουριστικοί ταξιδιωτικοί μηχανισμοί έθεσαν τις χώρες υποδοχής (περιφέρεια) σε μειονεκτική θέση έναντι των χωρών προέλευσης-πηγών του τουρισμού (μητροπολιτικά κέντρα). Οι αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των χωρών υποδοχής και των χωρών-πηγών, αναλύονται θεωρητικά στα πλαίσια της διαχρονικά εξεταζόμενης εξέλιξης των ταξιδιωτικών συστημάτων, που θεωρούνται ως ο βασικότερος παράγοντας της τουριστικής ανάπτυξης (Κομίλης, 1986). Τέτοιες αλληλεξαρτήσεις, που εκτός από το διεθνές είναι δυνατό να θεωρηθούν και σε εθνικό-περιφερειακό επίπεδο, εξηγούνται σα συνάρτηση της τεχνολογικής και οικονομικής υπεροχής των μητροπολιτικών κέντρων-πηγών τουρισμού και της προθυμίας των χωρών υποδοχής να υιοθετήσουν μητροπολιτικές αξίες και λύσεις για να ανταποκριθούν και να ικανοποιήσουν τις διάφορες ανάγκες του μητροπολιτικού ταξιδιώτη (Κομίλης, 1986).

Ο τουρισμός σε διεθνές επίπεδο, θεωρείται στη βάση του, μητροπολιτικής προέλευσης ως προς τη ζήτηση και μητροπολιτικής εξάρτησης ως προς την προσφορά, εφόσον η τελευταία είναι αναγκασμένη, προκειμένου να ανταποκριθεί στις μαζικές πιέσεις της αυξημένης ζήτησης και στις προτιμήσεις των ξένων τουριστών, να συνδεθεί με το διεθνές ταξιδιωτικό σύστημα και να προσαρμοστεί στα διεθνή πρότυπα, αντικαθιστώντας ή εκσυγχρονίζοντας ντόπιες εισροές (πόρους, εργατικό δυναμικό, υπηρεσίες) ή και ακόμα εισάγοντας ξένες (Κομίλης, 1986).

Παρόλο που δεν μπορεί να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι η εξαγωγή τουριστικών υπηρεσιών και αγαθών, άσχετα αν προσφέρονται και καταναλώνονται στον τόπο παραγωγής τους, συμβάλλει στη βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου και της όλης αναπτυξιακής προσπάθειας στις αναπτυσσόμενες χώρες, πρέπει να τονιστεί, ότι μακροπρόθεσμα μια τέτοια συμβολή επιτυγχάνεται κατά τον πιο άριστο τρόπο, όταν η δομή της οικονομίας των τουριστικών χωρών βελτιώνεται μέσω του τουρισμού, κι αυτό ως αποτέλεσμα σχηματισμού ίδιου κεφαλαίου και προοδευτικής μείωσης της διαρροής συναλλάγματος για την εξυπηρέτηση της τουριστικής αγοράς (Κομίλης, 1986).

Ως προς τη συμβολή του τουρισμού στην ανάπτυξη άλλων κλάδων, εκτιμάται ότι ο τομέας αυτός, σε σύγκριση με βιομηχανικούς κυρίως κλάδους, έχει μικρότερη επίδραση στην ανάπτυξη άλλων κλάδων της οικονομίας. Αυτό εξηγείται με το μικρότερο ποσοστό ενδιάμεσων εισροών στο σύνολο ακαθάριστης αξίας παραγωγής, σε σχέση με άλλους κλάδους (Κομίλης, 1986).

Οι χωρικές παράμετροι του τουριστικού φαινομένου είναι (Κομίλης, 1986):

- Ο τόπος εγκατάστασης και το γεωγραφικό σχήμα κατανομής της τουριστικής δραστηριότητας,
- οι τουριστικές ροές ή μετακινήσεις και οι μεταβολές τους διαχρονικά, και
- οι παράγοντες που διαφοροποιούν τη διάρθρωση του τουρισμού στο χώρο και προσδιορίζουν το ρόλο του στην αναπτυξιακή διαδικασία.

1.4.1. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η έννοια του περιφερειακού προσδιορισμού είναι θέμα οριοθέτησης. Ενώ τα κράτη ορίζονται με τα πολιτικά σύνορα, οι περιφέρειες ορίζονται μέσα από έναν αριθμό χαρακτηριστικών. Για την επιτυχημένη ανάπτυξη του τουρισμού, μία περιοχή θα πρέπει να διαθέτει όλα τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για τη λειτουργία μιας τουριστικής βιομηχανίας.

Ο Gunn (1988) αναφέρει δώδεκα βασικά στοιχεία που απαιτούνται για την τουριστική ανάπτυξη στις περιφέρειες (Gartner, 2001):

1. Φυσικοί πόροι
2. Πολιτιστικοί πόροι
3. Βιώσιμες κοινότητες εξυπηρέτησης

4. Πρόσβαση
5. Αγορές
6. Ευνοϊκή εικόνα ανάπτυξης
7. Τοπική αποδοχή του τουρισμού
8. Ευνοϊκοί κυβερνητικοί έλεγχοι
9. Διαθεσιμότητα γης για ανάπτυξη
10. Διαθεσιμότητα επιχειρηματιών και διευθυντών
11. Διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού
12. Διαθεσιμότητα κεφαλαίων

Σχεδόν κάθε περιοχή που διαθέτει τα παραπάνω στοιχεία μπορεί να λάβει τη μορφή μιας τουριστικής περιφέρειας. Οι λόγοι για την περιφερειακή οργάνωση περιλαμβάνουν τα εξής (Gartner, 2001):

1. *Συνδυασμός των στοιχείων που είναι απαραίτητα για την ανάπτυξη σε ένα ολοκληρωμένο πακέτο.* Τα συστήματα λειτουργούν πολύ καλύτερα όταν η οργάνωση και η διοίκηση τους είναι σωστή. Ο συνδυασμός των διαφόρων πολιτικών στοιχείων σε μία τουριστική περιφέρεια δεν εγγυάται μία αποτελεσματική οργανωτική δομή, όμως προσφέρει τη βάση για την ανάπτυξή της.
2. *Αύξηση της αποτελεσματικότητας του μάρκετινγκ.* Οι συνεργασίες μάρκετινγκ, όπως αυτές που γίνονται για τα γεωργικά προϊόντα, συνδυάζουν τους οικονομικούς πόρους των μικρών επιχειρήσεων, επιτρέποντας έτσι την ανάπτυξη προγραμμάτων

μάρκετινγκ που από μόνα τους δε θα ήταν δυνατά πραγματοποιήσιμα. Ακόμα και αν δημιουργηθεί μια επίσημη συνεργασία μάρκετινγκ, η βασική αρχή της συνεργασίας για την αύξηση της αποτελεσματικότητας του μάρκετινγκ εξακολουθεί να ισχύει και μπορεί να επιτευχθεί κατά διαφορετικούς τρόπους.

3. *Αναγνώριση και προστασία των σχέσεων συμβίωσης.* Πολλές μικρές κοινότητες που προσφέρουν τουριστικές υπηρεσίες, εξαρτώνται από τα τουριστικά αξιοθέατα των γύρω περιοχών. Αντίστροφα, ορισμένες περιοχές με τουριστικά αξιοθέατα μπορεί να επιζητούν τις τουριστικές υπηρεσίες που προσφέρονται κάπου αλλού. Τα αντιφατικά προγράμματα ανάπτυξης μπορεί να επηρεάσουν αρνητικά την ικανότητα της κάθε περιοχής να εξελιχθεί σε ένα ολοκληρωμένο μέρος μίας περιφερειακής τουριστικής βιομηχανίας.
4. *Ανάπτυξη εικόνας.* Είναι δύσκολο να αναπτυχθεί μία μοναδική ή ανεξάρτητη τουριστική εικόνα για μικρές κοινότητες. Οι περιφερειακοί οργανισμοί μπορούν να υποστηρίξουν τις προσπάθειες ανάπτυξης μίας εικόνας που θα αντιπροσωπεύει αποτελεσματικά όλες τις κοινότητες της περιφέρειας.
5. *Συνεταιρισμοί.* Οι συνεταιρισμοί προκύπτουν κάθε φορά που ένας ή περισσότεροι οργανισμοί αποφασίζουν να συνεργαστούν για την επίτευξη ενός κοινού στόχου. Αν και δεν απαιτείται περιφερειακή οργάνωση για τη διαμόρφωση συνεταιρισμών, σίγουρα αυξάνει τις πιθανότητες για συνεργασία.
6. *Εδραίωση μιας ταυτότητας.* Οι κοινότητες αναπτύσσουν στους κατοίκους τους, την αίσθηση του τόπου, ή του σπιτιού. Η οργάνωση της περιφέρειας μπορεί να εδραιώσει μία τουριστική ταυτότητα για όλες τις περιοχές και τους κατοίκους τους, που υπάρχουν μέσα στην περιφέρεια αυτή.
7. *Υποστήριξη της συνεργασίας του δημοσίου / ιδιωτικού τομέα.* Οι περιφέρειες αποτελούνται από πολλές διαφορετικές επιχειρήσεις και οργανισμούς. Είναι ευκολότερο για τους δημόσιους φορείς και τις ιδιωτικές επιχειρήσεις να

συνεργαστούν προς ένα κοινό στόχο αν αποτελούν και οι δύο ενεργά μέλη της ίδιας οργάνωσης.

Τα πλεονεκτήματα που αναφέρθηκαν και οι πόροι που απαιτούνται για ολοκληρωμένη τουριστική ανάπτυξη, ενισχύουν την ανάγκη διαμόρφωσης μίας περιφερειακής οργάνωσης που θα έχει ως αποκλειστικό της αντικείμενο τον τουρισμό, για τη μεγιστοποίηση των δυνατοτήτων των τουριστικών έργων.

1.4.2. ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η οικονομική φύση του τουρισμού και η συμβολή του στη ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας και την οικονομική ανάπτυξη είναι κάτι που απασχολεί τη χώρα μας και τους αρμόδιους φορείς για τον τουρισμό τα τελευταία χρόνια. Συνολικά ως χώρα πρέπει να αναβαθμίζουμε τη θέση μας, σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ παράλληλα πρέπει να εστιάσουμε και να ενισχύσουμε τους τομείς εκείνους που έχουν συγκριτικά πλεονεκτήματα και προοπτικές ανάπτυξης, όπως ο τομέας του τουρισμού.

Οι ποσοτικοί και ποιοτικοί στόχοι που τίθενται από το ΕΠΙΑΝ με ορίζοντα επίτευξης το 2010, υποστηρίζονται από επιμέρους πολιτικές και μέσα προώθησης που επηρεάζονται άμεσα από την κεντρική πολιτική επιλογή για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Η αναβάθμιση της ποιότητας της προσφοράς, ο εμπλουτισμός και η διαφοροποίηση του συνολικού τουριστικού προϊόντος, η εκπαίδευση και η κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού, η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, η προώθηση και η προβολή της χώρας με νέα εργαλεία και σύγχρονες μεθόδους, και ο εκσυγχρονισμός των δομών της δημόσιας διοίκησης και των μηχανισμών άσκησης της τουριστικής πολιτικής, αποτελούν βασικές πηγές ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού.

Η οικονομική φύση του τουρισμού, αποτελεί βασικό παράγοντα της σημασίας, του ρόλου και της συμβολής του τουρισμού στην ανταγωνιστικότητα του συνόλου της ελληνικής οικονομίας και την ανάπτυξη. Η σημερινή εικόνα της οικονομικής φύσης του

ελληνικού τουρισμού συμπεριλαμβάνει την διαβίωση των περίπου, 13 εκατ. εισερχομένων τουριστών που έχει σήμερα την ακόλουθη μορφή και διαστάσεις (ΕΠΑΝ, 2003):

Οι σημερινές δυναμικότητες της κλασικής ξενοδοχίας ξεπερνούν τις 8.000 μονάδες με πάνω από 312.000 δωμάτια και περισσότερες από 600.000 κλίνες συγκροτούν το θεμελιωδέστερο στοιχείο της τουριστικής ανωδομής επί του οποίου στηρίζεται και μέσω του οποίου καθορίζεται η διαρθρωτική εξέλιξη του επιπέδου παραγωγής και διάθεσης της ετήσιας τουριστικής κατανάλωσης στη χώρα.

Η παραγωγική αυτή δομή για την τροφοδότηση και τη διαχειριστική ρύθμιση της ετήσιας κατανάλωσης των 13 εκ. τουριστών, δηλαδή για ένα σημαντικό τμήμα της εγχώριας παραγωγής, παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά, των οποίων η αξιόπιστη προσέγγιση και η συνεχής παρακολούθηση συνιστά βασική προϋπόθεση για κάθε παρέμβαση της τουριστικής και της γενικότερης οικονομικής πολιτικής με στόχο την αύξηση της ανταγωνιστικότητας τόσο του ίδιου του τουρισμού όσο και της συμβολής του στη συνολική ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Στη συνέχεια πιο κάτω, επιχειρείται μία σύντομη παρουσίαση της ανάλυσης της υπάρχουσας κατάστασης στον τομέα του τουρισμού, των προβλημάτων που υπάρχουν, των απειλών που αντιμετωπίζει, των προοπτικών, καθώς επίσης και των υπαρχόντων δυνατοτήτων περαιτέρω ανάπτυξης. Στον παρακάτω πίνακα φαίνονται οι τομείς που ωφελούνται από τον τουρισμό:

Πίνακας 1.1: Τομείς ωφελούμενοι από τον τουρισμό

Μέρος του εισοδήματος προέρχεται από τον τουρισμό	Όλο το εισόδημα προέρχεται από τον τουρισμό
Διατροφή Εστιατόρια Καφέ – Pubs Βιομηχανία / καταστήματα τροφίμων	Διαμονή Ξενοδοχεία Παραξενοδοχία Κάμπινγκ
Διάφορα Είδη Λαϊκών αγορών Αναμνηστικά Ένδυση Λιανικό εμπόριο	Τουριστικά γραφεία
Ψυχαγωγία Θέατρα / κινηματογράφοι Νυκτερινά κέντρα	Μεταφορές Αεροπορικές εταιρίες Σκάφη αναψυχής Γραφεία ενοικίασεως αυτοκινήτων

Μεταφορά Δημόσια συγκοινωνία Ταξί	Χώροι επίσκεψης τουριστών Πάρκα Μουσεία Ιστορικά μνημεία
--	--

Πηγή: Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού, 2003

Σύμφωνα με την εκτίμηση του Παγκόσμιου Συμβουλίου Τουρισμού και Ταξιδιών, η οποία στηρίζεται στην μέθοδο κατάρτισης των δορυφόρων λογαριασμών του Oxford Economic Forecasting, το 2003, το μερίδιο του «τουριστικού τομέα» στο ελληνικό ΑΕΠ θα ανέλθει στο 4,5%, ενώ το μερίδιο της συνολικής απασχόλησης θα ανέλθει στο 5% (205.000 θέσεις εργασίας). Σύμφωνα με την ευρύτερη προσέγγιση, όπου υπάρχουν στοιχεία από τον ίδιο οργανισμό, η πραγματική επίδραση του τουρισμού στο σύνολο της οικονομίας και της κοινωνίας θα είναι μεγαλύτερη.

Η αναπτυσσόμενη τουριστική μας οικονομία δημιουργεί, με άμεσο και έμμεσο τρόπο, νέες θέσεις εργασίας στην συνολική οικονομία (WTTC, 2003):

- Αυξάνοντας άμεσα την απασχόληση στις επιχειρήσεις που προσφέρουν καταναλωτικές υπηρεσίες τουρισμού (αεροπορικές εταιρείες, ξενοδοχεία, κ.λπ.)
- Αυξάνοντας έμμεσα την απασχόληση στους κλάδους που στηρίζουν ή προμηθεύουν τους παραπάνω κλάδους, όπως είναι η γεωργία, μεταποίηση, επιχειρήσεις που προσφέρουν υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, κ.ά.)
- Αυξάνοντας επίσης έμμεσα την απασχόληση στο δημόσιο τομέα στους τομείς που προσφέρουν τουριστικές υπηρεσίες.

Πίνακας 1.2: Η συμβολή του τουρισμού στην Ελλάδα

Η Σημασία του Τουρισμού για την Ελλάδα (υπολογισμοί για το 2003)	Άμεση	Έμμεση
Συμβολή στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν	4,5%	14,6%
Συμβολή στην απασχόληση	5,0%	16,8%
Συμβολή στις επενδύσεις	22,5%	

Πηγή: WTTC, The 2003 Travel and Tourism Economic research: Greece

Η τουριστική ανάπτυξη, κυρίως των νησιωτικών και παραθαλασσιών περιοχών της χώρας, αποτελεί σημαντική πηγή οικονομικής ανάπτυξης, συμβάλει στη συγκράτηση του πληθυσμού, αλλά και στη δραστηριοποίηση παραγωγικών μονάδων που δρουν συμπληρωματικά με τον τουρισμό και γενικότερα στην ενδογενή περιφερειακή ανάπτυξη.

1.4.2.1. ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Σύμφωνα με την εκτίμηση του Παγκόσμιου Συμβουλίου Τουρισμού και Ταξιδιών, η οποία στηρίζεται στην Μέθοδο κατάρτισης των δορυφόρων λογαριασμών του Oxford Economic Forecasting, τα επόμενα δέκα χρόνια, πρόκειται να γνωρίσει σημαντικούς (ετήσιους) ρυθμούς ανάπτυξης μετρούμενης σύμφωνα με τους ακόλουθους δείκτες:

- 5% στην ζήτηση για αγαθά και υπηρεσίες
- 4.6% συμβολή στο ΑΕΠ του τομέα (άμεση επίδραση) όπου ανεβάζει τον αριθμό των επισκεπτών σε περίπου 19,7 εκατ.
- 2,1% στην απασχόληση (άμεση) στον τομέα του τουρισμού
- 2.2% στη συνολική απασχόληση της χώρας

- 4,8% στις επενδύσεις.

1.4.3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ –ΑΝΑΛΥΣΗ SWOT

Ο τουρισμός αποτελεί, σε διεθνές επίπεδο, ένα κλάδο οικονομικής δραστηριότητας που συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στο ΑΕΠ της κάθε χώρας. Η συμβολή του τουρισμού είναι σημαντική όχι μόνο στο ΑΕΠ αλλά και στο σύνολο των απασχολουμένων. Ορισμένοι από τους παράγοντες οι οποίοι επηρέασαν θετικά ή αρνητικά την πορεία του, φαίνονται στην παρακάτω ανάλυση SWOT (Ιωαννίδου και Ξυγκογιάννη, 2006), όπου διακρίνονται οι δυνατότητες, οι αδυναμίες, οι ευκαιρίες και οι απειλές που δέχεται ο τουρισμός ως τομέας άμεσα συνδεδεμένος με την ελληνική πραγματικότητα.

Πίνακας 1.3: Ανάλυση υπάρχουσας κατάστασης του ελληνικού τουρισμού

ΑΝΑΛΥΣΗ SWOT	
ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ	ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ
○ Ήπιο κλίμα για μεγάλη περίοδο του χρόνου	○ Χαμηλή τουριστική δαπάνη εξαιτίας της προσέλευσης χαμηλού επιπέδου τουριστών
○ Διαφοροποιημένο και υψηλής ποιότητας φυσικό περιβάλλον	○ Χαμηλή ποιότητα τουριστικών υποδομών (μορφή κτιρίων, ανεπάρκεια χώρων)
○ Ύπαρξη πολλών ΜΜΕ που επιτρέπει τη «προσωποποίηση» της φιλοξενίας	○ Μέτριος εξοπλισμός, ανύπαρκτη ή κακή διακόσμηση, έλλειψη «στυλ») και προσφερόμενων ιδιωτικών υπηρεσιών
○ Έντονος νησιωτικός χαρακτήρας	○ Χαμηλός βαθμός αξιοποίησης φυσικών και πολιτιστικών πόρων
○ Δυνατότητα αξιοποίησης τοπικών / παραδοσιακών προϊόντων από το τουριστικό κύκλωμα με στόχο την αναβάθμιση και τη διαφοροποίηση του	○ Τάσεις υποβάθμισης και σε ορισμένες περιπτώσεις κατανάλωσης (κατάστροφής) των πόρων (πχ. παραλιών, οικιστικών συνόλων, μνημείων)
○ Εμφάνιση νέων αγορών πέρα από εκείνες που παραδοσιακά τροφοδοτούν τον ελληνικό τουρισμό (Δ.Ευρώπη, ΗΠΑ)	○ Μειούμενος βαθμός αυθεντικότητας τουριστικού προϊόντος που δεν αντισταθμίζεται από βελτίωση ποιότητας
○ Ενοποίηση εσωτερικής ευρωπαϊκής αγοράς με τη χρήση του ευρώ	○ Χαμηλό επίπεδο εξειδίκευσης, μη χρήση νέων τεχνολογιών

ο Αύξηση της δυνατότητας άμεσης πρόσβασης στον καταναλωτή μέσω διαδικτύου	ο Έλλειψη ειδικών τουριστικών υποδομών και συμπληρωματικών δραστηριοτήτων για άτομα με ειδικά ενδιαφέροντα
ο Προβολή της χώρας με την ευκαιρία του ΑΘΗΝΑ 2004	ο Αδυναμία διαπραγμάτευσης με τους ισχυρούς tour-operators.
ο Ο τουρισμός είναι ο δυναμικότερος και ανταγωνιστικότερος κλάδος της ελληνικής οικονομίας σε διεθνές επίπεδο	ο Χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης ανθρώπινου δυναμικού (επιχειρηματιών και εργαζομένων)
ο Δυνατότητες χρηματοδότησης έργων υποδομής και επιχειρήσεων για βελτίωση της προσφερόμενης ποσότητας και διαφοροποίηση του παρεχόμενου προϊόντος	ο Μονοδιάστατη τουριστική εικόνα (χώρα ήλιου –θάλασσας) – χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης προσφερόμενου προϊόντος
ο Υψηλός βαθμός ασφάλειας τουριστών σε σχέση με ανταγωνιστικούς προορισμούς	ο Ξενοδοχειακές μονάδες / καταλύματα είναι Μικρού μεγέθους και ενδιάμεσης / χαμηλής ποιότητας
ο Πλεονέκτημα δυναμικότητας της κλασικής ξενοδοχίας που ξεπερνά τις 8.000 μονάδες με πάνω από 312.000 δωμάτια και περισσότερες από 600.000 κλίνες	ο Μεγάλη συγκέντρωση καταλυμάτων – τουριστών σε ορισμένες περιοχές (κυρίως νησιά)/ αίσθημα κορεσμού και υποβάθμιση τουριστικού προϊόντος)
ο 350 Κάμπινγκ με περίπου 34.000 θέσεις κατασκήνωσης	ο Αναποτελεσματικός σχεδιασμός σε εθνικό επίπεδο
ο Η παραξενοδοχία έχοντας την τελευταία 15ετία ξεφύγει από το αρχικό πρότυπο των απλών ενοικιαζομένων δωματίων αριθμεί σήμερα περί τις 30.000 επιχειρήσεις με περισσότερες από 500.000 κλίνες	ο «Ερημοποίηση» υπαίθρου από ανθρώπινο δυναμικό και παραγωγικές δραστηριότητες που δυσκολεύουν την ανάπτυξη «αυθεντικών» και «εναλλακτικών» τουριστικών προϊόντων
ο Σταδιακή μετάβαση από το πρότυπο «Ηλιος-θάλασσα», σε ζήτηση παραθεριστικού τουρισμού υψηλότερου επιπέδου ή και σε ζήτηση εναλλακτικών μορφών τουρισμού	ο Χαμηλός βαθμός διασύνδεσης της τουριστικής δραστηριότητας με κλάδους της εθνικής-τοπικής οικονομίας ο Μικρή τουριστική περίοδος
ο Συγκριτικό πλεονέκτημα, το πολιτιστικό μας απόθεμα	ο Έλλειψη διαφοροποίησης τουριστικής εικόνας μεταξύ των τουριστικών περιοχών της χώρας
ο Επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου των ανεπτυγμένων κυρίως περιοχών	ο Έλλειψη φορέων για τουριστικό σχεδιασμό και εφαρμογή σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο
ο Η αναπτυσσόμενη τουριστική μας οικονομία δημιουργεί, με άμεσο και έμμεσο τρόπο, νέες θέσεις εργασίας στην συνολική οικονομία	ο Υψηλή γεωγραφική συγκέντρωση τουριστικής υποδομής με συνέπεια την άνιση ανάπτυξη των τουριστικών υποδομών και ανωδομών.
ο Ενίσχυση του εσωτερικού τουρισμού λόγω της αυξανόμενης συμμετοχής του	ο Αναποτελεσματικό νομοθετικό πλαίσιο και διοικητικοί μηχανισμοί

	<ul style="list-style-type: none"> ο Έλλειψη φορέων για τουριστικό σχεδιασμό και εφαρμογή σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο ο Αδυναμία συνεργασίας μεταξύ εμπλεκόμενων φορέων-επιχειρήσεων σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο ο Αναποτελεσματικό νομοθετικό πλαίσιο και διοικητικοί μηχανισμοί ο Λίγοι tour- operators – συνεχείς πιέσεις για μείωση των τιμών ο Τουριστικό πρότυπο «Ηλιος-θάλασσα», χαμηλής σχετικά απόδοσης για τη χώρα
ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	ΑΠΕΙΔΕΣ
<ul style="list-style-type: none"> ο Η ταχύτητα ανάκαμψης της διεθνούς οικονομίας 	<ul style="list-style-type: none"> ο Αυξανόμενη συγκέντρωση των tour-operators
<ul style="list-style-type: none"> ο Συνεχής αναζήτηση διαφορετικών και εξειδικευμένων προτύπων βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης 	<ul style="list-style-type: none"> ο Αυξανόμενος ανταγωνισμός στο εξωτερικό από χώρες με χαμηλότερο κόστος (Μεσόγειος, Α.Ευρώπη, Α.Ανατολή)
<ul style="list-style-type: none"> ο Άνοιγμα νέων αγορών και εδραίωση της θέσης του ελληνικού τουρισμού σε μια σειρά χωρών μέσω της διαφημιστικής εκστρατείας 	<ul style="list-style-type: none"> ο Υπάρχει κίνδυνος εύκολης υποκατάστασης του βασικού τουριστικού προτύπου «Ηλιος-θάλασσα» από άλλες χώρες.
<ul style="list-style-type: none"> ο Εξακολούθηση της αυξητικής τάσης του αριθμού των ερχομένων τουριστών ηλικίας 45+ από τις δυτικές χώρες και την Ιαπωνία. 	<ul style="list-style-type: none"> ο Αυξανόμενος ανταγωνισμός από χώρες με αναβαθμισμένης ποιότητας και υψηλής διαφοροποίησης τουριστικά προϊόντα
<ul style="list-style-type: none"> ο Η παγκοσμιοποίηση της τουριστικής ανάπτυξης και ο προβληματισμός για τις διαδικασίες ελέγχου και διαχείρισης των τουριστικών περιοχών 	<ul style="list-style-type: none"> ο Σημαντική μείωση του μεριδίου αμερικανών τουριστών και εξάρτηση από την Ευρώπη με συνέπεια την απώλεια υψηλού τουριστικού εισοδήματος
<ul style="list-style-type: none"> ο Έγκαιρη προετοιμασία και αξιοποίηση όλων των ευκαιριών και πλεονεκτημάτων που δημιουργεί η δυναμική της διεξαγωγής των Ολυμπιακών αγώνων του 20 	<ul style="list-style-type: none"> ο Ισχυρός ανταγωνισμός από άλλους προορισμούς της Μεσογείου. Ενδυνάμωση των ανταγωνιστικών χωρών σε ειδικές μορφές τουρισμού και υποδομές.
<ul style="list-style-type: none"> ο Αναζήτηση περισσότερων αυστηρών και εξειδικευμένων προτύπων ποιότητας στην παραγωγή και διαχείριση του τουριστικού προϊόντος 	<ul style="list-style-type: none"> ο Ανοδικός ρυθμός και διεύρυνση της κοινωνικής βάσης του τουρισμού με προέλευση την Κίνα.
<ul style="list-style-type: none"> ο Οι ραγδαίες εξελίξεις στην τεχνολογία και οι επιπτώσεις τους στις επιλογές των τουριστών και στην παραγωγή νέων τουριστικών προϊόντων 	<ul style="list-style-type: none"> ο Διεύρυνση του χάσματος που διαπιστώνεται ανάμεσα στην ολοένα απαιτητικότερη διεθνή ζήτηση και την προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών σε αρκετούς προορισμούς.
<ul style="list-style-type: none"> ο Προσφορά και εξειδίκευση νέων προϊόντων 	

ο Αυξημένη ζήτηση για αυθεντικές εμπειρίες, γνώριμία με τη φύση και τον πολιτισμό των προορισμών.	
ο Ανάδειξη της τοπικότητας ως βασικής παραμέτρου της τουριστικής ανάπτυξης	
ο Απόδοση των δράσεων και των συνεργιών του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα	
ο Παραγωγή νέων τουριστικών προϊόντων	
ο Παρουσιάζει σημαντικές δυνατότητες ανάπτυξης στην τρέχουσα δεκαετία σε παγκόσμιο επίπεδο.	
ο Αναζήτηση νέων αγορών	
ο Εξέλιξη της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας	
ο Αύξηση του εξερχόμενου τουρισμού από τις ΗΠΑ κατά 4% το 2003 και κατά 6% το 2004.	
ο Ανάκαμψη του εξερχόμενου τουρισμού της Ιαπωνίας (στο τέλος του 2003 θα επιτευχθούν τα επίπεδα του 2000).	
ο Ικανότητα αντίδρασης και ευελιξίας των επιχειρηματικών φορέων	
ο Συνέπειες μιας ενδεχόμενης πετρελαϊκής κρίσης	
ο Συντομότερες και συχνότερες παραδοσιακές διακοπές.	

Πηγή: Ιωαννίδου και Ξυγκογιάννη, 2006

Από την παραπάνω ανάλυση SWOT προκύπτει πως ο ελληνικός τουρισμός έχει σοβαρές προοπτικές να εκσυγχρονιστεί και να καταφέρει να αποκτήσει ισάξια θέση σε σχέση με τις άλλες ανταγωνίστριες χώρες στο παγκόσμιο στερέωμα. Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες, επιτρέπει στην Ελλάδα με σωστό σχεδιασμό να ενδυναμωθεί σε αυτόν τον τομέα και να ανακάμψει οικονομικά επωφελούμενη από τον τουρισμό. Το συγκριτικό πλεονέκτημα που παρουσιάζει η Ελλάδα σε σχέση με τις υπόλοιπες ανταγωνίστριες χώρες, είναι η θέση της και το πλούσιο φυσικό περιβάλλον που διαθέτει το οποίο επιτρέπει την ανάπτυξη και άλλων - εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Ενώ το βασικό της μειονέκτημα είναι η μονοδιάστατη τουριστική εικόνα (χώρα ήλιου –θάλασσας) που αυτή παρουσιάζει προς τα έξω, καθώς και η έλλειψη ενός οργανωμένου τουριστικού σχεδιασμού σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Βέβαια, η ανάπτυξη του τουρισμού είχε ιδιαίτερα ευνοϊκές επιπτώσεις στην περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας μας. Αποτέλεσε τη βασική δύναμη αντιστροφής των δεδομένων (πληθυσμιακών, οικονομικών κ.τ.λ.) εξελίξεων της μεταπολεμικής περιόδου, στις διάφορες, κυρίως προβληματικές, περιοχές της χώρας. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και ανάλογα με το βαθμό τουριστικής ανάπτυξης, οι περιοχές αυτές παρουσίασαν βαθμιαία θετικές εξελίξεις και πολλές δημιούργησαν ήδη, συνθήκες ευημερίας, καλύτερες του μέσου όρου της χώρας (Μυλωνάς, 1997).

Οι εξελίξεις αυτές αναμένεται να συνεχιστούν και να επεκταθούν σε περιοχές όπου η οικονομική τους βάση δεν είναι ο τουρισμός, έχουν όμως αξιόλογους τουριστικούς πόρους (Μυλωνάς, 1997).

1.4.4. ΕΞΩΓΕΝΕΙΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ

Η ζήτηση για τουρισμό καθορίζεται τόσο από τις δυνάμεις της αγοράς (προσφορά και ζήτηση), όσο και από εξωγενείς παράγοντες, δηλαδή παράγοντες οι οποίοι δε σχετίζονται άμεσα με τον τουρισμό αλλά επηρεάζουν την έκταση και το είδος της ζήτησης για τουριστική δραστηριότητα (Gartner, 2001).

Οι εξωγενείς παράγοντες που επηρεάζουν τον τουρισμό περιλαμβάνουν (Gartner, 2001):

- ♦ Δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές

Οι δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές στον πληθυσμό των ανεπτυγμένων και πρόσφατα εκβιομηχανισμένων χωρών, ανεξάρτητα από άλλους παράγοντες, σημαίνουν ότι μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού θα έχουν το χρόνο, την τάση και το εισόδημα να ταξιδέψουν. Οι αλλαγές αυτές αφορούν τα ακόλουθα:

-Την παράταση του ορίου ηλικίας του πληθυσμού,

-την αύξηση των εργαζομένων γυναικών και των οικογενειακών εισοδημάτων κατ' επέκταση,

- την αύξηση της αναλογίας των ανύπαντρων ενηλίκων,
- την τάση για τη δημιουργία οικογένειας σε μεγαλύτερη ηλικία,
- τη μεγαλύτερη αύξηση στον πληθυσμό των ζευγαριών χωρίς παιδιά σε σύγκριση με τη γενικότερη αύξηση πληθυσμού,
- τη χαλάρωση στους περιορισμούς μετανάστευσης,
- την αύξηση του χρόνου για πληρωμένες διακοπές και την ελαστικότητα των εργάσιμων ωρών.

▼ Οικονομικές εξελίξεις

Μεταξύ της τάσης για ταξίδια και των οικονομικών εξελίξεων υπάρχει μια άμεση και ξεκάθαρη σύνδεση. Η ανάπτυξη / αύξηση στα ταξίδια εξαρτάται και επηρεάζεται άμεσα από τις εξελίξεις στην οικονομία. Δεδομένου ότι οι υπόλοιποι παράγοντες παραμένουν αναλλοίωτοι, αύξηση της τάσης του 1% στην κατανάλωση έχει σαν αποτέλεσμα αντίστοιχη αύξηση στα ταξίδια, μια αύξηση της τάσης του 2,5% στην κατανάλωση οδηγεί σε 4% αύξηση στα ταξίδια, ενώ αύξηση 5% στην κατανάλωση οδηγεί σε 10% αύξηση στις δαπάνες για ταξίδια.

▼ Πολιτικές / νομοθετικές και θεσμικές αλλαγές

Οι κυριότερες αλλαγές οι οποίες επηρεάζουν την ανάπτυξη και τη δομή του τομέα του τουρισμού είναι:

- πολιτικές αλλαγές
- οικονομικά και ρυθμιστικά μέτρα εναρμόνισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης

-συνοριακές διατυπώσεις για ταξιδιώτες

-πολιτική οικονομικής ανάπτυξης

-κινήματα για την προστασία του περιβάλλοντος

- ➔ Ανάπτυξη της τεχνολογίας και του εμπορίου, την υποδομή στις μεταφορές και την ασφάλεια των ταξιδιών

Η πρόοδος στην τεχνολογία της αεροναυτικής μηχανικής και στα συστήματα ηλεκτρονικών υπολογιστών και προγραμμάτων, η οποία θα συνεχιστεί, θα έχει σαν αποτέλεσμα τη διευκόλυνση των διευθετήσεων για κρατήσεις και ταξίδια, ενώ τα ταξίδια θα γίνουν γρηγορότερα και φθηνότερα λόγω εξοικονόμησης προσωπικού και μείωσης του κόστους λειτουργίας των αεροπορικών εταιριών και ταξιδιωτικών γραφείων.

1.5. ΑΕΙΦΟΡΟΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Τις τελευταίες δεκαετίες οι λέξεις αειφορία και αειφορικός χρησιμοποιούνται όλο και συχνότερα όχι μόνο σε αυστηρώς επιστημονικά κείμενα που αφορούν θέματα οικονομίας και ανάπτυξης φυσικών πόρων, αλλά και σε πολλά εκλαϊκευμένα κείμενα. Η λέξη αειφορία δημιουργήθηκε πρόσφατα από το αεί+φέρω για να ορίσει τη σχέση εκείνη του ανθρώπου με το περιβάλλον, όπου οι ανθρώπινες δραστηριότητες ατομικές και κοινωνικές δεν καταστρέφουν, δεν παρεμποδίζουν και δεν ερημοποιούν τη φύση (Μπακαούκας, 2006).

Σύμφωνα με την έκθεση της Παγκόσμιας Επιτροπής για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (World Commission on Environment and Development), ο όρος *αειφόρος ανάπτυξη* σημαίνει την ανάπτυξη εκείνη που ικανοποιεί τις ανάγκες της παρούσας γενεάς χωρίς να θέτει σε κίνδυνο την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες. Το νέο αυτό μοντέλο της βιώσιμης ανάπτυξης που πρέπει πλέον να

γίνει πράξη, θέτει ως κεντρικό σημείο προβληματισμού την αναθεώρηση των απόψεών μας για την οικονομική αξία των φυσικών πόρων (Μπακαούκας, 2006).

Ενώ, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (WTO, 2001), *σαν αιφόρος τουριστική ανάπτυξη* ορίζεται η ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες των παρόντων τουριστών και των περιοχών οικοδεσποτών τους, ενώ προστατεύει και ενισχύει μελλοντικές ευκαιρίες. Προβλέπεται επίσης η διαχείριση όλων των πόρων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εκπληρωθούν οι οικονομικές, κοινωνικές και αισθητικές ανάγκες, ενώ επίσης να διατηρηθεί η πολιτιστική ακεραιότητα, οι απαραίτητες οικολογικές διαδικασίες, η βιολογική ποικιλομορφία και τα συστήματα υποστήριξης της ζωής (Spilanis and Vayanni, 2003).

Το πρόβλημα της αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα έχει αναγνωριστεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και έχει οδηγήσει σε μερικές γενικευμένες προσπάθειες διαφοροποίησης του παρεχόμενου τουριστικού προϊόντος, περισσότερο σε τοπικό παρά σε εθνικό επίπεδο, αλλά χωρίς κάποιο ουσιαστικό και στρατηγικού χαρακτήρα σχέδιο. Προκειμένου να προωθηθεί η αιφόρος τουριστική ανάπτυξη, η προσπάθεια επρόκειτο να είναι σε τέτοια κατεύθυνση ώστε να παρασχεθεί υψηλή ποιότητα και διαφοροποιημένα τουριστικά προϊόντα, σε αντίθεση με τις μαζικές και συμβατικές τουριστικές υπηρεσίες. Οι τελευταίες αναφέρονται σε υπηρεσίες – κυρίως στέγαση, εστίαση, και ψυχαγωγία – οι οποίες είναι χαμηλού κόστους και χαμηλής προστιθέμενης αξίας, περιλαμβάνουν χαμηλού επιπέδου μόρφωσης υπαλλήλους και καταναλώνουν ελεύθερα φυσικούς πόρους. Σε αντίθεση, το πρώτο αναφέρεται σε ένα αναβαθμισμένο τουριστικό προϊόν, το οποίο βασίζεται πάνω στα ενδογενή χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής όπου αυτό θα παρέχεται και θα καταναλώνεται, έχει υψηλή προστιθέμενη αξία, προσελκύει τουρίστες υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, ενσωματώνει πρόσφατες έρευνες και καινοτόμες τεχνικές, απασχολεί ειδικευμένους υπαλλήλους και διαθέτει υψηλά περιβαλλοντικά πρότυπα (Spilanis and Vayanni, 2003).

Οι προσπάθειες κυρίως στα διάφορα ελληνικά νησιά να απομακρυνθούν από το συμβατικό πρότυπο και να κατευθυνθούν προς τα νέα τουριστικά προϊόντα μπορούν να διαχωριστούν σε τρεις κατηγορίες (Spilanis and Vayanni, 2003): Η πρώτη κατηγορία είναι η διαδικασία του λεγόμενου «πράσινου τουρισμού», όπου γίνονται προσπάθειες να μειωθούν οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις των τουριστικών υποδομών. Η δεύτερη

κατηγορία περιλαμβάνει τύπους τουρισμού ειδικού ενδιαφέροντος, όπου τα οικονομικά κέρδη είναι μεγαλύτερα, αλλά όχι και τα περιβαλλοντικά οφέλη. Τέλος, η τρίτη κατηγορία είναι αυτή των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, η οποία περιλαμβάνει δραστηριότητες οι οποίες είναι περισσότερο επικερδείς για την τοπική οικονομία από το συμβατικό τουρισμό και επίσης περισσότερο φιλικές προς το περιβάλλον.

1.6. Η ΦΕΡΟΥΣΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ

Σύμφωνα με τον Ricci (1976) η έννοια της φέρουσας ικανότητας στην οικολογία ορίζεται θεωρητικά ως το μέγιστο επίπεδο ενός πληθυσμού που είναι δυνατό να υποστηριχθεί από ένα συγκεκριμένο οικοσύστημα, ή σύμφωνα με τον Vernicos (1985), ο μέγιστος αριθμός ατόμων που σχηματίζουν ένα σταθερό πληθυσμό σε δεδομένους περιβαλλοντικούς πόρους (Κοκκώσης, 2000).

Όσον αφορά την τουριστική ανάπτυξη, η φέρουσα ικανότητα ορίζεται ως ο αριθμός των χρηστών που μπορεί να δεχτεί μια τουριστική περιοχή χωρίς μόνιμη περιβαλλοντική υποβάθμιση και η εξασφάλιση της ικανότητας της περιοχής να υποστηρίζει δραστηριότητες αναψυχής, αλλά και χωρίς να υποβαθμίζει την εμπειρία αναψυχής των επισκεπτών (Κοκκώσης, 2000). Ο ορισμός αυτός εστιάζει το στόχο της τουριστικής ανάπτυξης στο σεβασμό των περιβαλλοντικών ορίων μιας περιοχής που καθορίζουν την ικανότητά της.

Στο πλαίσιο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, η φέρουσα ικανότητα μεταφράζεται σαν την δυνατότητα μιας γεωγραφικής περιοχής να διατηρεί πληθυσμούς και δραστηριότητες συγκεκριμένων ειδών χωρίς να υποβαθμίζει τη διατήρηση των τοπικών οικοσυστημάτων (ανθρώπινων και φυσικών) μακροχρόνια (Δέφνερ, 2002).

Κατά τον Pearce (1989), όπως το περιβάλλον έχει πλέον μια διευρυμένη θεώρηση στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης, η ανάγκη για μια πολυδιάστατη προσέγγιση οδήγησε στην ανάπτυξη τριών διαφορετικών και διακριτών προσεγγίσεων της φέρουσας ικανότητας μιας περιοχής (Κοκκώσης, 2000):

1. Φυσική περιβαλλοντική

2. Κοινωνική περιβαλλοντική
3. Οικονομική περιβαλλοντική

Η κάθε μία από τις παραπάνω προσεγγίσεις ορίζει και μία διαφορετική διάσταση στον καθορισμό ορίων στην τουριστική ανάπτυξη ενός τόπου, εκφράζοντας την σε όρους έντασης της χρήσης του χώρου, είτε σε σχέση με τον αριθμό τουριστών είτε με την οικιστική ανάπτυξη για την εξυπηρέτηση του τουρισμού. Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις αναδεικνύουν το σύνθετο χαρακτήρα της φέρουσας ικανότητας (Κοκκώσης, 2000).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Ο ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

2.1. ΜΟΡΦΕΣ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Η τελευταία εικοσαετία χαρακτηρίζεται από συστηματικές προσπάθειες διερεύνησης νέων προτύπων τουριστικής ανάπτυξης, τα οποία θα ανταποκρίνονται στις σύγχρονες κοινωνικές απαιτήσεις για την προστασία του περιβάλλοντος, το σεβασμό στις τοπικές ιδιομορφίες, την κοινωνική δικαιοσύνη, την αποκέντρωση και τη συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών στις αναπτυξιακές διαδικασίες (Μπακογιάννη, 2000).

Ολοένα αυξανόμενο ποσοστό τουριστών αναζητά τις τελευταίες δεκαετίες νέες μη συμβατικές μορφές τουρισμού και διαφορετική επαφή με τον τόπο και τις κοινωνίες υποδοχής, με κοινό χαρακτηριστικό την περισσότερη και πιο ενεργητική παρουσία του στους τόπους τουριστικών προορισμών (Μπακογιάννη, 2000). Σύμφωνα λοιπόν με τους Τσάρτα και Δέφνερ οδηγούμαστε σταδιακά από τον τύπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού με περιορισμένα και συγκεκριμένα κίνητρα ταξιδιού, σε τύπους τουρισμού λιγότερο προκαθορισμένους, οργανωτικούς και με περισσότερα κίνητρα όσον αφορά τις τουριστικές επιλογές, δηλαδή στις νέες, ήπιες, εναλλακτικές μορφές τουρισμού, οι οποίες παρουσιάζουν διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση.

Ο εναλλακτικός τουρισμός θεωρείται αντίπαλος του κυρίαρχου προτύπου του μαζικού τουρισμού και ταυτόχρονα, ένα είδος ενεργητικής προστασίας του περιβάλλοντος. Η ζήτηση που έχει από Έλληνες και αλλοδαπούς, έχει αυξηθεί κατά τη διάρκεια των ετών και δεν είναι τυχαίο το ότι προτείνεται σαν ένα μοντέλο ανάπτυξης σε περιοχές με ειδικούς περιβαλλοντικούς πόρους που χρειάζονται προστασία (Tsartas, 2003).

Η ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού συμβάλλει στη δημιουργία εξωτερικών οικονομιών για τις υπόλοιπες οικονομικές δραστηριότητες της ίδιας της περιοχής όπου μπορεί να υφίσταται κάποια εναλλακτική μορφή τουρισμού ή ακόμη και των γειτονικών περιοχών αυτής. Η συμπληρωματική φύση των εναλλακτικών τουριστικών προϊόντων τόσο μεταξύ τους όσο και με το προϊόν του μαζικού τουρισμού είναι ένα χαρακτηριστικό που επιδρά άμεσα στο τοπικό παραγωγικό σύστημα και διασυνδέει όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες με τον τουρισμό (Κράβαρης, 2005).

Παρακάτω παρουσιάζονται οι κυριότερες μορφές εναλλακτικού τουρισμού:

• *Αγροτουρισμός*

Αφορά στη δημιουργία τουριστικών καταλυμάτων και ενοικιαζόμενων δωματίων σε εξωαστικούς μικροσυννοικισμούς και καλύπτει την υποδοχή και φιλοξενία τουριστών σε αγροκτήματα, όπου οι φιλοξενούμενοι συμμετέχουν στη ζωή των αγροτών και στις αγροτικές τους δραστηριότητες γενικότερα (Κράβαρης, 2005).

Σύμφωνα με την πρώτη τοποθέτηση του Ελληνικού Κέντρου Αγροτουρισμού, αγροτουρισμός στην Ελλάδα είναι: «Η παράλληλη ανάπτυξη δραστηριοτήτων, που αποσκοπεί στην οικονομική και κοινωνική αναβάθμιση των αγροτικών χώρων και της υπαίθρου, με τη στήριξη της τοπικής αγροτικής παραγωγής, της εμπορίας, της ήπιας και μικρής κλίμακας προσφοράς τουριστικών υπηρεσιών και της ανάδειξης του πολιτιστικού και φυσικού πλούτου κάθε περιοχής» (Ασκέλη, 2005).

Αναφέρεται επίσης, σε τουριστικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται από άτομα που απασχολούνται κυρίως στον πρωτογενή τομέα, αλλά και από κατοίκους αγροτικών περιοχών και ειδικότερα από οικογενειακής ή συνεταιριστικής μορφής μικρές αγροτουριστικές μονάδες παροχής υπηρεσιών και αγαθών με σκοπό την ενίσχυση του γεωργικού εισοδήματος, την διαφύλαξη και προώθηση της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, του φυσικού περιβάλλοντος και της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας (Ιακωβίδου, 2000).

Αντιπροσωπεύει λοιπόν μια ευκαιρία να τεθεί σε νέα βάση η σχέση αστικού κέντρου-αγροτικής περιοχής, και δη των μειονεκτικών περιοχών, δίνει τη δυνατότητα σε όποιον το επιθυμεί να έρθει σε επαφή με τη φύση, την αγροτική ζωή, τις γεωργικές και παραδοσιακές ασχολίες και τέχνες, τα μοναδικά χαρακτηριστικά της περιοχής, ακόμη και με εξειδικευμένες αθλητικές δραστηριότητες που συνήθως εκλείπουν κατά τη διάρκεια των κλασικών διακοπών (Ασκέλη, 2005).

➤ *Αθλητικός τουρισμός*

Είναι ο τουρισμός που συνδυάζεται με αθλητικά γεγονότα, προπονήσεις ή και ατομικό αθλητισμό. Απευθύνεται κυρίως σε άτομα υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων και ειδικότερα περιλαμβάνει δραστηριότητες όπως γκολφ και ιστιοπλοΐα, καθώς και ορεινές δραστηριότητες και δραστηριότητες αέρα και υδάτων (Κράβαρης, 2005).

Οι ορεινές δραστηριότητες αφορούν κυρίως ορειβασία, αναρρίχηση, διασχίσεις ορεινών όγκων και φαραγγιών, χιονοδρομία πίστας και δρόμου αντοχής, ορειβατική χιονοδρομία, ορεινή ποδηλασία και ιππασία. Ο αιωροπτερισμός (delta plan), το αλεξίπτωτο πλαγιάς και το παραπέντε αποτελούν τις κυριότερες εναέριες δραστηριότητες, ενώ το κανό, το καγιακ, το rafting, το windsurfing, η ιστιοπλοΐα, τις κυριότερες δραστηριότητες υδάτων. Στα πλαίσια του αθλητικού τουρισμού μπορεί να αναπτυχθεί και ο τουρισμός περιπέτειας (extreme sports, όπως αλпинισμός, bungee jumping). Πρόκειται για τουρισμό που περιλαμβάνει δραστηριότητες στη φύση και απαιτεί καλή φυσική κατάσταση χρήση εξειδικευμένου εξοπλισμού και ειδικά εκπαιδευμένους συνοδούς (Κράβαρης, 2005).

➤ *Εκπαιδευτικός τουρισμός*

Ο εκπαιδευτικός τουρισμός είναι βασισμένος στην έννοια της εκπαίδευσης, χρησιμοποιεί πληροφορίες για συγκεκριμένα μέρη και γεγονότα, για να εμπλουτίσει, να ενισχύσει και να τροποποιήσει τις εμπειρίες των ταξιδιωτών για τον κόσμο και την ιστορία του. Αυτό δίνει στον εκπαιδευτικό τουρισμό εύρος και πεδίο. Είναι μία μορφή που περιλαμβάνεται τόσο στον πολιτιστικό τουρισμό, με την έννοια της γνωριμίας τοπικού πολιτισμού και κοινωνιών, όσο και στον οικοτουρισμό, με την έννοια της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (Κράβαρης, 2005).

➤ *Θρησκευτικός τουρισμός*

Θα μπορούσε να καταταχθεί και ως μορφή που περιλαμβάνεται στον πολιτιστικό τουρισμό, λόγω όμως της σημαντικής ζήτησης και θρησκευτικής κίνησης που εμφανίζεται παγκοσμίως τον αναφέρουμε ως ξεχωριστή μορφή. Το Βατικανό, τα Ιεροσόλυμα και η

Μέκκα αποτελούν παγκοσμίως σημαντικούς θρησκευτικούς προορισμούς (Κράβαρης, 2005).

Στην Ελλάδα υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός από θρησκευτικά μνημεία (εκκλησίες και μοναστήρια) που αποτελούν μέρος της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς και προσελκύουν ένα σημαντικό ποσοστό επισκεπτών. Τα σημαντικά οφέλη που προκύπτουν από αυτόν τον τύπο τουρισμού είναι η επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, η αυξανόμενη ζήτηση των τοπικών προϊόντων και η συνεισφορά του στη διατήρηση της παράδοσης (Spilanis and Vayanni, 2003).

Κίνητρο για το ταξίδι των τουριστών αποτελούν είτε θρησκευτικοί λόγοι (ταξίδια που υποβάλλονται από τη θρησκεία των τουριστών) είτε πολιτιστικοί, όπως γνωριμία με άλλες κουλτούρες. Το αντικείμενο ενδιαφέροντος εστιάζεται στα θρησκευτικά μνημεία μιας περιοχής, εκκλησίες, μοναστήρια κλπ., ενώ μπορεί να περιλαμβάνει και επισκέψεις με την αφορμή εορτασμών, πανηγυριών ή κάποιων ιδιαιτεροτήτων (θαυματουργές εικόνες, λείψανα αγίων, κλπ.) (Κράβαρης, 2005).

▼ *Ιαματικός τουρισμός*

Περιλαμβάνει υπηρεσίες που σχετίζονται με την υγεία, όπως ιατρικό έλεγχο, ειδική διαιτητική, θεραπεία με βιταμίνες, βοτανοθεραπεία, γυμναστική, ειδικές θεραπείες όπως αντικαπνική, θεραπεία του άγχους, ψυχοθεραπεία, κινησιοθεραπεία, χαλάρωση, εκμάθηση ύπνου, έρευνα της σωστής γραμμής του σώματος και αισθητική (Κράβαρης, 2005).

Αυτή η μορφή εναλλακτικού τουρισμού βασίζεται στο μεγάλο αριθμό θερμών πηγών (spas) σε πολλές περιοχές της χώρας. Η έλλειψη όμως σύγχρονων εγκαταστάσεων και η απουσία της προώθησής του, συγχρόνως με ένα φυσικό και υγιεινό τρόπο ζωής, καθώς και το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις περιοχές των θερμών πηγών δεν έχουν διαφοροποιήσει το προϊόν τους, έχει συντελέσει στην προσέλευση ενός συγκριτικά χαμηλού αριθμού τουριστών (Spilanis and Vayanni, 2003).

➤ *Οικοτουρισμός*

Είναι ο τουρισμός στη φύση, που περιλαμβάνει εκπαίδευση και ερμηνεία του φυσικού περιβάλλοντος και την ανάδειξη και αξιοποίηση των φυσικών πόρων μιας περιοχής. Τουρισμός δηλαδή που συνδυάζει την τοπική οικονομική ανάπτυξη, τη διαφύλαξη της ποιότητας του περιβάλλοντος, την ανάδειξη των φυσικών πλεονεκτημάτων και διέπεται από τις αρχές της αειφορικής περιβαλλοντικής διαχείρισης (Ελληνικός Τουρισμός, 2005).

Ο οικοτουρισμός και οι δραστηριότητες που συνδέονται με τη φύση, κυρίως σε προστατευόμενες περιοχές, γνώρισαν μεγάλη ζήτηση τις αρχές του 1990. Οι διασημότερες και πιο ανεπτυγμένες περιοχές στην Ελλάδα είναι το δάσος Δαδιά, οι Πρέσπες, οι λίμνες Κερκίνη και Πλαστήρα, η οροσειρά της Πίνδου και τα δέλτα μεγάλων ποταμών όπως παραδείγματος χάριν του Έβρου και του Νέστου. Οι κυριότερες δραστηριότητες σε αυτές τις περιοχές είναι η παρακολούθηση πτηνών, το κανό, το καγιάκ, η ορειβασία, η ποδηλασία στο βουνό και η οδοιπορία (Spilanis and Vayanni, 2003).

Μέχρι και σήμερα, η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων έχει οδηγήσει κυρίως τα νησιά σε ποικίλα αρνητικά αποτελέσματα. Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα είναι αυτό που αφορά το φαράγγι της Σαμαριάς στην Κρήτη, το οποίο θεωρείται προστατευόμενη περιοχή σύμφωνα με τη λίστα μνημείων της UNESCO. Εκεί, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού υπάρχουν εκατοντάδες επισκέπτες καθημερινά, οι οποίοι περπατούν και ρυπαίνουν για επτά ώρες το φαράγγι, συχνά χωρίς προηγούμενη ενημέρωση όσον αφορά τη διάρκεια της επίσκεψης και τις ιδιαίτερα ζεστές καιρικές συνθήκες. Αυτή η δραστηριότητα καταστρέφει το φυσικό περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα οι ίδιοι οι τουρίστες δεν απολαμβάνουν την εκδρομή τους (Spilanis and Vayanni, 2003).

Η κατάσταση είναι σχεδόν ίδια στη Ρόδο στην Κοιλιάδα των Πεταλούδων, προστατευόμενη περιοχή σύμφωνα με το Natura 2000, όπου χιλιάδες πεταλούδες συνιστούν ένα μοναδικό οικοσύστημα. Αυτό το φαινόμενο αν και συνιστά λόγο προστασίας της περιοχής, αποτελεί έναν τουριστικό πόρο για το νησί της Ρόδου. Πολλοί τουρίστες το επισκέπτονται καθημερινά ούτως ώστε να θαυμάσουν το μοναδικό περιβάλλον και επιδρούν κατ' αυτόν τον τρόπο στην ειδική πανίδα και το βιότοπό της (Spilanis and Vayanni, 2003).

Ωστόσο υπάρχουν και ορισμένα επιτυχημένα παραδείγματα οικοτουρισμού όπως για παράδειγμα στη Λέσβο το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Απολιθωμένου Δάσους. Ο κύριος στόχος του μουσείου είναι να προστατεύσει το Απολιθωμένο Δάσος. Για την ανάπτυξη του οικοτουρισμού και του γεωτουρισμού οργανώνονται από το Μουσείο πολλές δραστηριότητες όπως το δίκτυο των ιχνών, το ποίο ονομάζεται *ίχνη λάβας*, και διασκέψεις με θέμα τη γεωλογία.

Ο οικοτουρισμός λοιπόν, είναι ένας γενικός όρος για τον τουρισμό σε φυσικές τοποθεσίες, όπου δίνεται έμφαση στην κατανόηση και συντήρηση του φυσικού περιβάλλοντος. Ουσιαστικά είναι τουρισμός που βασίζεται σε μια οικοκεντρική φιλοσοφία (Κράβαρης, 2005). Ενθαρρύνει μια μακροπρόθεσμη άποψη του περιβάλλοντος και ενσωματώνει την αρχή του «υπεύθυνου τουρισμού». Αποκλείει διάφορες άλλες μορφές όπως ο τουρισμός περιπέτειας στον οποίο η έμφαση δίνεται στη δραστηριότητα και όχι στο περιβάλλον και το γηγενή τουρισμό, κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου είναι ο τοπικός πολιτισμός και η παραδοσιακή κληρονομιά. Αντίθετα η συγκεκριμένη μορφή περιλαμβάνει μορφές όπως ο φυσιολατρικός τουρισμός και ο τουρισμός άγριας ζωής. Περιλαμβάνει δραστηριότητες αναψυχής συμβατές με την προστασία του περιβάλλοντος, όπως περιηγήσεις, πεζοπορίες, παρατήρηση ορνιθοπανίδας (bird watching), βοτανολογία αλλά και προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης (Douglas, 2001).

♦ Πολιτιστικός τουρισμός

Ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μία μορφή εναλλακτικού τουρισμού που συγκεντρώνει ιδιαίτερη προσοχή τα τελευταία χρόνια σε διεθνές επίπεδο, παρότι δεν πρόκειται για νέο φαινόμενο (Νικολαΐδου, 1999). Στοχεύει στην ανακάλυψη μνημείων και τοποθεσιών, ενώ το αντικείμενο είναι η απόκτηση γνώσεων και εμπειριών γύρω από τα πολιτισμικά και καλλιτεχνικά στοιχεία κάθε περιοχής και την κληρονομιά της (ιστορικά, λαογραφικά, αρχιτεκτονικά στοιχεία). Περιλαμβάνει επίσκεψη σε μνημεία (χαρακτηρισμένα ή όχι), μουσεία, παραδοσιακούς οικισμούς, οικισμούς που διατηρούν τον παραδοσιακό κοινωνικό ιστό, οικισμούς στους οποίους λαμβάνουν χώρα παραδοσιακές δραστηριότητες και τοπικά φεστιβάλ (Κράβαρης, 2005).

Ωστόσο, ο πολιτιστικός τουρισμός συνιστά μία προβληματική έννοια επειδή αποτελείται από δύο στοιχεία, αυτό του τουρισμού και αυτό του πολιτισμού, τα οποία από μόνα τους είναι δύσκολο να τα ορίσει και να τα διευκρινίσει κανείς (Richards, 1996).

Οι γνήσιοι πολιτιστικοί τουρίστες, που έχουν ως αρχικό κίνητρο για το ταξίδι τους τον πολιτισμό, αποτελούν τη μειονότητα. Εάν αναφερόμαστε απλώς σε αυτήν την ομάδα, ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελεί μια ειδικού ενδιαφέροντος μορφή ταξιδιού. Όμως και άλλες ομάδες τουριστών μπορούν επίσης να ταξινομηθούν ως πολιτιστικοί τουρίστες, δεδομένου ότι επωφελούνται από πολιτιστικούς πόρους κατά τη διάρκεια της ταξιδιωτικής εμπειρίας, η οποία προκύπτει από άλλα κίνητρα (όπως η αναψυχή, η δουλειά, η επίσκεψη συγγενών ή φίλων, ή επίσκεψη αξιοθέατων). Για αυτούς τους τουρίστες, ο πολιτισμός είναι ένα δευτερεύον, βοηθητικό ή ενδεχόμενο κίνητρο (Κράβαρης, 2005).

✦ Συνεδριακός τουρισμός

Περιλαμβάνει άλλες μορφές όπως ο εκθεσιακός, σεμιναριακός και επιχειρηματικός τουρισμός και τουρίστες οι οποίοι ταξιδεύουν με βάση επαγγελματικά κίνητρα. Σχετίζεται με τη διοργάνωση σεμιναρίων, εκθέσεων, συνεδρίων που όμως προσφέρουν και άλλες δυνατότητες για τους συνέδρους ή τα συγγενικά τους πρόσωπα, όπως πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες, γνωστές και ως *pre and post conference activities* (προ και μετά συνεδρίου δραστηριότητες). Ο συνεδριακός τουρισμός είναι μια μορφή που απευθύνεται σε τουρίστες υψηλών εισοδημάτων και αποδίδει κατά κεφαλήν εισοδήματα περισσότερο από το διπλάσιο του μαζικού (Κράβαρης, 2005).

Στην Ελλάδα, αυτή η μορφή τουρισμού είναι αρκετά αναπτυγμένη σε νησιά όπως η Ρόδος, η Κως και η Κρήτη (Spilanis and Vayanni, 2003), όπου υπάρχουν ξενοδοχεία με ικανοποιητική ξενοδοχειακή υποδομή (deluxe AA και A κατηγορίας), προσιτή στον «μέσο» σύνεδρο-τουρίστα, σύγχρονη συνεδριακή υποδομή, άρτιες συγκοινωνίες από και προς τα συνεδριακά κέντρα, ψυχαγωγικές και πολιτιστικές δραστηριότητες και καλές κλιματολογικές συνθήκες (Κράβαρης, 2005) γι' αυτό το είδος τουρισμού. Το κυριότερο πλεονέκτημα του συνεδριακού τουρισμού είναι το γεγονός ότι μπορεί να εφαρμοστεί καθ' όλη τη διάρκεια του έτους και όχι μόνο κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Η σημασία του

λοιπόν για τους ξενοδόχους και την τοπική απασχόληση είναι πολύ μεγάλη (Spilanis and Vayanni, 2003).

♦ *Άλλες εναλλακτικές μορφές*

Όχι σχετιζόμενες με κάποια ειδική μορφή τουρισμού αλλά βασισμένες σε εξειδικευμένα ταξιδιωτικά κίνητρα είναι και οι επόμενες μορφές. Ο εθνικός τουρισμός αφορά άτομα που επισκέπτονται τις πατρίδες τους ή τους τόπους της προγονικής τους καταγωγής. Ορισμένες χώρες ως σημαντική τουριστική αγορά ενθαρρύνουν άτομα που έχουν μεταναστεύσει στο εξωτερικό να επισκεφτούν την πατρίδα τους (Κράβαρης, 2005).

Ο νοσταλγικός τουρισμός έχει ως κίνητρο την επίσκεψη περιοχών όπου στο παρελθόν οι τουρίστες είχαν εμπλακεί σε κάποια δραστηριότητα (π.χ. πόλεμος). Για παράδειγμα Αμερικάνοι και Γιαπωνέζοι επισκέπτονται μέρη όπου πολέμησαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο νοσταλγικός τουρισμός είναι ωστόσο χρονικά περιορισμένος (Κράβαρης, 2005).

Ο πολιτικά ορθός τουρισμός αποτελεί μια νέα μορφή που ξεκίνησε από την Αμερική και αφορά ταξίδια που λαμβάνουν χώρα σε περιοχές όπου η δυστυχία, η εκμετάλλευση, ακόμα και οι συγκρούσεις βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη (Ρώμα, 1999). Οι διοργανωτές των ταξιδιών αυτών, υποστηρίζουν ότι η επαφή του ταξιδιώτη με ανθρώπους που βιώνουν δυσάρεστες και επίπονες καταστάσεις, τους βοηθά να επαναπροσδιορίσουν τη ζωή και τις αξίες τους, ενισχύοντας παράλληλα οικονομικά τους τόπους υποδοχής και ηθικά τους ανθρώπους που βρίσκονται σε κατάσταση ανάγκης (Κράβαρης, 2005).

Ο Τουρισμός σε Θεματικά Πάρκα είναι μια μορφή που συνδυάζει τουρισμό και αναψυχή. Αφορά πάρκα που δημιουργούνται, έχοντας ένα συγκεκριμένο χαρακτήρα ή θέμα και αποσκοπούν στην αναψυχή των τουριστών. Τέτοια πάρκα είναι η Disneyland, η Euro Disney κλπ. (Κράβαρης, 2005).

2.2. ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

- Όσο και να φαίνεται περίεργο, η διαδικασία ανάπτυξης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού παρουσιάζει αρκετά προβλήματα που συνίστανται στα παρακάτω (Μπακαούκας κ.α., 2006):

- Παρά την ύπαρξη των αναπτυξιακών κινήτρων για τη βελτίωση των προσφερόμενων υπηρεσιών, οι γραφειοκρατικές διαδικασίες και διατυπώσεις αναιρούν τα οφέλη που μπορούν να προκύψουν από την ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού.
- Η διαμόρφωση των αναπτυξιακών κινήτρων που εφαρμόζονται από τους εκάστοτε *αναπτυξιακούς* νόμους δεν λαμβάνουν υπόψη ποιοτικά χαρακτηριστικά όπως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προβληματικότητας και απομόνωσης των νησιωτικών περιοχών.
- Η περιφερειακή οργάνωση του τουρισμού παρότι αποτέλεσε αντικείμενο διάφορων νομοθετικών ρυθμίσεων, μέχρι στιγμής δεν έχει διαμορφωθεί σε ένα αποτελεσματικό και λειτουργικό οργανωτικό σχήμα που να συνδέει το κέντρο με την περιφέρεια ως διοικητική μονάδα και την περιφέρεια με τον νομό και τις επαρχίες.
- Απαρχαιωμένη και εξωπραγματική εθνική νομοθεσία. Έλλειψη εφαρμογής κινήτρων για την επάνδρωση πλοίων.
- Αδυναμία υπαγωγής του κλάδου του θαλάσσιου τουρισμού σε αναπτυξιακό νόμο λόγω των κανονισμών χρηματοδότησης της Ε.Ε.
- Ανεπαρκείς μαρίνες, λιμάνια και καταφύγια για την εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης του θαλάσσιου τουρισμού.

- Έλλειψη έργων υποστηρικτικής υποδομής στους λιμένες και τις μαρίνες.
- Τα προγράμματα του ΚΠΣ δεν συνέβαλαν ικανοποιητικά προς την κατεύθυνση της ορθολογικής ανάπτυξης των θεματικών μορφών τουρισμού. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι με το πρόγραμμα Leader χρηματοδοτήθηκαν καταλύματα που αποτελούν απλώς μικρογραφία (και συνήθως κακέκτυπα) των καταλυμάτων που επιδοτούνται από τον αναπτυξιακό νόμο και οι δυνατότητες συγχρηματοδότησης δράσεων προβολής θεματικών μορφών τουρισμού που υπάρχουν στο ΕΠΑΝ - Μέτρο 5.3 έμειναν, δυστυχώς, ανεκμετάλλευτες με αποτέλεσμα όχι μόνο να μην υπάρξουν ουσιαστικές παρεμβάσεις αλλά και να μην απορροφηθούν πόροι.

Παρόλα αυτά όμως, ο ρόλος των εναλλακτικών μορφών τουρισμού στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι πολύ σημαντικός αφού έχει τη δυνατότητα να αποφέρει συναλλαγματικά έσοδα για την κάλυψη των εμπορικών ελλειμμάτων που δημιουργούνται από τη συνεχώς αυξανόμενη ζήτηση για εισαγόμενα αγαθά και παρότι δεν έχει άμεσα οικονομικά αποτελέσματα, ωστόσο μακροχρόνια αυξάνει τα συναλλαγματικά έσοδα, καθώς προσελκύει επισκέπτες υψηλών εισοδημάτων. Η άμεση συμβολή του έγκειται στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος μέσω της βελτίωσης της παραγωγικότητας και της ποιότητας των προσφερόμενων υπηρεσιών. Ακόμα σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο παρέχει τη δυνατότητα εκμετάλλευσης και αξιοποίησης των συγκριτικών πλεονεκτημάτων των περιοχών στις οποίες αναπτύσσεται. Έτσι, σε ορισμένες περιπτώσεις αυξάνει τη ζήτηση προϊόντων παραγωγής της περιφέρειας ή της περιοχής (Κράβαρης 2005).

Ειδικότερα ο εναλλακτικός τουρισμός επηρεάζει αποτελεσματικά τον τομέα της απασχόλησης, αφού δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας τόσο στους κλάδους που συνδέονται άμεσα με τον τουρισμό όσο και στους κλάδους που δραστηριοποιούνται για την αντιμετώπιση της πρόσθετης εναλλακτικής ζήτησης, ενώ αντιμετωπίζει το πρόβλημα της εποχικότητας του τουριστικού προϊόντος, διευρύνοντας την τουριστική περίοδο. Μ' αυτόν τον τρόπο και με δεδομένο ότι αναπτύσσεται και σε περιοχές πέραν των παραδοσιακών παραθεριστικών θερέτρων, (ορεινές ή μειονεκτικές περιοχές) μπορεί να συμβάλλει στη

συγκράτηση του πληθυσμού της υπαίθρου αμβλύνοντας το πρόβλημα της εσωτερικής μετανάστευσης και αστικοποίησης (Κράβαρης 2005).

Ο εναλλακτικός τουρισμός αυξάνει το εισόδημα μιας περιοχής και μέσω αυτού, το εθνικό εισόδημα, με συνέπεια να συμβάλλει στην άμβλυνση των υφιστάμενων εισοδηματικών ανισοτήτων μεταξύ των κατοίκων του κέντρου και της περιφέρειας. Η μεγάλη βαρύτητα που έχει βέβαια για την οικονομία μιας περιοχής δεν είναι εύκολο να αποτιμηθεί, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν κατάλληλα στατιστικά στοιχεία παροχής πληροφοριών και δεν υπάρχει κανένα ειδικό εργαλείο ανάλυσης που να επιτρέπει την εξαγωγή ολοκληρωμένων αποτελεσμάτων (Κράβαρης 2005).

Οι τουριστικές επενδύσεις (ιδιωτικές ή δημόσιες) αποφέρουν στην περιφερειακή οικονομία πολλαπλά οικονομικά οφέλη (π.χ. αύξηση παραγωγής, απασχόλησης, εισοδήματος κλπ.) και δημιουργούν θετικές οικονομικές επιπτώσεις σε όλο το φάσμα της περιφερειακής οικονομίας. Οι επενδύσεις για τον τουρισμό διακρίνονται σε (Κράβαρης 2005): άμεσες παραγωγικές επενδύσεις (π.χ. μέσα τουριστικής διαμονής, εστιατόρια κλπ.) για την κάλυψη βασικών τουριστικών αναγκών, επενδύσεις για ψυχαγωγία και για τη βελτίωση της ποιότητας των προσφερόμενων τουριστικών αγαθών και υπηρεσιών και επενδύσεις για έργα υποδομής (π.χ. μαρίνες, δρόμοι, αεροδρόμια, λιμάνια, κλπ.), προκειμένου να εξασφαλιστούν βασικές υπηρεσίες από τις οποίες εξαρτάται η συνέχιση της τουριστικής ανάπτυξης. Από τις παραπάνω κατηγορίες των τουριστικών επενδύσεων, η δεύτερη και η τρίτη είναι δυνατόν να δημιουργήσουν ένα πλαίσιο υπηρεσιών και διευκολύνσεων που δύναται να ενθαρρύνει την εισροή νέων τουριστικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων στην περιοχή με αποτέλεσμα την αύξηση του εισοδήματος και της απασχόλησης, καθώς και την προώθηση της τουριστικής αναπτυξιακής διαδικασίας.

2.3. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Λόγω του γεγονότος ότι από πολλούς ερευνητές και αναλυτές θεωρείται ότι ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί υποκατηγορία του πολιτιστικού τουρισμού, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει μια εκτενέστερη αναφορά σε αυτήν τη μορφή εναλλακτικού τουρισμού.

Ο πολιτιστικός τουρισμός αποτελείται από ταξίδια με σκοπό την παρατήρηση και περιστασιακά την εμπειρία τρόπων ζωής υπό εξαφάνιση. Ενώ ο εθολογικός τουρισμός περιλαμβάνει ένα βαθμό συμμετοχής σε ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, ο πολιτιστικός τουρισμός προσφέρει σε κάποιον άνθρωπο την ευκαιρία να γνωρίσει πώς μπορεί να ήταν η ζωή σε μία παλαιότερη εποχή (Gartner, 2001).

Στην ειδική του έννοια ως πολιτιστικός τουρισμός θεωρούνται οι επισκέψεις τουριστών σε ξένες χώρες, όπου ο τουρίστας απολαμβάνει τη διαφορετική κουλτούρα ως τμήμα της τουριστικής εμπειρίας, αλλά αυτή αποτελεί μάλλον το σκηνικό της περιήγησης παρά το κέντρο βάρους του ταξιδιού (Δέφνερ, 2002).

Τα μουσεία, τα μνημεία, οι ιστορικοί τόποι, οι ανθρώπινες κατασκευές και άλλα φυσικά ενθύμια παλαιότερων γεγονότων, αποτελούν τα μοναδικά οπτικά στοιχεία παλαιότερων πολιτισμών ή σημαντικών ιστορικών περιόδων. Η επίσκεψη περιοχών για τον εορτασμό της μνήμης παλαιότερων λαμπρών ή τραγικών γεγονότων, προσφέρει μια βαθύτερη κατανόηση των προγόνων του σημερινού πολιτισμού (Gartner, 2001).

Ο όρος πολιτιστικός τουρισμός έχει εφαρμοστεί σε μια εντυπωσιακή ποικιλία διαφορετικών τουριστικών δραστηριοτήτων. Η κουλτούρα ενός έθνους ή μιας εθνικής ομάδας, που δε συμπίπτει πάντοτε με τον πολιτισμό, μπορεί να προσδιοριστεί ως ο τρόπος ζωής, οι κανόνες και οι αξίες του (Δέφνερ, 2002).

Οι πολιτιστικοί πόροι του τουρισμού περιλαμβάνουν ολόκληρη τη ζωντανή έκφραση των πολιτισμών του παρόντος και απασχολούν τον τουρίστα αφού μπορούν να τον μορφώσουν, να τον πληροφορήσουν και να τον ψυχαγωγήσουν. Κάθε περιοχή του κόσμου παρουσιάζει μία διαφορετική μορφή τουριστικής ανάπτυξης, προσφέροντας πλούσιους πόρους στον πολιτιστικό τουρίστα. Οι περισσότερες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης έχουν παρόμοιο ιστορικό υπόβαθρο, κοινή θρησκεία, κοινή γλωσσική βάση και παρόμοια πολιτικά συστήματα. Ωστόσο, υπάρχουν πολλές περιφερειακές διαφορές, οι οποίες έχουν οδηγήσει τα τελευταία χρόνια σε μια αυξημένη συνειδητοποίηση της περιφερειακής, εθνικής και τοπικής ταυτότητας (Δέφνερ, 2002).

Οι διαφοροποιήσεις, όμως, ποικίλουν περισσότερο στις μη ευρωπαϊκές κουλτούρες. Στις ευρωπαϊκές αποικίες του Νέου Κόσμου, οι περισσότερες φυλές ιθαγενών έχουν εξολοθρευτεί με αποτέλεσμα τη διατήρηση ελάχιστων στοιχείων της αυθεντικής

κουλτούρας τους, όπως για παράδειγμα στη Βόρεια Αμερική και στην Αυστραλία (Δέφνερ, 2002).

Σε τμήματα της Νότιας Αμερικής, της Αφρικής και του Νότιου Ειρηνικού έχουν επιβληθεί δυτικές αξίες, με αποτέλεσμα την υποτίμηση και την απώλεια πολλών στοιχείων των αυτοχθόνων κουλτούρων, έτσι ώστε ό,τι παραμένει να κινδυνεύει να μετατραπεί σε ασήμαντο για το συμφέρον των τουριστών (Δέφνερ, 2002).

Παρόλο που ο τουρισμός έχει αναμφίβολα σημαντικές επιπτώσεις τόσο στη δομή, όσο και τις κοινωνικές αξίες, άλλες μορφές οικονομικής δραστηριότητας καθώς και εκδήλωσης διαφορετικών πολιτισμικών αξιών μπορεί να έχουν συγκρίσιμες ή και μεγαλύτερες επιπτώσεις (Δέφνερ, 2002).

Η παρουσία του τουρισμού μετατρέπει τις εθνικές τέχνες σε τουριστικές τέχνες, δηλαδή αντικείμενα τεχνών και χειροτεχνιών τα οποία παράγονται από τεχνίτες που ανήκουν σε μια εθνική ομάδα και τα οποία προορίζονται τελικά για πώληση σε ένα μη τοπικό κοινό, μη υλική τέχνη, π.χ. τελετές, τελετουργικά έθιμα, φεστιβάλ, γεγονότα, τα οποία παραδοσιακά συσχετίζονται με την επίτευξη ενός σκοπού από τις εθνικές ομάδες. Μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ο αντιπροσωπευτικός και διαδεδομένος τύπος τουριστικής πόλης ήταν αυτός της resort city, δηλαδή της πόλης για παραθεριστική διαμονή και ψυχαγωγία. Σήμερα όμως οι περιπτώσεις τουριστικών πόλεων εμπλουτίζονται με παραδείγματα που προκύπτουν στα πλαίσια των νεότερων δεδομένων της αστικής εξέλιξης (Αυγερινού-Κολώνια, 2000).

Μια πρώτη, πολύ σημαντική κατηγορία είναι αυτή των πόλεων όπου η ιστορική κληρονομιά αναδεικνύεται σε τουριστικό πόρο. Από την άλλη πλευρά, η τουριστική δραστηριότητα αναδεικνύεται σε σημαντική οικονομική δραστηριότητα για ορισμένες πόλεις της νεότερης αστικής παράδοσης, που δε διαθέτουν καταρχήν προϋποθέσεις τουριστικής ανάπτυξης (Αυγερινού-Κολωνιά, 2000).

Οι ιστορικές πόλεις για μεγάλο διάστημα της σύγχρονης ιστορίας τους θυσίαζαν αρχιτεκτονική κληρονομιά και δημόσιους χώρους στις απαιτήσεις της οικονομικής ανάπτυξης, της κυκλοφορίας και της κερδοσκοπίας στη γη. Λίγες εξαιρέσεις αποτελούσαν τα αναγνωρισμένα μνημεία. Σήμερα η αναβίωση των ιστορικών πόλεων αποτελεί αίτημα που υποστηρίζεται όχι μόνο από τους ειδικούς, αλλά ευρύτερα από την κοινή γνώμη και τους φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης (Αυγερινού-Κολωνιά, 2000).

Όσον αφορά την τουριστική ζήτηση, πρέπει να σημειωθεί ότι η πόλη δεν είναι αγαθό συνήθους κατανάλωσης. Η ποικιλία και ο πλούτος της προσφοράς της δημιουργεί μια έλξη επισκεπτών οι οποίοι υποκινούνται από πολλά διαφορετικά κίνητρα. Ένα μεγάλο ποσοστό ανάμεσά τους ενδιαφέρεται για αναψυχή ή αγορές, ενώ η διάρκεια παραμονής στην πόλη εξαρτάται προφανώς από τον ιδιαίτερο σκοπό του κάθε ταξιδιού. Πολλές φορές μπορεί να υπάρχει μόνο ένας αρχικός λόγος για την επίσκεψη μιας πόλης, αλλά στην πορεία γίνεται συνήθως χρήση περισσότερων του ενός τουριστικών πόρων (Αυγερινού-Κολώνια, 2000).

2.3.1. Η ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Ο Narhsted (Richards, 1996) υποστήριξε ότι ο πολιτιστικός τουρισμός είναι ουσιαστικά ένα μεταμοντέρνο φαινόμενο με πολύ πρόσφατη καταγωγή. Ωστόσο οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι ο πολιτιστικός τουρισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα πλήρως νέο φαινόμενο (Μπακογιάννη, 2000).

Αυτό που άλλαξε είναι η έκταση της πολιτιστικής κατανάλωσης η οποία αυξήθηκε και οι μορφές της κουλτούρας που παρουσιάζονται για κατανάλωση, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους καταναλώνονται από τους πολιτιστικούς τουρίστες (Μπακογιάννη, 2000).

Στο παρελθόν η υψηλή κουλτούρα ήταν συνώνυμη με τον πολιτισμό, ο οποίος ήταν ελεύθερος από την εμπορικότητα λόγω της επιδότησής του από το δημόσιο τομέα. Σήμερα με τη σμίκρυνση της απόστασης μεταξύ υψηλής και λαϊκής κουλτούρας, γίνεται συνεχώς πιο δύσκολη η αντίσταση στην εμπορευματοποίηση και τα όρια μεταξύ πολιτιστικής και οικονομικής σφαίρας της κοινωνίας γίνονται όλο και πιο δυσκολοδιάκριτα. Αυτό αποτελεί και το ουσιαστικά νέο στοιχείο: Η κουλτούρα και κατ' επέκταση ο πολιτιστικός τουρισμός αναπτύσσονται πρωταρχικά με οικονομικούς παρά με πολιτιστικούς στόχους (Μπακογιάννη, 2000).

Αυτό προέκυψε και από την ευρωπαϊκή εμπειρία και πρακτική χρησιμοποίησης του θεσμού της Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Πρωτεύουσας. Πράγματι ο τελευταίος παρότι θεωρητικά τουλάχιστον σχεδιάστηκε για να προωθήσει την ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού

πολιτισμού προσβάσιμου σε ένα μεγάλο ευρωπαϊκό κοινό, κατέληξε στις περισσότερες περιπτώσεις να χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την τοπική οικονομική ανάπτυξη και τις στρατηγικές αναζωογόνησης των πόλεων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Γλασκόβης, όπου δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στα διεθνή γεγονότα υψηλής κουλτούρας και στην προσέλκυση καλλιτεχνών υψηλού προφίλ (π.χ. Pavarotti), που εξασφάλισαν μεγάλη οικονομική επιτυχία στην πόλη και αντίθετα μικρή προσοχή στην τοπική λαϊκή κουλτούρα (Μπακογιάννη, 2000).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ / ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ**3.1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

Το θρησκευτικό φαινόμενο είναι συνυφασμένο με την ανθρώπινη παρουσία στη γη. Δεν υπήρξε λαός που να μην είχε κάποια μορφή θρησκείας ή λατρείας προς κάποιο ή κάποια υπέρτατα όντα. Ο άνθρωπος είναι από τη φύση του, ων θρησκευτικό. Η θρησκεία, ως πανανθρώπινο φαινόμενο, διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στην πνευματική και κοινωνική ζωή του ανθρώπου, καθώς επηρεάζει βαθύτατα και διαμορφώνει τον ανθρώπινο πολιτισμό. Η επικοινωνία με το ιερό / θείο, ο περιορισμός της απόστασης ανθρώπου και Θεού, ικανοποιεί ένα πλήθος συναισθημάτων και καλύπτει ένα πλήθος ψυχικών και *συνασθηματικών αναγκών*, που συνδέονται άμεσα με την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου (Μοίρα, 2004).

Ένας τρόπος προσέγγισης του ανθρώπου με το Θείο είναι το προσκύνημα. Το προσκύνημα υπήρξε ανέκαθεν και εξακολουθεί να είναι ένα ταξίδι στο άγνωστο. Η αρχική πράξη του προσκυνήματος είναι να θέσει ο άνθρωπος τον εαυτό του στα χέρια της θεότητας. Μέσα από αυτή την εκδήλωση πίστης, ο προσκυνητής αναζητά τη θεότητα, μακριά από τις δομές της καθημερινής ζωής. Ο προσκυνητής επιδιώκει τη σωτηρία της ψυχής του μέσω της πραγματοποίησης ενός φυσικού ταξιδιού, με κυρίαρχο το πνευματικό στοιχείο, την αγάπη για το θείο και την απομάκρυνση από το χώρο των υλικών αναγκών. Το προσκύνημα προϋποθέτει τη μετάβαση του πιστού στο χώρο που θεωρείται ιερός. Είναι ένα ταξίδι τόσο εξωτερικό, προς το ιερό μέρος, όσο και εσωτερικό, προς την πνευματική ανύψωση (Μοίρα, 2004).

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι εκείνος ο τύπος τουρισμού του οποίου οι συμμετέχοντες είναι παρακινημένοι, είτε εν μέρει, είτε αποκλειστικά για θρησκευτικούς λόγους. Ο συγκεκριμένος τύπος τουρισμού θα μπορούσε να ήταν και υποενότητα του πολιτιστικού τουρισμού (Rinschede, 1992).

Ο θρησκευτικός τουρισμός διακρίνεται, όπως όλοι οι άλλοι τύποι τουρισμού, από ένα δυναμικό στοιχείο, όπως ένα ταξίδι, και από ένα στατικό στοιχείο όπως μια προσωρινή παραμονή σε μια θέση εκτός της κατοικίας. Στόχος και σκοπός του ταξιδιού αυτού είναι

μια αλλαγή προσωπικού και όχι επαγγελματικού ενδιαφέροντος στο περιβάλλον του τουρίστα, τουλάχιστον για μια περιορισμένη χρονική περίοδο (Rinschede, 1992).

Συχνά, ένα ταξίδι μπορεί να έχει διάφορα κίνητρα και διαφορετικούς σκοπούς. Παραδείγματος χάριν, ο οικονομικός ή πολιτικός τουρισμός, συχνά περιλαμβάνει συνδυασμό διακοπών ή πολιτιστικών αναζητήσεων. Τέτοιος συνδυασμός κινήτρων γίνεται προφανής στο θρησκευτικό τουρισμό από τη μια πλευρά, και στον μαζικό, πολιτιστικό, οικονομικό και πολιτικό τουρισμό από την άλλη. Προσκυνήματα και άλλα θρησκευτικά ταξίδια είναι συνδεδεμένα με άλλους τύπους τουρισμού, ίσως περισσότερο σήμερα παρά τα προηγούμενα χρόνια. Είναι πολυσύνθετα ταξίδια, ακόμα και όταν οι θρησκευτικοί παράγοντες φαίνεται να κυριαρχούν. Αυτό συμβαίνει στις βιομηχανικές χώρες περισσότερο απ' ό τι στις αναπτυσσόμενες. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει, διότι στις αναπτυσσόμενες χώρες ο μαζικός τουρισμός παραμένει σε αρχικά στάδια και για πολλές κατηγορίες πληθυσμού, ο θρησκευτικός τουρισμός προσφέρει τη μοναδική δυνατότητα ταξιδιού. Αυτή η κατάσταση είναι συγκρίσιμη με αυτήν στη μεσαιωνική κοινωνία, όπου τα χαμηλότερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα δεν είχαν τη δυνατότητα μακρύτερων ταξιδιών λόγω της κοινωνικής και οικονομικής τους κατάστασης και ο ελεύθερος χρόνος ήταν στενά συνδεδεμένος με τα τοπικά θρησκευτικά κέντρα (Rinschede, 1992).

Σήμερα, ο θρησκευτικός τουρισμός συνδέεται πολύ με τις διακοπές και τον πολιτιστικό τουρισμό. Για τους συμμετέχοντες σε οργανωμένα προσκυνήματα, συχνά προγραμματίζεται μια ελεύθερη ημέρα, έτσι ώστε οι προσκυνητές να μπορούν να κάνουν σύντομες επισκέψεις στις γύρω περιοχές. Για παράδειγμα οι προσκυνητές της Παναγίας της Φατίμα στην Πορτογαλία επισκέπτονται τις ακτές του Ατλαντικού και πολιτιστικά ενδιαφέρουσες πόλεις στις γειτονικές περιοχές. Οι μορφές του θρησκευτικού και του μαζικού τουρισμού είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένες στις ΗΠΑ, όπου πολλά σημαντικά κέντρα προσκυνήματος βρίσκονται κοντά σε περιοχές που υπάρχουν μεγάλα τουριστικά αξιοθέατα (Καταρράχτες Νιαγάρα, Μαϊάμι, Ορλάντο, Σαλτ Λέικ Σίτι κτλ.). Στη Ρώμη, όπου οι θρησκευτικές περιοχές αποτελούν ταυτόχρονα και σημαντικές πολιτιστικές περιοχές, η σύνδεση μεταξύ του θρησκευτικού και πολιτιστικού τουρισμού είναι ιδιαίτερα εμφανής (Rinschede, 1992).

Ο θρησκευτικός τουρισμός έχει επίσης ισχυρή συγγένεια με τον κοινωνικό και τον ομαδικό τουρισμό. Για πολλούς τουρίστες σήμερα, είναι πολύ σημαντικό να ταξιδεύουν με

μια ομάδα ανθρώπων με τους οποίους να σκέφτονται κατά παρόμοιο τρόπο και συνεπώς, να βρίσκονται περίπου στην ίδια ηλικία (Rinschede, 1992).

Ο θρησκευτικός τουρισμός έχει και πολιτικές πτυχές. Πολυάριθμα θρησκευτικά μέρη είναι αντίστοιχα εθνικά μνημεία. Η Γουαδελούπη που αντιπροσωπεύει όλο το Μεξικό και το Γουέιλινγκ Γουόλ στην Ιερουσαλήμ που αντιπροσωπεύει τον ιουδαϊσμό είναι δύο παραδείγματα (Rinschede, 1992).

Οι δυσκολίες και οι αντιξοότητες του φυσικού ταξιδιού, ανάλογα βέβαια με την ιστορική περίοδο στην οποία λάμβανε χώρα, βοηθούσαν τον πιστό να παραμένει στο χώρο της πειθαρχίας, της ευλάβειας και της εγκράτειας που επιβάλλει το πνευματικό ταξίδι του προσκυνήματος. Σε προηγούμενες περιόδους το προσκύνημα ήταν ψυχική ανάγκη και η πραγματοποίησή του θεωρείτο λυτρωτική πράξη. Οι Χριστιανοί προσκυνητές μετέβαιναν στους Άγιους Τόπους με κάθε μέσο, στερούμενοι συχνά ακόμα και την τροφή, υπομένοντας όλες τις κακουχίες του ταξιδιού προκειμένου να προσκυνήσουν στον ιερό τόπο. Σήμερα όμως, από τις συνθήκες, υπό τις οποίες γίνεται το ταξίδι, προκαλούνται ερωτηματικά για το κατά πόσο πρόκειται πραγματικά για προσκυνητές, με την ουσιαστική έννοια του όρου. Έτσι διαμορφώνεται και επικρατεί η έννοια του Θρησκευτικού Τουρίστα ο οποίος αντιδιαστέλλεται από τον προσκυνητή (Μοίρα, 2004).

Ο Robichaud (1999) θεωρεί ότι ο θρησκευτικός τουρίστας βρίσκεται ανάμεσα στον τουρίστα και στον προσκυνητή. Είναι αυτός που ταξιδεύει για θρησκευτικούς σκοπούς αλλά δεν γνωρίζει με ποιο τρόπο να αγγίξει τον πνευματικό του στόχο, καθώς περιβάλλεται από επαγγελματίες ταξιδιωτικούς συμβούλους, εντάσσεται σε προκαθορισμένα προγράμματα ταξιδιού, συμμετέχει σε οργανωμένα ομαδικά γεύματα και ακολουθεί τυποποιημένες διαδρομές, χάνοντας τον πραγματικό θρησκευτικό / πνευματικό του στόχο. Μπορεί το ταξίδι του να ονομάζεται προσκύνημα, στην πραγματικότητα όμως ο ταξιδιώτης αυτός αλλοτριώνεται και καθίσταται από προσκυνητής απλά και μόνο τουρίστας. Η ευμάρεια, οι ανέσεις, το κοσμοπολίτικο περιβάλλον των ταξιδιών και της διαμονής σε πολυτελή ξενοδοχεία, οι φωτογραφικές μηχανές και οι κάμερες που συνοδεύουν πολλούς ταξιδιώτες, η εμπορευματοποίηση των ιερών αντικειμένων, οι ανάγκες για καταλύματα, γεύματα, οργανωμένες εκδηλώσεις κ.λπ. αφαιρούν από το προσκύνημα το στοιχείο της πνευματικότητας και το περιορίζουν στο τουριστικό στοιχείο (Μοίρα, 2004).

Ο Vukonic (1996) υποστηρίζει ότι ο θρησκευτικός τουρίστας όταν εκπληρώσει τις θρησκευτικές του ανάγκες, συμπεριφέρεται κατά τα λοιπά, ως τουρίστας, εννοώντας ότι έχει ανάγκη για κατάλυμα, γεύματα, να αγοράσει ενθύμια κ.λπ. Οι Turner και Turner (1978) υποστηρίζουν ότι «ο θρησκευτικός τουρίστας είναι κατά το ήμισυ προσκυνητής και κατά το ήμισυ τουρίστας» (Μοίρα, 2004).

Σε ορισμένες θρησκείες, όπως το Ισλάμ, ο όρος θρησκευτικός τουρισμός θεωρείται απαράδεκτος. Το προσκύνημα στον ιερό τόπο είναι καθήκον του πιστού. Κυριαρχεί μόνο το πνευματικό στοιχείο. Οι Ρωμαιοκαθολικοί είναι ανεκτικοί στην ιδέα του θρησκευτικού τουρισμού, ούτε τον δέχονται ούτε τον απορρίπτουν, ίσως διότι το φαινόμενο είναι ισχυρό και έχει τεράστιες οικονομικές διαστάσεις (Μοίρα, 2004).

3.2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Ο θρησκευτικά παρακινημένος τουρισμός είναι πιθανώς τόσο παλιός όσο η θρησκεία η ίδια και είναι κατά συνέπεια ο παλαιότερος τύπος τουρισμού. Δεν είναι κανένα εξαιρετικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του χριστιανισμού, αλλά ένα παγκόσμιο φαινόμενο της θρησκευτικής ιστορίας. Ανθρωπολόγοι και αρχαιολόγοι έχουν αποδείξει αυτό το φαινόμενο μεταξύ των διαφορετικών κοινωνιών της Ευρώπης, της Ασίας, της Αμερικής και της Αυστραλίας, στους προϊστορικούς χρόνους (Rinschede, 1992).

Σε όλες τις περιόδους της ιστορίας, από την αρχαιότητα, το προσκύνημα αποτελούσε κίνητρο μετακίνησης των ανθρώπων και κατ' επέκταση αιτία δημιουργίας τουριστικού ρεύματος. Ο Ηρόδοτος περιέγραψε στις «Ιστορίες» του τη μετακίνηση χιλιάδων Αιγυπτίων, οι οποίοι έπλεαν στο Νείλο με τις φελούκες τους με σκοπό να μεταβούν στο ναό της Μέμφιδος για προσκύνημα. Οι αρχαίοι Έλληνες επισκέπτονταν τους Δελφούς για να ζητήσουν το χρησμό από το Μαντείο του Απόλλωνα, και την Επίδαυρο για να θεραπευθούν στο ναό του Ασκληπιού. Οι κάτοικοι του Μεξικού αναζητούσαν τη λύτρωση στο ναό του Quetzal, οι κάτοικοι του Περού στο Κούζκο και οι Βολιβιανοί στη λίμνη Τιτικάκα. Από την εποχή του Μεσαίωνα χιλιάδες πιστοί συνέρεαν για προσκύνημα στο Σαντιάγο ντε Κομποστέλα ή τη Μέκκα (Μοίρα, 2004).

Στον αρχαίο κόσμο, ο θρησκευτικός τουρισμός δοκίμασε την πρώτη άνοδό του. Μεταξύ των Κελτών της κεντροδυτικής, νότιας, και δυτικής Ευρώπης, τα ιερά άλση και οι περιοχές ενταφιασμών ήταν μέρη μεγάλων συγκεντρώσεων και τελετών, στις οποίες οι πολιτικά ενεργοί ιερείς έφεραν τη θυσία τους (Rinschede, 1992).

Μεταξύ των λαών των πρόωρων μεγάλων πολιτισμών, η θρησκευτική και η πολιτική δύναμη ήταν στενά συνδεδεμένες. Τα θρησκευτικά κέντρα στην αρχαία Αίγυπτο, όπως η Άβυδος, η Ηλιούπολη, η Θήβα και η Λουξόρ, γοήτευαν εκατοντάδες χιλιάδες προσκυνητές. Οι Ασσύριοι προσεύχονταν στο Θεό τους στην Αλέππο και την Ιεράπολη, όπου προσκυνητές από τόσο μακριά όσο η Αραβία μαζεύονταν από κοινού. Υπήρχαν επίσης κι άλλα ιερά μέρη όπως το Νιπούρ, όπου οι προσκυνητές προσεύχονταν για την ειρήνη, ή το Νάμμα, όπου εκλιπαρούσαν το Θεό για μακρά διαβίωση (Rinschede, 1992).

Ενώ οι συγκεντρώσεις και οι εορτασμοί των Ρωμαίων είχαν περισσότερο πολιτικές, αθλητικές και διασκεδαστικές υποδηλώσεις, οι εορτασμοί των Ελλήνων παρουσίαζαν στοιχεία του ισχυρού θρησκευτικού τους χαρακτήρα. Υπήρξαν πολλά ιερά βουνά, άλση, πηγές, και ναοί, όπου οι πιστοί της γύρω περιοχής μπορούσαν να πάνε και να προσφέρουν δώρα για ευγνωμοσύνη ή να ικετεύσουν το Θεό για βοήθεια. Επιπλέον, υπήρξαν και υπερτοπικά ιερά κέντρα που προσέλκυαν ακόμα περισσότερα άτομα, όπως η Αθήνα, η Ρόδος, η Έφεσος, οι Δελφοί και η Ολυμπία, όπου τα αθλητικά γεγονότα επίσης κατείχαν ένα μερικώς θρησκευτικό χαρακτήρα (Rinschede, 1992).

Ο θρησκευτικός τουρισμός έλαβε ειδική έννοια στις μεγάλες θρησκείες όπως στον Ινδουισμό, στο Βουδισμό, στο Χριστιανισμό και στον Ισλαμισμό. Στον Ινδουισμό, ο όποιος εξελίχθηκε περίπου στα 1000 π.Χ. από τον Βραχμανισμό, ένα παρακινημένο από θρησκευτικούς λόγους ταξίδι έπαιξε μεγάλο ρόλο από την αρχή. Ποταμοί και ρεύματα, ιδιαίτερα ο Γάγγης, είναι για τον Ινδουισμό της Νότιας Ασίας τα σημαντικότερα σημεία προσκυνήματος. Ετησίως, πάνω από 20 εκατομμύρια προσκυνητές επισκέπτονται περίπου 150 γνωστές ιερές περιοχές (Rinschede, 1992).

Ο Βουδισμός, που ανακαλύφθηκε τον 6^ο αιώνα π.Χ. τονίζει την έννοια του προσκυνήματος και υπόσχεται στους μελλοθάνατους προσκυνητές άμεση είσοδο στη θεϊκή νιρβάνα. Οι περιοχές προσκυνήματος είναι κυρίως συνδεδεμένες με τη ζωή του Βούδα, τις δραστηριότητές του, θρησκευτικές και μυθικές. Ο βουδισμός, επίσης, κατέχει σημαντικές ιερές περιοχές στη Σρι Λάνκα (Rinschede, 1992).

Ο Λαμαϊσμός, μία μορφή Βουδισμού που τη συναντά κανείς στο Θιβέτ έχει το θρησκευτικό του κέντρο στη Λάσα. Οι προσκυνητές του Θιβέτ αναζητούν φυσικές περιοχές όπως σπηλιές, πηγές, λίμνες και βουνά. Τα θρησκευτικά ταξίδια σε αυτές τις περιοχές αρκετά συχνά συνδέονται με τα ειδικά φεστιβάλ κάθε δώδεκα έτη, στα οποία συγκεντρώνονται περισσότεροι από δέκα χιλιάδες προσκυνητές (Rinschede, 1992).

Στη βουδιστική Κίνα, το ταξίδι στα ιερά βουνά, είναι μεγάλης σπουδαιότητας. Επειδή όμως οι θρησκευτικές δραστηριότητες έξω από τους ναούς είναι γενικά απαγορευμένες, αυτός ο τύπος ταξιδιού για προσκύνηση δεν ασκείται πλέον. Οι πολυάριθμοι ναοί και άλλες περιοχές προσκυνήματος σε όλη την Κίνα καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια της πολιτιστικής επανάστασης κατά το 1960 και 1970 (Rinschede, 1992).

Σε αντίθεση με την Κίνα, η προσκύνηση έχει αναπτυχθεί έντονα στην Ιαπωνία και σε όλες τις θρησκείες της: στο Βουδισμό, στο Σιντοϊσμό και σε διάφορες άλλες καινούριες θρησκείες. Πολλές από τις παλαιές περιοχές προσκυνήματος, όπως και το στρογγυλό ταξίδι προσκυνήματος σε 33 ιερές θέσεις, δεν είναι μόνο στόχοι του μαζικού τουρισμού, αλλά επίσης προσελκύει αληθινούς προσκυνητές (Rinschede, 1992).

Για το Χριστιανισμό, οι Άγιοι Τόποι που είναι συνδεδεμένοι με τα σημαντικά γεγονότα στη ζωή και τις εργασίες του Ιησού ήταν οι προτιμώμενες περιοχές προσκυνήματος από τους πιστούς. Αυτό συμβαίνει κυρίως μετά το τέλος της δίωξης των Χριστιανών από τον Μέγα Κωνσταντίνο κατά τον 4ο αιώνα. Συγχρόνως, οι ιερές τοποθεσίες των μαρτύρων στην εύκολα προσιτή Ρώμη είναι επισκέψιμες. Μετά από την κατάκτηση της Ιερουσαλήμ από τον Seldschuken το 1079, οι προσκυνητές προτιμούσαν όλο και περισσότερο τη Ρώμη. Το ρεύμα των προσκυνητών στην Ιερουσαλήμ τερματίστηκε εντελώς μετά την κατάκτηση Κωνσταντινούπολης το 1453 (Rinschede, 1992).

Σημαντική ήταν η υιοθέτηση των ευρωπαϊκών παραδόσεων λατρείας και των χαρακτηριστικών της γνωρισμάτων. Στις ιεραποστολικές χώρες της Ασίας και της Αφρικής, οι καθολικές περιοχές προσκυνήματος αναπτύσσονται και εδραιώνονται πάνω στις παραδοσιακές πεποιθήσεις. Τα κέντρα Γκόα και Βελανκάνι, στην Ινδία, ετησίως προσελκύουν ένα εκατομμύριο και πεντακόσιες χιλιάδες προσκυνητές, αντίστοιχα. Ο Χριστιανισμός με τους πολλούς οπαδούς του - πάνω από ένα δισεκατομμύριο - που είναι κυρίως συγκεντρωμένος στην Ευρώπη και την Αμερική, έχει σήμερα το μεγαλύτερο

μερίδιο των θρησκευτικών τουριστών στον κόσμο. Καθολικοί και μέλη των προτεσταντικών ομολογιών εμπλέκονται στις θρησκευτικές τουριστικές δραστηριότητες (Rinschede, 1992).

Οι διάφορες προτεσταντικές ομολογίες κατέχουν επίσης θρησκευτικά κέντρα στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, που είναι σημεία έλξης για πολυάριθμους θρησκευτικά παρακινημένους επισκέπτες. Νέα κέντρα έχουν ιδρυθεί στα στούντιο των τηλεοπτικών εκκλησιών στις ΗΠΑ, όπου χιλιάδες πιστοί συγκεντρώνονται για να λάβουν μέρος σε θρησκευτικές τελετές (Rinschede, 1992).

Ο προφήτης Μοχάμεντ ενσωμάτωσε πολλές προ-ισλαμικές πρακτικές στις διδασκαλίες του για το Ισλάμ, μεταξύ των άλλων και το ταξίδι προσκυνήματος στη Μέκκα. Εντούτοις, αυτές οι ιεροτελεστίες ωρίμασαν μέσα σε 200 έτη μετά από το θάνατο του Μοχάμεντ. Η ίδια η Μέκκα όπως και οι γύρω πόλεις Αραφάτ, Μίμι, και Μουνταχιφάχ ήταν, ανεξάρτητα μεταξύ τους, ζητούμενες από τις αραβικές φυλές ως ιερές θέσεις λατρείας. Το Ισλάμ σύνδεσε αυτές τις διαφορετικές ιεροτελεστίες μεταξύ τους έτσι ώστε η περιοχή της Μέκκας και των περιχώρων της, με περίπου 2 εκατομμύρια προσκυνητές ετησίως, αναπτύχθηκε σε μια μοναδική θέση λατρείας, την οποία οι μουσουλμάνοι είναι υποχρεωμένοι να επισκεφτούν (Rinschede, 1992).

Οι οπαδοί της θρησκείας Μπαχάι επίσης χτίζουν μεγάλους ναούς σε όλα τα μέρη του κόσμου. Αυτό έγινε για να αποβληθεί η εξάρτηση για επίσκεψη στο κέντρο Μπαχάι στη Χάιφα, στο Ισραήλ, για ορισμένες θρησκευτικές πρακτικές (Rinschede, 1992).

3.3. ΜΟΡΦΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

Οι μορφές μπορούν να είναι διαφορετικές ανάλογα με τα κριτήρια του χρόνου της παραμονής: είτε βραχυπρόθεσμος χωρίς διανυκτέρευση, είτε μακροπρόθεσμος με διανυκτέρευση τουλάχιστον μίας ημέρας (Rinschede, 1992):

- *Βραχυπρόθεσμος θρησκευτικός τουρισμός:* Ο βραχυπρόθεσμος θρησκευτικός τουρισμός διακρίνεται από το χωρικά περιορισμένο ταξίδι πέρα από τις σύντομες αποστάσεις. Ο στόχος ενός τέτοιου τουρισμού είναι να πάει κανείς σε ένα

θρησκευτικό κέντρο με τοπική, περιφερειακή, ή υπερτοπική περιοχή συλλογής τουριστών (περιοχές προσκυνήματος) ή για να συμμετέχει σε έναν θρησκευτικό εορτασμό, μια θρησκευτική διάσκεψη, ή μια συνάντηση πιστών στην εκκλησία.

Εκτός από το προσκύνημα, υπάρχει ακόμα μια μορφή κινήτρου για τον θρησκευτικό τουρισμό. Μπορεί να χαρακτηριστεί μέσω της επισκεψιμότητας των θρησκευτικών τελετών και συγκεντρώσεων που πραγματοποιούνται ετησίως, σε τακτά χρονικά διαστήματα. Τα φεστιβάλ που διοργανώνονται από τις επισκοπές έχουν μια μόνιμη θέση που διοργανώνεται η γιορτή, συνήθως στην πόλη του επισκόπου. Εντούτοις, οι διασκέψεις των οργανώσεων και των ενώσεων εκκλησιών, όπως και οι επαρχιακές συνεδριάσεις των εκκλησιών, έχουν μεταβαλλόμενη θέση. Ως αποτέλεσμα της ενιαίας συγκέντρωσης κατά περιόδους μερικών πιστών στους θρησκευτικούς εορτασμούς των μεταβαλλόμενων θέσεων, η οικονομική επιρροή στην πόλη δεν είναι αποτρεπτική. Οι επιρροές είναι μόνο εμφανείς για μια χρονική περίοδο, ειδικά υπό μορφή βαριάς κυκλοφορίας, απασχόληση ειδικών τρένων και λεωφορείων, και παροχή θέσεων στάθμευσης, σκηνές φεστιβάλ, και άλλων απαραίτητων διευκολύνσεων (Rinschede, 1992).

- *Μακροπρόθεσμος θρησκευτικός τουρισμός:* Ο μακροπρόθεσμος θρησκευτικός τουρισμός περιλαμβάνει τις επισκέψεις σε θρησκευτικά κέντρα για αρκετές ημέρες ή εβδομάδες. Δεν περιορίζεται στην επίσκεψη των εθνικών και διεθνών χώρων προσκυνήματος, αλλά περιλαμβάνει και επισκέψεις άλλων εθνικών και διεθνών θρησκευτικών κέντρων.

Σημαντικά θρησκευτικά κέντρα άρχισαν να αναπτύσσονται συνήθως ως τοπικές ή περιφερειακές περιοχές προσκυνήματος. Τέτοια κέντρα αναζητούνται από ένα έως δέκα εκατομμύρια προσκυνητές κάθε χρόνο. Η Ρώμη και η Μέκκα είναι διακριτά, διεθνή θρησκευτικά κέντρα. Υποστηρίζουν δύο ξεχωριστές θέσεις μεταξύ των παγκόσμιων εκκλησιών ως αποτέλεσμα των συνεχών θρησκευτικών ταξιδιών που απαιτούν κατά περιόδους οι πιστοί από όλο τον κόσμο. Ενώ όμως στη Μέκκα μαζεύονται μόνο αληθινοί προσκυνητές, αφού η πρόσβαση απαγορεύεται σε αλλόθρησκους, στη Ρώμη, εκτός από τα δέκα εκατομμύρια τουρίστες που πηγαίνουν για να προσκυνήσουν, πηγαίνουν και αμέτρητοι άλλοι τουρίστες παρακινήμενοι από άλλα κίνητρα, όπως αθλητικά, οικονομικά,

πολιτικά και πολιτιστικά. Η Λούρδη με τα τέσσερα εκατομμύρια τουριστών της μπορεί ικανότατα να συγκριθεί με τη Μέκκα, διότι εκεί δύσκολα μπορεί κανείς να βρει άλλες σημαντικές λειτουργίες. Η Φατίμα έχει παρόμοιο τουριστικό βεληνεκές, αλλά με χαρακτήρα ενός εθνικού θρησκευτικού κέντρου, όπως είναι προφανές από τη μεγάλη προσέλευση Πορτογάλων επισκεπτών. Η Γουαδελούπη κατέχει ένα διεθνή χαρακτήρα εξαιτίας της λατρείας του αγίου της σε όλη Αμερική. Η πόλη της Ιερουσαλήμ είναι μεγάλης σημασίας για διάφορες θρησκείες στον κόσμο γιατί ενοποιεί τις ιερές περιοχές των Εβραίων, των Μουσουλμάνων και των Χριστιανών (Rinschede, 1992).

Εντωμεταξύ πραγματοποιούνται ταξίδια σε εθνικά ή διεθνή θρησκευτικά κέντρα, τα οποία δεν αντιπροσωπεύουν ένα θρησκευτικό ταξίδι. Η διεθνής ετήσια συγκέντρωση της εκκλησίας των Μορμόνων στο Σαλτ Λέικ Σίτι αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα (Rinschede, 1992).

3.3.1. ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Για μια βαθύτερη κατανόηση και εξήγηση του φαινομένου του θρησκευτικού τουρισμού, ακόμα περισσότερες οργανωτικές μορφές πρέπει να συστηματοποιηθούν σύμφωνα με ορισμένα καθοριστικά χαρακτηριστικά. Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν να περιλαμβάνουν τον αριθμό των συμμετεχόντων, τα μέσα μεταφοράς, την εποχή, και τα δημογραφικά στοιχεία (Rinschede, 1992):

♦ Αριθμός συμμετεχόντων

Κάθε τύπος τουρισμού (ταξινομημένος από το κίνητρο) έχει μια κοινωνική πτυχή για τους ταξιδιώτες, η οποία μπορεί να είναι πολιτιστικά, πολιτικά, ή θρησκευτικά υποκινούμενη. Το μη ομαδικό ταξίδι ωθείται από τον τουρίστα που θέλει να ακολουθήσει τα ενδιαφέροντα του, να επιλέξει το σκοπό του ταξιδιού του και τη διαδρομή, και να είναι ανεξάρτητος. Το να ταξιδέψει κανείς με την οικογένειά του ή φίλους με ένα ιδιωτικής χρήσης αυτοκίνητο ή με κάποιο μέσο μαζικής μεταφοράς κάνει την οργάνωση και τις κοινωνικές σχέσεις ευκολότερες.

Στο θρησκευτικό τουρισμό, τα άτομα που ταξιδεύουν μόνα τους αποτελούν τη μειοψηφία. Αυτό έχει παρουσιαστεί στις μελέτες των προσκυνητών στη Λούρδη, στη Φατίμα, και στο Λορέτο της Ιταλίας, όπως και στις ΗΠΑ, στον Καναδά και στο Μεξικό. Έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε θρησκευτικά μνημεία στο Δυτικό Μπένγκαλ στην Ινδία, έδωσαν τα παρακάτω αποτελέσματα: Από τους 1.537 προσκυνητές που πήραν μέρος στην έρευνα, μόνο το 11% από αυτούς ταξίδευαν μόνοι τους, ενώ το 65% πήγε μαζί με κάποιο μέλος της οικογένειας του (οικογενειακός τουρισμός), το 12% με φίλους, και ένα ακόμα ποσοστό της τάξεως του 12 % ταξίδευε με μια οργανωμένη ομάδα (ομαδικός τουρισμός).

Ο αριθμός μεγάλων ή μικρών οργανωμένων ομάδων προσκυνητών ανέρχεται στη Λούρδη σε ποσοστό 29% των τουριστών που δέχεται. Παρά το μικρό ποσοστό, τα οργανωμένα ταξίδια τουριστών είναι μεγάλης σημασίας. Στις χριστιανικές θρησκείες, οι ομάδες προσκυνητών οργανώνονται συνήθως από τις κοινότητες, τις επισκοπές, τα κέντρα νεότητας, τα σχολεία ή τις ανώτερες λέσχες. Στον Ινδουισμό, οργανώνονται από τα εργοστάσια, τις κυβερνήσεις, και τις κοινωνίες. Επιπλέον, υπάρχουν ταξιδιωτικά γραφεία όλων των τύπων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο που έχουν μερίδιο στην οργάνωση των θρησκευτικά προσανατολισμένων ταξιδιών. Ο μεγαλύτερος θρησκευτικός ταξιδιωτικός οργανισμός στη Γερμανία είναι η Βαυαρική αντιπροσωπεία προσκυνητών. Από το 1950, έχει πραγματοποιήσει 6.000 θρησκευτικού περιεχομένου ταξίδια με περίπου 600.000 συμμετέχοντες. Από αυτούς, το 6% ταξίδεψε στη Ισπανία και την Πορτογαλία, το 6% στην Ελβετία και την Αυστρία, το 23% στη Ρώμη, το 33% στη Γαλλία, και το 9% στους Αγίους Τόπους.

♦ Μέσα μεταφοράς

Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οι ανά τον κόσμο προσκυνητές ταξίδευαν με τα πόδια, συχνά σε συνδυασμό με ένα υποστήριγμα ή ένα σκάφος. Σήμερα, το να ταξιδέψει κανείς με τα πόδια για να πάει σε κάποιο προσκύνημα, υφίσταται ακόμα, σε όλες τις περιοχές και τα πολιτιστικά ημισφαίρια. Υιοθετείται συχνά επί των χριστιανικών τόπων προσκυνήματος στη Νότια και την Κεντρική Αμερική, στο Θιβέτ, στη Νοτιοανατολική Ασία, στην Ινδία, και στην Ευρώπη. Κατά συνέπεια, παραδείγματος χάριν, το 1987, 37.414 προσκυνητές (5%) έφτασαν στο Αλλότινγκ, στη Βαυαρία, περπατώντας. Στη Λούρδη και

στη Φατίμα, αυτοί που ταξιδεύουν περπατώντας αποτελούν συχνό φαινόμενο. Ακόμα και σήμερα, προσκυνητές από τη δυτική Αφρική φτάνουν στην ιερή πόλη της Μέκκας περπατώντας (με την εξαίρεση, φυσικά, τη διάσχιση της Κόκκινης Θάλασσας με καράβι). Από αυτούς, 3.000 έως 4.000 προσκυνητές, προέρχονται από τη σαβάνα μεταξύ της λίμνης Τσαντ και τη Σενεγάλη (κυρίως από τη Νιγηρία και το Νίγηρα). Αυτό το ταξίδι προσκυνήματος στη Μέκκα διαρκεί κατά μέσο όρο πέντε έτη, ενώ το ταξίδι της επιστροφής διαρκεί περίπου τρία. Το μήκος του ταξιδιού αυτού δείχνει ότι λίγοι προσκυνητές ταξιδεύουν μόνοι και οι περισσότεροι ταξιδεύουν ως οικογενειακές ομάδες.

Κατά το Μεσαίωνα, η μετάβαση στον προορισμό προσκυνήματος με καράβι συνδυαζόταν συνήθως από τους προσκυνητές που περπατούσαν, όπως κατά τη διαδρομή προς στους Αγίους Τόπους ή προς το Σαντιάγο Ντε Κομποστέλα. Οι Άγγλοι και οι Ιρλανδοί έφταναν στη Γαλλία με καράβι προκειμένου να συνεχίσουν το ταξίδι τους περπατώντας διασχίζοντας το διάσημο μονοπάτι του St. James πάνω από τα Πυρηναία Όρη και μέσω της βόρειας Ισπανίας. Στις αρχές του προηγούμενου αιώνα υπήρξε ένας παρόμοιος συνδυασμός για τους ταξιδιώτες από τα Βρετανικά νησιά στη Λούρδη. Η μετάβαση με καράβι είναι ιδιαίτερης σημασίας για τους προσκυνητές από τη νοτιοανατολική Ασία που είναι συνδεδεμένοι με τη Μέκκα. Το 1967, τα ταξίδια μέσω θαλάσσης άρχισαν να αντικαθίστανται με τα αεροπορικά ταξίδια και σήμερα καταλαμβάνουν το 20% των μεταφορών.

Η ανάπτυξη του τρένου ως μέσου μεταφοράς έπαιξε μεγάλο ρόλο στην αύξηση του αριθμού των προσκυνητών και την επέκταση των θρησκευτικών κέντρων. Στη Λούρδη, οι προσκυνητές που ταξίδευαν με τρένα (τα οποία ξεκίνησαν το 1866), αποτελούσαν ποσοστό 30% ετησίως, συμπεριλαμβανομένων των ειδικών τρένων για τους αρρώστους. Μέχρι τον 1^ο παγκόσμιο πόλεμο, ήταν δυνατό για τουλάχιστον μία δεκαετία να ταξιδέψει κανείς στη Μέκκα με τη νέα τότε σιδηροδρομική γραμμή Χέντσα. Στην Ινδία όπως, παραδείγματος χάριν, και στην Αλαχαμπάντ, καινούριοι σταθμοί τρένων δημιουργήθηκαν προκειμένου να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στα εκατομμύρια των προσκυνητών κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών εορτασμών στο Μελα Καμπ. Βαθμιαία, το αυτοκίνητο αντικατέστησε το τρένο ως μέσο προσέγγισης προσκυνημάτων. Στη Βόρεια Αμερική, το ταξίδι με τρένο έπαιξε έναν μέτριο ρόλο όσον αφορά τις πολυάριθμες περιοχές προσκυνήματος έως το

1950. Το 1987 στο Αλλότινγκ και το 1984 στο Κεβέλαερ, μόνο το 5% (ή 35.000) και το 3.8% (ή 20.000), αντίστοιχα, από το σύνολο των επισκεπτών έφτασαν με το τρένο.

Οι σημαντικότερες μέθοδοι μεταφοράς στα πλαίσια του θρησκευτικού τουρισμού είναι το λεωφορείο και το αυτοκίνητο. Από το 1920, και ειδικότερα από το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, υπάρχει μια δραματική αύξηση στην προσέγγιση των τουριστών στα προσκυνήματα με αυτοκίνητο. Σε σχέση με την τοποθεσία, περιοχές προσκυνήματος στις δυτικές βιομηχανικές χώρες έχουν ποσοστό μετακίνησης με αυτοκίνητο της τάξης του 60-100%, η Λούρδη 62%, η Φατίμα περίπου 90%, το Αλλότινγκ 90%, το Κεβέλαερ 92%. Διάφορες περιοχές προσκυνήματος στις ΗΠΑ και στον Καναδά έχουν σχεδόν το 100%. Η Μέκκα, ωστόσο, έχει ένα ποσοστό μόλις 30%. Οργανωμένα προσκυνηματικά ταξίδια τείνουν να γίνονται περισσότερο με λεωφορεία παρά με αυτοκίνητα.

Από το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο, εμφανίστηκαν τα ταξίδια μέσω αέρος. Στη Λούρδη, το ποσοστό των προσκυνητών που έφτανε με αεροπλάνο ήταν περίπου στο 10% των προσκυνητών το 1987, ενώ στη Μέκκα ήταν 33% το 1980.

♦ Εποχιακά σχέδια

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι συνδεδεμένος με μια ορισμένη εποχικότητα, αν και μερικές περιοχές προσκυνήματος είναι επισκέψιμες καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν αυτήν την εποχικότητα του θρησκευτικού τουρισμού είναι οι θρησκευτικές τελετές και οι ημέρες γιορτών, καθώς και η τοποθεσία και το κλίμα της περιοχής προσκυνήματος και το ημερολόγιο εργασίας του αγροτικού πληθυσμού. Οι θρησκευτικές τελετές και οι ημέρες γιορτής παίζουν σημαντικό ρόλο, αν όχι τον πιο αποφασιστικό ρόλο στην εποχικότητα του θρησκευτικού τουρισμού. Κρίσιμα σημεία των χριστιανικών προσκυνηματικών περιοχών αποτελούν οι ημέρες εμφάνισης ή εορτασμού των Αγίων.

Συνολικά, η εποχή προσκυνήματος στα βόρεια γεωγραφικά πλάτη περιορίζεται στους θερινούς μήνες, από τον Απρίλιο / Μάιο μέχρι τον Οκτώβριο, επειδή οι προσκυνηματικές δραστηριότητες πραγματοποιούνται συχνά στην ύπαιθρο (θερινός τουρισμός), ενώ στις υποτροπικές περιοχές των ΗΠΑ, η υψηλή τουριστική περίοδος είναι κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Στο νότιο ημισφαίριο, οι προσκυνητές εκμεταλλεύονται τις

αντίστοιχες εποχές επίσης. Οι μήνες καλοκαιρινών διακοπών επηρεάζουν το θρησκευτικό τουρισμό, δεδομένου ότι ο πληθυσμός είναι αποκλειστικά σε διακοπές, ειδικά όπου το ταξίδι προσκυνήματος μπορεί να συνδυάσει εύκολα διακοπές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Αφετέρου, ο μήνας διακοπών του Αυγούστου μπορεί επίσης να κρατήσει ανθρώπους που απλά κάνουν διακοπές, μακριά από θρησκευτικές περιοχές.

→ Κοινωνική δομή

Το ρεύμα των τουριστών που είναι παρακινημένοι από θρησκευτικούς λόγους μπορεί να αναλυθεί και να διαφοροποιηθεί από πτυχές της κοινωνικής του δομής. Ο διαχωρισμός των φύλων ανάμεσα στους προσκυνητές στις διάφορες θρησκείες στον κόσμο διαφέρει ευρέως. Στη Λούρδη, υπάρχει μια ισχυρή αντιπροσώπευση από γυναίκες (69% το 1978) – εν μέρει λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της Λούρδης σαν μέρος προσκύνησης της Παναγίας. Εντούτοις, μια τέτοια παρόμοια υπεροχή των γυναικών μπορεί να βρεθεί όχι μόνο σε όλες τις περιοχές προσκύνησης της Παναγίας στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, αλλά και σε όλες τις καθολικές περιοχές προσκυνήματος. Οι συμμετοχές γυναικών υπερισχύουν επίσης στις καθολικές συνεδριάσεις των εκκλησιών. Από όλους τους συμμετέχοντες, το 56% ήταν γυναίκες στην καθολική σύμβαση εκκλησιών στο Μόναχο το 1984. Στη Μέκκα, η υπεροχή των ανδρών είναι εντονότερη (65%), κάτι το οποίο είναι σίγουρα αποτέλεσμα της κοινωνικής θέσης των γυναικών στο Ισλάμ.

Παρόμοιες διαφορές υπάρχουν και στην ηλικία των προσκυνητών. Στη Λούρδη, τα άτομα ηλικίας κάτω από 25 ετών συμπληρώνουν συνολικά μόνο το 34% των προσκυνητών, σε αντίθεση με το Δυτικό Μπένγκαλ (10.4%). Στη Λούρδη, το ποσοστό των προσκυνητών ηλικίας πάνω από 60 ετών βρίσκεται στο 39%, ενώ στο Δυτικό Μπένγκαλ βρίσκεται μόλις στο 7.9%. Στη καθολική σύμβαση των εκκλησιών στο Μόναχο το 1984, το 74.1% των συμμετεχόντων ήταν κάτω από 25 ετών (νεανικός τουρισμός). Εκείνοι μεταξύ 25 και 60 ετών αντιπροσώπευαν μόνο το 17.4%, και μόνο 3% ήταν 60 ετών ή και γηραιότεροι.

Η κοινωνικο-επαγγελματική δομή των οργανωμένων προσκυνητών στη Λούρδη δείχνει ότι οι ιδιώτες, ως άτομα με υψηλότερη μόρφωση, δεν αντιπροσωπεύονται επαρκώς. Ορισμένες θρησκευτικές δραστηριότητες και μορφές έκφρασης, παραδείγματος χάριν, το

θρησκευτικό ταξίδι, τείνει να μειώνεται σε αναλογία με την αύξηση του βιοτικού επιπέδου. Οι προσκυνητές από τις αγροτικές περιοχές της Γαλλίας αντιπροσωπεύονται μάλλον περισσότερο. Στον Ινδουισμό, οι υψηλές κάστες (συμπεριλαμβανομένων των Βραχμανιστών) αντιπροσωπεύονται περισσότερο, σε αντίθεση με αυτούς χαμηλότερων καστών. Βεβαίως, αυτό διαφέρει από περιοχή σε περιοχή. Με κανένα τρόπο δεν πρέπει η δομή του προσκυνήματος να θεωρηθεί ως άμεση αντανάκλαση της κοινωνικής δομής της περιοχής των προσκυνητών. Το πολύ μικρό ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού που μπορεί να κάνει ένα θρησκευτικό ταξίδι το χειμώνα είναι άξιο θαυμασμού.

3.4. Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΗ ΧΩΡΟ

Σήμερα υπάρχουν στον κόσμο πολλές διαφορετικές θρησκείες. Σύμφωνα με στοιχεία οι Χριστιανοί το 2000 ανέρχονταν στα 1.999.566.000 και οι μη Χριστιανοί στα 4.055.483.000 άτομα. Από το σύνολο των Χριστιανών τα 1.056.920.000 άτομα είναι Καθολικοί, τα 215.129.000 είναι Ορθόδοξοι και τα 342.035.000 είναι Προτεστάντες. Από τους μη Χριστιανούς το 1.188.240.000 είναι Μουσουλμάνοι, τα 811.337.000 είναι Ινδουιστές και τα 359.982.000 είναι Βουδιστές (Μοίρα, 2004).

Πίνακας 3.1: Οι θρησκείες στον παγκόσμιο χάρτη

	2000	2025 (εκτίμηση)	Μεταβολή %
Παγκόσμιος πληθυσμός	6055049000	7823703000	29
Καθολικοί	1063608000	1371600000	29
Προτεστάντες	342035000	468594000	37
Ορθόδοξοι	215129000	252716000	18
Αγγλικανοί	79650000	113746000	43
Χριστιανοί (Σύνολο)	1999566000	2616670000	31
Μουσουλμάνοι	1188240000	1784876000	50
Ινδουιστές	811337000	1049231000	29
Βουδιστές	359982000	418345000	16
Εβραίοι	14434000	16053000	11
Αθεϊστές	150090000	159544000	6
Άθρησκοι	768159000	875121000	14
Νέες θρησκείες	102358000	114720000	12
Θρησκείες φυλών	228367000	277247000	21

Συν	23258000	31378000	35
Μη Χριστιανοί (Σύνολο)	4055483000	5207033000	28

Πηγή: Μοίρα, 2004

Οι σημαντικότερες μονοθεϊστικές θρησκείες είναι ο Χριστιανισμός, με τις διαφορετικές εκκλησίες (Ρωμαιοκαθολικοί, Ορθόδοξοι, Λουθηριανοί κ.λπ.), ο Ισλαμισμός, ο Βουδισμός, και ο Ιουδαϊσμός. Παράλληλα, υπάρχει και ένα μεγάλος αριθμός από πίστεις, λατρείες, μύθους, ομάδες και αιρέσεις, κυρίως μεταξύ των κατοίκων των υπό ανάπτυξη κρατών (Μοίρα, 2004).

Οι μονοθεϊστικές θρησκείες επικεντρώνονται γύρω από μια θεότητα ή προφήτη/απεσταλμένο της θεότητας, και το προσκύνημα των πιστών συνήθως κατευθύνεται στα σημεία όπου η θεότητα ή ο απεσταλμένος της, γεννήθηκε, έζησε ή έφυγε από τον κόσμο. Ιδίως ο Βουδισμός και ο Μωαμεθανισμός είναι θρησκείες που κατευθύνουν τους πιστούς σε τέτοια μέρη π.χ. τεράστιος αριθμός ανθρώπων κατευθύνεται στο Καρίλβαστου όπου ο Γκαουντάμα / Βούδας άρχισε τη ζωή του, το Μπεναρές (Βαρανάσι) όπου άρχισε την ιερή αποστολή του και την Kasinagara όπου πέθανε, ενώ οι Μουσουλμάνοι κατευθύνονται στα ιερά μέρη όπου γεννήθηκε και έζησε ο Μωάμεθ, στη Μέκκα και τη Μεδίνα. Οι Χριστιανοί κατευθύνονται κυρίως στην Ιερουσαλήμ αλλά και στο Βατικανό (Μοίρα, 2004).

Τα κυριότερα θρησκευτικά κέντρα είναι γνωστά ως «ιερά μέρη» προσκυνητών. Τα κέντρα αυτά αναπτύσσονται σε δύο βασικές κατευθύνσεις (Μοίρα, 2004):

α) Ως κλειστά κέντρα, τα οποία είναι προσιτά μόνο σε ιερείς και άλλους θρησκευτικούς διδασκάλους, και

β) ως μέρη προσκυνήματος για μεγάλο αριθμό ανθρώπων / πιστών.

Και στις δύο περιπτώσεις, τα θρησκευτικά κέντρα μπορούν περαιτέρω να διακριθούν, ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους σε (Μοίρα, 2004):

α) Θρησκευτικά κέντρα παγκόσμιας και διεθνούς σημασίας, συνήθως είναι ένα για κάθε θρησκεία (π.χ. Μέκκα για τους Μουσουλμάνους, Ιερουσαλήμ για τους Χριστιανούς και τους Εβραίους, Βατικανό για τους Καθολικούς κ.λπ.), και

β) σε θρησκευτικά κέντρα περιφερειακής ή τοπικής σημασίας, από τα οποία μπορεί να υπάρχουν δεκάδες για κάθε μια θρησκεία (π.χ. Φατίμα, Λούρδη για τους Καθολικούς, Μεδίνα και Τέμενος του Ομάρ για τους Μουσουλμάνους, Τήνος για τους Ορθόδοξους).

Τα γνωστότερα παγκόσμιου ενδιαφέροντος προσκυνηματικά κέντρα αποτελούν η Ιερουσαλήμ, το Βατικανό και η Μέκκα (Μοίρα, 2004):

✦ *Η Ιερουσαλήμ*

Είναι η πρωτεύουσα του Ισραήλ. Είναι κτισμένη ανάμεσα σε λόφους και κοιλάδες μεταξύ της Μεσογείου και της Νεκράς θάλασσας, περίπου 93 χλμ. ανατολικά του Τελ Αβίβ – Γιάφα. Η Ιερουσαλήμ αποτελεί ιερή πόλη για τρεις μεγάλες θρησκείες, την Ιουδαϊκή, τη Χριστιανική και την Ισλαμική. Η πόλη αποτελεί ένα συναρπαστικό συνονθύλευμα από καλοδιατηρημένα ιστορικά μνημεία και κτίρια. Η μεγαλύτερη όμως συγκέντρωση θρησκευτικών και ιστορικών κτιρίων βρίσκεται στην Παλιά Πόλη, που περικλείεται από ένα τείχος, το οποίο κατασκευάστηκε το 1538 από το Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή.

Η παλιά πόλη αποτελεί ιερό τόπο και για τις τρεις μεγάλες θρησκείες, καθώς, για τους Εβραίους ταυτίζεται με τα πάτρια εδάφη, όπου υπήρξε η πρωτεύουσα του πρώτου ιουδαϊκού βασιλείου, για τους Χριστιανούς αποτελεί τον τόπο, όπου ο Χριστός πέρασε τις τελευταίες μέρες του στη γη και για τους Μουσουλμάνους είναι ο τόπος απ' όπου ο προφήτης Μωάμεθ ανέβηκε στον ουρανό.

Στην περιοχή διατηρούνται σημαντικά κτίρια-σημεία θρησκευτικού ενδιαφέροντος, όπως η βασιλική του Πανάγιου Τάφου, που χρονολογείται από τον 4^ο αιώνα και ανεγέρθηκε πάνω από τον τάφο του Χριστού και το Ιουδαϊκό Δυτικό Τείχος που ονομάζεται και Τείχος των Δακρύων. Το τείχος αποτελεί ένα από τα ιερότερα μέρη για τους Ιουδαίους. Είναι ό,τι απέμεινε από το Δεύτερο Ναό του Σολομώντα που

καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 70 μ.Χ. Για χιλιάδες χρόνια οι Ιουδαίοι από ολόκληρο τον κόσμο επισκέπτονται το Τείχος για να προσευχηθούν.

Σημαντικό είναι και το τζαμί του Θόλου του Βράχου ή Τέμενος του Ομάρ ή Al Aqsa, που αναγέρθηκε πάνω από το σημείο, απ' όπου, λέγεται ότι ανέβηκε ο Μωάμεθ στον ουρανό. Ο χρυσός θόλος που αποτελεί και το κυριότερο χαρακτηριστικό του κτίσματος, στηρίζεται στο οκταγωνικό κτίριο, στο οποίο φυλάσσονται ιερά κειμήλια των μουσουλμάνων μεταξύ των οποίων και ο βράχος επάνω στον οποίο ο Αβραάμ επρόκειτο να θυσιάσει τον υιό του στο θεό (Μοίρα, 2000).

Εκτός όμως από τα μνημεία και τους τόπους που έχουν καθαρά θρησκευτικό ενδιαφέρον, ο περιηγητής μπορεί να επισκεφθεί το Ισραηλινό μουσείο, το Ιουδαϊκό Πανεπιστήμιο και άλλα σημεία που έχουν πολιτιστικό ενδιαφέρον.

Στην ευρύτερη περιοχή, η οποία είναι συνδεδεμένη με τη ζωή, τα θαύματα και τις τελευταίες ημέρες του Χριστού, χιλιάδες περιηγητές μπορούν να επισκεφθούν τη Ναζαρέτ, τη γενέθλια πόλη του Χριστού, τη θάλασσα της Γαλιλαίας, την Καισαρεία, τη Βηθλεέμ, τη Σαμάρια, την Καπερναούμ, κ.λ.π.

Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Τουρισμού του Ισραήλ, το 1996 επισκέφθηκαν τη χώρα 2.764.700 τουρίστες, από τους οποίους το 71% επισκέφθηκαν την Ιερουσαλήμ. Σ' αυτούς δεν συνυπολογίζονται τα 3.159.200 Ισραηλινοί και οι 16.145.700 ημερήσιοι επισκέπτες.

Πίνακας 3.2: Θρησκευτικοί τουρίστες στο Ισραήλ

	Αριθμός (σε χιλιάδες)			Ημερήσιοι Επισκέπτες		
	Σύνολο	Τουρίστες	Ισραηλινοί	Σύνολο	Τουρίστες	Ισραηλινοί
Ισραήλ	5,923.9	2,764.7	3,159.2	16,145.7	8,907.6	7,238.1
Ιερουσαλήμ	969,4	716.4	253	3,011.6	2,559.3	452.2

Πηγή: Μοίρα, 2004

✦ *Το Βατικανό*

Το κράτος του Βατικανού είναι ανεξάρτητο κρατίδιο, μέσα στην πόλη της Ρώμης. Έχει έκταση μόλις 0,44 τ. χλμ. και είναι το μικρότερο ανεξάρτητο κράτος στον κόσμο. Ιδρύθηκε το 1929 με τη συνθήκη του Λατερανού (μεταξύ του Πάπα και της Ιταλικής Κυβέρνησης), με την οποία αναγνωρίστηκε το κράτος του Βατικανού, ως η Αγία Έδρα της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, υπό την απόλυτη κυριαρχία του Πάπα. Η πόλη βρίσκεται στο λόφο του Βατικανού, στη βορειοδυτική πλευρά της Ρώμης, δυτικά του ποταμού Τίβερη. Το Βατικανό πέρα από έδρα της Καθολικής εκκλησίας, αποτελεί και σημαντικό πολιτισμικό κέντρο. Οι περισσότεροι από τους πιο γνωστούς καλλιτέχνες της Ιταλικής Αναγέννησης εργάστηκαν, για λογαριασμό του Πάπα, στην κατασκευή των κτιρίων του Βατικανού. Το σημαντικότερο κτίσμα είναι η Βασιλική του Αγίου Πέτρου, που χτίστηκε μεταξύ του 15^{ου}-17^{ου} αιώνα και έχει έργα καλλιτεχνών όπως ο Μπραμάντε, ο Μιχαήλ Άγγελος και ο Τζιάν Λορέντζο Μπερνίνι. Το εσωτερικό της κοσμούν ορισμένα από τα ωραιότερα αριστουργήματα του κόσμου, όπως η Πιετά του Μιχαήλ Άγγελου (1498). Γύρω από την εκκλησία απλώνεται η τεράστια πλατεία του Αγίου Πέτρου. Σημαντικό είναι επίσης και το Παλάτι του Βατικανού, όπου είναι ο χώρος κατοικίας του Πάπα. Είναι ένα κτιριακό συγκρότημα με περισσότερα από 1.000 δωμάτια, με τα διαμερίσματα του Πάπα, με τα κυβερνητικά γραφεία της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, με αρκετά παρεκκλήσια και τη βιβλιοθήκη. Το σημαντικότερο τμήμα του παλατιού είναι η πασίγνωστη Καπέλα Σιξτίνα όπου υπάρχουν μερικά από τα ωραιότερα ζωγραφικά έργα (τοιχογραφίες) του Μιχαήλ Άγγελου και του Ραφαήλ.

Τα μουσεία του Βατικανού φιλοξενούν εξαιρετικά εκθέματα (Ελληνιστικής, Αιγυπτιακής, Ετρουσκικής, κλπ. τέχνης), ενώ η Πινακοθήκη περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά έργα κορυφαίων Ιταλών Ζωγράφων. Η Βιβλιοθήκη διαθέτει μία ανεκτίμητη συλλογή από αρχαία χειρόγραφα και περισσότερα από ένα εκατομμύριο βιβλία.

Ολόκληρη η περιοχή υποδέχεται κάθε χρόνο χιλιάδες επισκεπτών καθώς ο ναός του Αγίου Πέτρου, αποτελεί χώρο προσκυνήματος για πιστούς. Το Βατικανό δέχεται ετησίως επτά εκατομμύρια επισκέπτες. Μάλιστα λόγω του Ιωβηλαίου, για το έτος 2000, εκτιμάται ότι οι επισκέπτες ανήλθαν στα 20 εκατομμύρια.

Η συνύπαρξη του θρησκευτικού στοιχείου και του πολιτιστικού στοιχείου ευνοεί την ανάπτυξη τουριστικού ρεύματος. Είναι όμως εξαιρετικά δύσκολο να διαχωριστεί το τουριστικό ρεύμα, ανάμεσα σε αυτούς που επισκέπτονται το Βατικανό για καθαρά προσκυνηματικούς λόγους, σε αυτούς που συνδυάζουν το προσκύνημα με την επίσκεψη σε ορισμένα από τα σημαντικότερα έργα της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς που στεγάζονται στους χώρους του Βατικανού και σε αυτούς που επισκέπτονται το Βατικανό μόνο για πολιτιστικούς λόγους.

✦ *Η Μέκκα*

Η Μέκκα είναι πόλη της δυτικής Σαουδικής Αραβίας και πρωτεύουσα της επαρχίας Hejaz κοντά στη Τζέντα. Είναι η γενέθλια πόλη του προφήτη Μωάμεθ, κέντρο της Ισλαμικής θρησκείας και ένα από τα μεγαλύτερα προσκυνηματικά κέντρα των μουσουλμάνων. Σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση, οι μουσουλμάνοι σε ολόκληρο τον κόσμο, κατά τη διάρκεια της προσευχής τους οφείλουν να στρέφουν το πρόσωπό τους προς τη Μέκκα. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος στη Μέκκα είναι η Καάμπα, μία κυβόσχημη κατασκευή (10*12*15μ.), στο κέντρο του τζαμιού Masjid Al-Haram, χωρίς παράθυρα. Ισχυρίζονται ότι κτίστηκε από τους πατριάρχες Αβραάμ και Ισμαήλ (από τους οποίους οι Άραβες θεωρούν ότι κατάγονται), πάνω σε θεμέλια που πρωτοτέθηκαν από τον Αδάμ. Κάθε χρόνο περισσότεροι από ένα εκατομμύριο μουσουλμάνοι επισκέπτονται τη Μέκκα για να προσκυνήσουν την Καάμπα.

Κάθε μουσουλμάνος οφείλει να επισκεφθεί την ιερή πόλη και να προσκυνήσει την Καάμπα, μία τουλάχιστον φορά στη ζωή του (ιερή αποδημία ή προσκύνημα στα ιερά μνημεία της Μέκκας ή Χατζ). Οι πιστοί, πρέπει να ολοκληρώσουν 7 κύκλους γύρω από τον ιερό βράχο (tawaf). Επίσης οφείλουν να ασπάζονται τη μαύρη πέτρα που βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία στο εξωτερικό του οικοδομήματος. Σύμφωνα με την παράδοση, η πέτρα αυτή δόθηκε στον Αβραάμ από τον άγγελο Γαβριήλ. Για τους μουσουλμάνους η Καάμπα είναι ο “οίκος του Θεού”, το σημείο όπου το θείο αγγίζει τα εγκόσμια. Στη συνέχεια πρέπει να πουν νερό (Zamzam) από τη μοναδική πηγή που υπάρχει στην περιοχή. Το νερό της μάλιστα, μεταφέρεται ως δώρο στην οικογένεια και σε φίλους των

προσκυνητών. Το ετήσιο προσκύνημα λαμβάνει χώρα τις δέκα πρώτες ημέρες του Dhu al-Hijja, του τελευταίου σεληνιακού μήνα του Ισλαμικού ημερολογίου.

Οι τελετές που σχετίζονται με το προσκύνημα διαρκούν αρκετές ημέρες. Λόγω της διάρκειας των εορταστικών εκδηλώσεων οι περισσότεροι προσκυνητές παραμένουν στην πόλη και κάνουν μικρά ταξίδια σε κοντινές επίσης ιερές περιοχές, με αποτέλεσμα την εποχή αυτή να παρατηρούνται αυξημένες ανάγκες εστίασης, διατροφής, μεταφορικών μέσων, ακόμα και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Παράλληλα, δημιουργούνται νέα μεταφορικά δίκτυα, καθώς οι πιστοί συρρέουν από κάθε κατεύθυνση.

Εξίσου σημαντική για τους πιστούς είναι και η πόλη Μεδίνα, 230 μίλια βόρεια της Μέκκας, όπου βρίσκεται ο τάφος του Μωάμεθ. Η Μεδίνα είναι ιερή πόλη και πολιτισμικό κέντρο του Ισλάμ. Από τη μουσουλμανική θρησκεία συνιστάται στους πιστούς να επισκέπτονται την πόλη αυτή, αν και δεν είναι υποχρεωτικό.

Και οι δύο πόλεις υποδέχονται δύο με τρία εκατομμύρια προσκυνητές από όλο τον Ισλαμικό κόσμο. Το αρμόδιο Υπουργείο της Σαουδικής Αραβίας υπολογίζει το συνολικό αριθμό των προσκυνητών στο 1,73 εκατομμύριο, από τους οποίους το 1,27 προέρχεται από άλλες χώρες και μόνο οι 464.000 είναι κάτοικοι της χώρας.

Οι επισκέπτες των πόλεων Μέκκα και Μεδίνα είναι πραγματικά προσκυνητές και όχι τουρίστες. Με δεδομένη την αυστηρότητα της μουσουλμανικής θρησκείας, η επίσκεψη στις πόλεις αυτές κυριαρχείται από το θρησκευτικό στοιχείο και είναι ξένη με την έννοια του τουρίστα των δυτικών κοινωνιών.

Από τη συνοπτική αυτή παρουσίαση δεν πρέπει να παραληφθούν και τα σημαντικότερα προσκυνηματικά κέντρα που υπάρχουν στην Ινδία και την Ιαπωνία. Στην Ινδία το μεγαλύτερο προσκυνηματικό κέντρο είναι η ιερή πόλη Μπεναρές / Βαρανάσι, στις όχθες του επίσης ιερού ποταμού Γάγγη (Μοίρα, 2000). Η πόλη, η οποία θεμελιώθηκε από τον Σίβα, το δημιουργό του Σύμπαντος, θεωρείται από τους Ινδουιστές ως «η γη του ιερού φωτός» και υποδέχεται χιλιάδες προσκυνητές κάθε χρόνο. Ανάλογης σπουδαιότητας είναι το προσκύνημα των Ιαπώνων στους 88 βουδιστικούς ναούς του νησιού Σικόκου (Shikoku), που καθιερώθηκε τον 9ο αιώνα, από τον Kobo Daishi, τον ιδρυτή της δυναστείας Shingon.

Ανάμεσα στα σημαντικότερα θρησκευτικά κέντρα περιφερειακής ή τοπικής σημασίας, τα οποία συνήθως είναι τόποι όπου συνέβησαν σημαντικά θρησκευτικά γεγονότα (θαύματα, εμφανίσεις της Παναγίας κ.λπ.) συγκαταλέγονται η Παναγία της

Λούρδης στη Γαλλία, η Φατίμα στην Πορτογαλία, η Γουαδελούπη στο Μεξικό, η Παναγία της Τήνου στην Ελλάδα κλπ.

Τα παραδείγματα χώρων, όπου παρατηρήθηκαν εμφανίσεις της Παναγίας, ή έγιναν θαύματα φυσικά δεν εξαντλούνται με την περιγραφή των παραπάνω. Σε ολόκληρο τον κόσμο υπάρχουν ναοί και τόποι προσκυνήματος που συνδέονται με την εμφάνιση της Παναγίας και με θαύματα που ακολούθησαν την εμφάνισή της, όπως της Παρθένου στο Montserrat της Ισπανίας (12ος αιώνας), της Μαύρης Παρθένου στην Czestochowa στην Πολωνία (14ος αιώνας), της Φατίμα στην Πορτογαλία (1917), της Παναγίας της Γουαδελούπης στο Μεξικό (Μοίρα, 2001) ή άλλα σημαντικά θρησκευτικά γεγονότα όπως στη Μονή Σινά στην Αίγυπτο, σημείο απ' όπου θεωρείται ότι ο Μωυσής παρέλαβε τις δέκα εντολές.

Παράλληλα οι πιστοί ταξιδεύουν και προς μικρότερα / περιφερειακά ιερά μέρη, αλλά και σε περιοχές που λαμβάνουν χώρα εορταστικές εκδηλώσεις θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

3.5. ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΑΞΙΟΘΕΑΤΩΝ

Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο, θρησκευτικοί χώροι ή θρησκευτικού περιεχομένου εκδηλώσεις να έχουν αποβάλλει το πνευματικό στοιχείο του προσκυνήματος και να λειτουργούν απλά και μόνο ως πολιτισμικοί χώροι και ως χώροι για πολιτιστικές εκδηλώσεις. Έτσι το θρησκευτικό στοιχείο απομονώνεται από κάθε εκδήλωση πίστης και καθίσταται για τον οποιονδήποτε επισκέπτη, ανεξαρτήτως θρησκείας πολιτισμικό αξιοθέατο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται τουριστικό ρεύμα που βασίζεται στη θρησκεία ως στοιχείο πολιτισμού και εντάσσεται στον πολιτιστικό τουρισμό. Τέτοιου είδους πολιτισμικά αξιοθέατα είναι (Μοίρα, 2004):

1. Κτίσματα που έχουν χάσει τη θρησκευτική τους λειτουργία δηλαδή είναι θρησκευτικώς ανενεργά ή «ενεργοποιούνται» σε ειδικές ημέρες, οπότε και η πρόσβαση στους τουρίστες την περίοδο αυτή είναι περιορισμένη (π.χ. το Αβαείο

του Westminster, η Παναγία των Παρισίων, ο Καθεδρικός Ναός του Αγίου Παύλου και ο Άγιος Πέτρος στη Ρώμη),

2. κτίρια που έχουν ιστορικό-θρησκευτικό ή αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον ή βρίσκονται σε ειδυλλιακό τοπίο που προσελκύουν τουρίστες (π.χ. η Παναγία της Chartres, το Mont Saint Michel όπου η ονομαστή μονή βρίσκεται σε ένα νησί, που συνδέεται με μια λωρίδα γης με την ξηρά, γύρω από το οποίο παρατηρείται ένα από τα σημαντικότερα και θεαματικότερα παλιρροϊκά φαινόμενα, η Παναγία των Παρισίων),
3. κτίρια με θρησκευτικό χαρακτήρα όπως μοναστήρια, ασκητήρια, θρησκευτικές σχολές και βιβλιοθήκες, όπου μπορούν οι επισκέπτες να διαμένουν ή να παρακολουθήσουν διαλέξεις ή να πραγματοποιήσουν έρευνα,
4. κτίρια που χρησιμοποιούνται ως μουσεία ή εκθεσιακοί χώροι όπου εκτίθενται θρησκευτικά αντικείμενα,
5. εορταστικές εκδηλώσεις / φεστιβάλ με θρησκευτικές αναφορές,
6. συνέδρια με θρησκευτικό περιεχόμενο,
7. τελετές που δεν αφορούν τη θρησκεία του επισκέπτη αλλά προσελκύουν το ενδιαφέρον του (π.χ. θρησκευτικοί χοροί στη Χαβάη και στην Ινδονησία ή τελετές Βουντού στη Ταϊτή) λόγω του «τοπικού χρώματος» και λόγω της διατήρησης «παλαιών τελετουργιών» (π.χ. η Semana Santa στην Ισπανία) θρησκευτικοί χοροί στη Χαβάη, στο νησί Μπαλί της Ινδονησίας κλπ.

Όλα τα παραπάνω συνδράμουν στη δημιουργία τουριστικού ρεύματος προς τα θρησκευτικά αξιοθέατα. Είναι μια μορφή πολιτιστικού τουρισμού που δεν έχει σχέση με το προσκύνημα στο οποίο ουσιώδες στοιχείο είναι η εκδήλωση πίστης σε συνθήκες κατάνυξης και εγκράτειας.

3.6. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η επισκεψιμότητα των θρησκευτικών τελετών, των συνεδριάσεων εκκλησιών και άλλων θρησκευτικών διασκέψεων και οργανωμένων δραστηριοτήτων -οι οποίες μπορούν να πραγματοποιηθούν ετησίως ή ως ιωβηλαίο σε τακτά χρονικά διαστήματα διαφόρων ετών και σε διαφορετικές κάθε φορά τοποθεσίες- έχουν μετά βίας κάποια επιρροή στην ανάπτυξη του πληθυσμού, της τοποθεσίας, ή της οικονομίας των θρησκευτικών κέντρων. Καταρχήν, σχετικά λίγα πρόσωπα συμμετέχουν σε τέτοιες δραστηριότητες σε σύγκριση με το σταθερό ρεύμα των προσκυνητών που σπεύδουν εποχιακά ή καθ' όλη τη διάρκεια του έτους σε κανονικές θρησκευτικές περιοχές. Λιγότεροι από 100.000 άνθρωποι συμμετέχουν στις συνεδριάσεις των εκκλησιών στη Γερμανία, οι οποίες πραγματοποιούνται κάθε δύο ή τέσσερα χρόνια. Αντίθετα, αρκετά εκατομμύρια προσκυνητών συγκεντρώνονται ετησίως σε πολλές θρησκευτικές περιοχές.

Το ετήσιο ρεύμα των προσκυνητών, εντούτοις, έχει μια μεγάλη επιρροή στην ανάπτυξη πληθυσμού στην περιοχή προσκυνήματος. Η Λούρδη, από την αρχή της ως περιοχή προσκυνήματος (1858), έχει βιώσει μια σταθερή αύξηση πληθυσμού (σε αντίθεση με άλλες πόλεις στην άκρη των Πυρηναίων), από 4.155 σε περίπου 18.000 κατοίκους (1990). Άλλες θρησκευτικές πόλεις έχουν αναπηδήσει από επαρχίες κάτω από την επιρροή του ρεύματος των προσκυνητών και έχουν αναπτυχθεί γρήγορα – όπως το Λορέτο, μία πόλη των 10.500 κατοίκων. Η αύξηση του πληθυσμού προέρχεται κυρίως από την άφιξη των εργαζομένων της γύρω περιοχής, οι οποίοι σκοπεύουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους προσκυνητές. Άλλες πόλεις, οι οποίες βασίζονται αποκλειστικά στην προσφορά υπηρεσιών στους προσκυνητές και έχουν προσκυνητές από την παγκόσμια τουριστική αγορά, είναι συνήθως μεγαλύτερες. Σήμερα, η Μέκκα αριθμεί περίπου 400.000 κατοίκους και το Βαρανάσι πάνω από 600.000. Η Μέκκα και το Βαρανάσι είναι θρησκευτικές και προσκυνηματικές πόλεις οι οποίες βιώνουν πληθυσμιακή αύξηση λόγω του απαιτούμενου εργατικού δυναμικού και του προσωπικού που προσφέρει υπηρεσίες. Εντούτοις, ο κύριος παράγοντας που επεξηγεί την πληθυσμιακή αύξηση μακροπρόθεσμα, είναι η τακτοποίηση των ίδιων των προσκυνητών. Κατά συνέπεια, η Μέκκα, για παράδειγμα, έχει εξελιχθεί σε μία κοσμοπολίτικη πόλη του Ισλαμικού κόσμου. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, το 19% του πληθυσμού της Μέκκας δεν κατείχε τη Σαουδικοαραβική υπηκοότητα. Το μισό

από τον υπόλοιπο πληθυσμό δεν ήταν Σαουδικοαραβικής καταγωγής. Σήμερα, το ρεύμα της μόνιμη διαμονής των προσκυνητών έχει μειωθεί αποτελεσματικά από τα μέτρα ελέγχου, αφού κάθε εισερχόμενος στη Μέκκα προσκυνητής πρέπει να δείχνει το εισιτήριο της επιστροφής (Rinschede, 1992).

Η ανάπτυξη της μόνιμης διαμονής και της οικονομίας των θρησκευτικών πόλεων είναι στενά συνδεδεμένη με τη γρήγορη πληθυσμιακή ανάπτυξη. Στις γνωστές πόλεις Λούρδη, Φατίμα, και Λορέτο, δεν υπήρχαν αρχικά μεγάλες δυσκολίες. Αργότερα η ανάπτυξη προγραμματίστηκε αυστηρά. Ο πυρήνας της καινούριας πόλης ή της περιοχής που έγινε θρησκευτικό κέντρο, συνήθως περιβαλλόταν από έναν ανοικτό χώρο όπου οι προσκυνητές μπορούσαν να συγκεντρωθούν. Διάφορα θρησκευτικά προσανατολισμένα ιδρύματα (όπως τα μοναστήρια και τα νοσοκομεία, καταστήματα αναμνηστικών ειδών, γραφεία ταξιδιών, χώροι στάθμευσης, και σταθμοί τρένων) περιέβαλαν αυτήν την ιερή περιοχή, στην οποία δεν υπήρχαν, αρχικά, εμπορικές δραστηριότητες. Για τις ανάγκες των προσκυνητών, διάφοροι οικονομικοί κλάδοι καθιερώθηκαν, όπως σε όλα τα τουριστικά μέρη, προσθετικά στις διάφορες θρησκευτικές εγκαταστάσεις. Στις θρησκευτικές πόλεις των αναπτυσσόμενων χωρών, ένας μεγάλος αριθμός πλανόδιων πωλητών κατέφτανε κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών διακοπών. Γενικά, η οικονομία μιας ολόκληρης πόλης και των περιχώρων της (Φατίμα και Λούρδη) και μερικές φορές μια ολόκληρης χώρας (η Μέκκα στη Σαουδική Αραβία) μπορεί να επηρεαστεί από το ρεύμα των προσκυνητών. Μέχρι το τέλος του 2^{ου} παγκοσμίου πολέμου, όταν η βιομηχανία πετρελαίου αναπτύχθηκε εντυπωσιακά, το παραγόμενο εισόδημα από τους προσκυνητές της Μέκκας ήταν η σπονδυλική στήλη της οικονομίας της Σαουδικής Αραβίας. Σήμερα, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η κυβέρνηση της Σαουδικής Αραβίας άμεσα ή έμμεσα ξοδεύει περισσότερα για τους προσκυνητές στη Μέκκα, από αυτά που κερδίζει από αυτούς (Rinschede, 1992).

3.6.1. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Το έντονο ενδιαφέρον για τον θρησκευτικό τουρισμό και τις δυνατότητες ανάπτυξής του έχει αρχίσει να απασχολεί έντονα τις εθνικές τουριστικές πολιτικές και τους καθ' ύλη αρμόδιους φορείς διεθνώς, όπως η UNESCO, η Ευρωπαϊκή Ένωση, κλπ. Πολλά

κράτη αντιλαμβανόμενα τη σημασία που έχει η τουριστική αυτή μετακίνηση για την οικονομία τους, προβάλλουν, τον παραδοσιακό εορτασμό διαφόρων θρησκευτικών εκδηλώσεων π.χ. Χριστούγεννα στη Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, ή τις ημέρες του Πάσχα ή του Corpus Cristi ή τις γιορτές της Παναγίας (15 Αυγούστου ή 8 Σεπτεμβρίου). Στις περιπτώσεις αυτές βέβαια υπάρχει ο κίνδυνος της εμπορευματοποίησης των θρησκευτικών συμβάντων και συχνά τα θρησκευτικά δρώμενα χάνουν τη θρησκευτική τους σημασία λόγω του τουρισμού, διότι ακόμα και όταν πραγματοποιούνται αυθεντικά δεν προκαλούν την απαιτούμενη θρησκευτική κατανύξη στους θεατές / τουρίστες, ούτε όμως και στον τοπικό πληθυσμό. Όλα αυτά τα ρεύματα έχουν καθαρά τουριστικό χαρακτήρα, όσον αφορά το ταξίδι, την υποδοχή, τις υπηρεσίες και το εμπόριο που διενεργείται στους χώρους υποδοχής και διαμονής των πιστών. Όπως ήδη αναφέρθηκε σε πολλές περιπτώσεις υπάρχει μία σύνδεση του θρησκευτικού και του πολιτιστικού / καλλιτεχνικού / ιστορικού / φυσικού στοιχείου, π.χ. Μον Σεν Μισέλ, Βατικανό, Βαπτιστήριο της Φλωρεντίας, τα Μετέωρα, που δύσκολα διαχωρίζονται. Η αξιοποίηση όμως της προσκυνηματικής κίνησης είναι καθαρά οικονομική για τη χώρα / περιοχή υποδοχής και τα οφέλη είναι πολλαπλασιαστικά. Από τις χιλιάδες πιστούς που επισκέπτονται κατά έτος τους ιερούς τόπους συντηρείται ένας μεγάλος αριθμός επαγγελματιών, όπως τουριστικοί πράκτορες, αεροπορικές εταιρείες, ξενοδόχοι, μικροπωλητές αντιγράφων ιερών αντικειμένων (εικόνες, κεριά, κομποσκοίνια, αγαλματάκια), και άλλα άτομα που εξυπηρετούν ποικιλοτρόπως τις ανάγκες των πιστών. Παράλληλα προκαλούνται συχνά ασφυκτικές πιέσεις στην υποδομή των χωρών υποδοχής (εγκαταστάσεις εστίασης, αναψυχής, δίκτυα μεταφορών, επιχειρήσεις, κ.λπ.), που δοκιμάζονται από τους χιλιάδες πιστούς που συρρέουν στους ιερούς τόπους, με αποτέλεσμα η χώρα / πόλη υποδοχής να μεριμνά για τη βελτίωση της υποδομής, των μεταφορικών της δικτύων, των εγκαταστάσεων, έργα που ευνοούν μακροπρόθεσμα και τον ντόπιο πληθυσμό.

Αποτέλεσμα αυτού του οικονομικού ενδιαφέροντος είναι η από τρίτους, έντονη εμπορευματοποίηση των θρησκευτικών χώρων. Έτσι αποκτά ιδιαίτερη απήχηση το εμπόριο των αναμνηστικών. Αυτά ποικίλουν από προσευχητάρια, σταυρούς, εικόνες αγίων, βιβλικά σύμβολα, ροζάρια, μέχρι ενδύματα, μαντήλια και άλλα αντικείμενα όπου απεικονίζεται ο ιερός τόπος, η ιερή μορφή κλπ. Τα αντικείμενα αυτά μπορεί να έχουν τελετουργικά χαρακτηριστικά και να είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως τέτοια (π.χ.

σταυροί, εικόνες, προσευχητάρια κ.λπ.) ή απλά να έχουν θρησκευτικά χαρακτηριστικά (βιβλικά σύμβολα, αγαλματάκια από κερί, διακοσμητικά, μαντήλια). Συχνά οι ερευνητές αναφέρονται σε «χυδαία εμπορευματοποίηση» της θρησκείας.

Η έντονη οικονομική δραστηριότητα που συνοδεύει σήμερα την ανάγκη για προσκύνημα, έχει ως συνέπεια πολλά τουριστικά γραφεία σε ολόκληρο να κόσμο να εξειδικεύονται στο θρησκευτικό / προσκυνηματικό τουρισμό και να δραστηριοποιούνται στη διοργάνωση ταξιδιών σε περιοχές με έντονο θρησκευτικό ενδιαφέρον. Έτσι, τουριστικά γραφεία προσφέρουν «πακέτα» σε περιοχές όπου σημειώθηκαν εμφανίσεις της Παναγίας διοργανώνουν ταξίδια αναζήτησης της πίστης, όπως για τους Πρεσβυτεριανούς στη Σκοτία και Αγγλία, ή τους Λουθηριανούς στη Γερμανία και τη Σκανδιναβία και άλλα οργανώνουν περιηγήσεις σε ιερούς τόπους που συνδέονται με τη Βίβλο. Μάλιστα, η EI AI, ο εθνικός αερομεταφορέας του Ισραήλ, εν όψει του 2000, πρόσθεσε στις πτήσεις της, μία δωρεάν «στάση» για προσκύνημα στη Ρώμη / Βατικανό, για όλους τους Καθολικούς που επισκέπτονται τους Αγίους Τόπους. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι οργανώνονται ακόμα και κρουαζιέρες που έχουν ως στόχο το προσκύνημα. Έτσι π.χ. κάποια εταιρεία διαθέτει δύο πλοία τα οποία εκτελούν κρουαζιέρες προσκυνημάτων στα βήματα του Απόστολου Παύλου. Η εταιρεία διαφημίζει το προϊόν της στο κοινό τονίζοντας ότι είναι προσιτό σε κάθε χριστιανό που θέλει να νοιώσει μια μοναδική και εμπνευσμένη χριστιανική εμπειρία. Παράλληλα ανάλογα ταξίδια πραγματοποιούνται υπό την οργάνωση της εκκλησίας, από τοπικές ενορίες ή από θρησκευτικές εκκλησιαστικές οργανώσεις. Η ζήτηση προς θρησκευτικούς τόπους αυξάνεται την εποχή του επίσημου εορτασμού της θείας εμφάνισης. Για παράδειγμα, στον Καθεδρικό ναό στο Σαντιάγο Ντε Κομποστέλα, ο αριθμός των επισκεπτών το ιερό έτος 1999 αυξήθηκε από 30.126 το προηγούμενο έτος, στις 154.613, ενώ αντίστοιχα από 9.764 το 1992, το 1993 που ήταν επίσης ιερό έτος ο αριθμός των επισκεπτών ανήλθε στις 99.439.

Συχνά παρατηρείται το φαινόμενο οι επισκέπτες να μην ταξιδεύουν για θρησκευτικούς λόγους, αλλά για να παρακολουθήσουν, ως θεατές, το όλο τελετουργικό, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στη Νότια Ισπανία, κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας των Καθολικών, της «Σεμάνα Σάντα». Την εβδομάδα αυτή χιλιάδες Καθολικοί συμμετέχουν στις λατρευτικές εκδηλώσεις προς τιμήν της Παναγίας, ενώ χιλιάδες

τουρίστες παρακολουθούν τη «φιέστα». Η συνύπαρξη του προσκυνηματικού και του τουριστικού στοιχείου αλλοιώνει τον χαρακτήρα της θρησκευτικής εκδήλωσης.

Σημειώνεται επίσης ότι μερικοί άνθρωποι βλέπουν τον ελεύθερο χρόνο τους σα μία ευκαιρία να φέρουν εις πέρας τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Πολλές εκκλησίες επισημαίνουν ότι είναι θρησκευτική υπευθυνότητα να χρησιμοποιεί κανείς τον ελεύθερο χρόνο του υπεύθυνα, και επομένως ενθαρρύνουν τους πιστούς τους να συμμετέχουν στις δραστηριότητες της εκκλησίας. Αυτές οι δραστηριότητες μπορεί να ποικίλουν από παροχή κοινοτικών υπηρεσιών μέχρι διάφορα θρησκευτικά προγράμματα. Παραδείγματος χάριν, πολλές εκκλησίες παρέχουν προγράμματα υποστήριξης προς τους ανέργους και τους ηλικιωμένους (Schulz, 2001).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ο ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο θρησκευτικός τουρισμός αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή της παλαιότερης ίσως «μαζικής» μορφής τουρισμού (Χατζ, προσκυνηματικά ταξίδια στους Άγιους Τόπους). Τα ταξίδια είναι περιορισμένης διάρκειας, συνήθως μίας ως τρεις ημέρες. Τα τουριστικά «πακέτα» είναι σχετικά φθηνότερα από εκείνα άλλων μορφών, και οπωσδήποτε περιεκτικότερα (χωρίς δηλαδή πρόσθετες παροχές ανέσεων ή ψυχαγωγίας), ενώ τα οικονομικά οφέλη για τους τόπους προορισμού και κατ' επέκταση για τις οικονομίες των χωρών στις οποίες βρίσκονται αυτοί, θεωρούνται σημαντικά. (ΕΟΤ, 2003)

Τα μνημεία της ελληνικής ορθοδοξίας είναι αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς και αποτελούν αξιόλογο πόλο έλξης επισκεπτών. Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες με την αξιόλογη εικονογράφησή τους, τα ψηφιδωτά, τις τοιχογραφίες και τις σπάνιες εικόνες τους, οι επιβλητικοί καθεδρικοί ναοί, τα ξωκλήσια και τα προσκυνήματα της υπαίθρου, τα μοναστήρια, τα μετόχια και οι σκήτες, η μοναδική μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους και τα μοναστήρια των Μετεώρων στη Θεσσαλία, μαρτυρούν την επίμονη προσήλωση στις παραδόσεις και τη στενή και μακραίωνη διασύνδεση της τέχνης με τη θρησκευτική λατρεία. (ΕΟΤ, 2005)

Στη Δυτική Θεσσαλία, τα Μετέωρα (Βυζαντινά μοναστήρια του 14ου αιώνα), είναι σκαρφαλωμένα στις κορφές ενός συγκροτήματος επιβλητικών βράχων. Στη Βόρεια Ελλάδα στη Χερσόνησο της Χαλκιδικής, στο ανατολικό άκρο, βρίσκεται πάνω από χίλια χρόνια η μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους, η οποία αποτελείται από είκοσι μοναστήρια που κρύβουν μερικούς από τους πλέον πολύτιμους Βυζαντινούς θησαυρούς και μια πληθώρα κλασικών και μεσαιωνικών χειρογράφων. Και τέλος στο νησί της Πάτμου, με το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και το σπήλαιο όπου πιστεύεται ότι ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος έγραψε την Αποκάλυψη κατά το τέλος του 1ου μ.Χ. αιώνα. Όλα αυτά είναι λίγα μόνο από τα σημαντικά θρησκευτικά στοιχεία της Ελλάδας που θεωρείται ότι συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πλέον θαυμαστά μνημεία του κόσμου (Hellenic Sun Editions, 2006).

Εκείνοι που ακολουθούν τα βήματα του Απόστολου Παύλου διασχίζοντας τις βιβλικές πόλεις των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης, των Φιλιππων, της Χριστούπολης (σημερινής Καβάλας), - της πρώτης πόλης στην Ευρώπη που ασπάστηκε το Χριστιανισμό -

και της Ρόδου, κάνουν ένα οδοιπορικό μιας αξέχαστης θρησκευτικής εμπειρίας (Hellenic Sun Editions, 2006).

Σε πολλές περιοχές της χώρας, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να συναντήσει επίσης κτίσματα και μνημεία λατρείας διαφορετικών δογμάτων και θρησκειών, που συνυπάρχουν σε ένα διαρκή διάλογο, αναδεικνύοντας το σπάνιο ιστορικό και πολιτισμικό παλίμψηστο του ελληνικού χώρου (ΕΟΤ, 2005).

Οι εκκλησίες, χώροι προορισμένοι να καλύψουν τις ανάγκες της χριστιανικής λατρείας, αποτελούν χαρακτηριστικό και αναπόσπαστο στοιχείο του ελληνικού τοπίου. Από τα λιτά, μονόχωρα ξοκλήσια έως τους επιβλητικούς εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς, οι εκκλησίες ακολουθούν συγκεκριμένους αρχιτεκτονικούς τύπους που καθιερώθηκαν σταδιακά, από τους πρώτους αιώνες διάδοσης του χριστιανισμού και εξής. Η διακόσμησή τους, ζωγραφική, ψηφιδωτή ή άλλη αντανακλά πάντα το ορθόδοξο δόγμα ακολουθώντας συγκεκριμένα τεχνοτροπικά ρεύματα και καθιερωμένα εικονογραφικά προγράμματα (ΕΟΤ, 2005).

Σημαντικοί αρχιτέκτονες, κτίστες ή ζωγράφοι έχουν συμβάλει ανά τους αιώνες στην κατασκευή και διακόσμηση των ελληνικών εκκλησιών, πολλές από τις οποίες αποτελούν πλέον διατηρητέα μνημεία. Οι παλαιότερες εκκλησίες στον ελληνικό χώρο, οι σημαντικότερες από τις οποίες συναντώνται σε Θεσσαλονίκη, Νέα Αγχίαλο, Νικόπολη, Αθήνα και Κόρινθο, χρονολογούνται στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες (4ος – 6ος αι. μ.Χ.). Κατά την περίοδο αυτή, σημαντικοί αρχαιοελληνικοί ναοί, όπως ο Παρθενώνας, το Ερεχθείο ή το «Θησείο» στην Αθήνα, μετατράπηκαν και λειτούργησαν ως εκκλησίες, ενώ πολλοί χριστιανικοί ναοί χτίστηκαν κοντά ή στη θέση γνωστών ειδωλολατρικών κέντρων (π.χ. σε Δαφνί, Ελευσίνα, Δελφούς, Επίδαυρο, Δήλο). Εκκλησίες χτίστηκαν όμως και σε χώρους συνδεδεμένους με πρόσωπα ή συμβάντα σημαντικά για τους χριστιανούς, όπως π.χ. οι χώροι ταφής μαρτύρων. Οι ελληνικές εκκλησίες παρουσιάζουν έντονα τοπικό χαρακτήρα κατά την επόμενη, μεσοβυζαντινή περίοδο (7ος αι. μ.Χ. - 1204), διαφέροντας αρκετά από τα αντίστοιχα μνημεία στην Κωνσταντινούπολη. Οι πιο αξιόλογες συναντώνται στην Αττική, τη Βοιωτία, την Αργολίδα, τη Μάνη κ.α. Ορισμένες από αυτές αποτελούν Καθολικά μονών, δηλαδή τους κεντρικούς ναούς των μοναστηριών στα οποία εντάσσονται (ΕΟΤ, 2005).

Οι εκκλησίες της υστεροβυζαντινής περιόδου (1204-1453) συνεχίζουν τους παραδοσιακούς αρχιτεκτονικούς τύπους. Σε Άρτα, Βέροια, Καστοριά, Θεσσαλονίκη και Μυστρά σώζονται ορισμένοι από τους πιο σημαντικούς ναούς που κτίστηκαν αυτή την περίοδο. Οι εκκλησίες, που κατασκευάστηκαν αυτή την εποχή σε περιοχές υπό φραγκική ή ενετική κατοχή, υιοθέτησαν αρκετά δυτικά στοιχεία, αρχιτεκτονικά ή διακοσμητικά (ΕΟΤ, 2005).

Οι εκκλησίες, που κατασκευάζονται στον ελληνικό χώρο κατά τους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, είναι ιδιαίτερα λιτές. Εξαιρέση αποτελούν οι ναοί σε περιοχές που βρίσκονταν υπό ενετική ή δυτική εν γένει κυριαρχία (Κρήτη, Επτάνησα). Μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας η οικονομική δυσπραγία δεν επέτρεψε την οικοδόμηση μεγάλωπρεπων εκκλησιών. Εξαιρέση αποτελεί η Μητρόπολη Αθηνών, που χτίστηκε στα μέσα του 19^{ου} αι., για να λειτουργήσει ως ο κεντρικός ναός στην πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ωστόσο, από το τέλος του 19^{ου} και κυρίως κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα παρατηρείται μια νέα άνθηση στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική (ΕΟΤ, 2005).

Όπως οι εκκλησίες, έτσι και τα μοναστήρια είναι στενά συνδεδεμένα με την ιστορία και την παράδοση της Ελλάδας. Ως μοναστήρι χαρακτηρίζεται το σύνολο των οικημάτων μέσα στα οποία διαβιούν μοναχοί ή γενικότερα τα μέλη μιας θρησκευτικής κοινότητας. Οι μονές απαρτίζονται συνήθως από ένα κεντρικό ναό (το λεγόμενο Καθολικό), παρεκκλήσια, τα κελλιά των μοναχών, ξενώνες, την τράπεζα (τραπεζαρία), το μαγειρείο, τη βιβλιοθήκη κ.ά. (ΕΟΤ, 2005).

Ο θεσμός του μοναχισμού πρωτοεμφανίστηκε τον 4^ο αι. μ.Χ. με τους αναχωρητές (ή ασκητές) στην έρημο της Αιγύπτου, και γρήγορα εξαπλώθηκε σε άλλες περιοχές της τότε βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η μεγάλη ακμή του από τον 10^ο αι. μ.Χ. συνδυάστηκε με την ίδρυση πολλών μοναστηριών (ΕΟΤ, 2005).

Η μεγαλύτερη μοναστηριακή κοινότητα στον ελληνικό χώρο βρίσκεται στο Άγιο Όρος, το γνωστό και ως περιβόλι της Παναγίας. Οι πρώτοι μοναχοί εγκαταστάθηκαν εκεί τον 5^ο αι. μ.Χ. Το πρώτο κοινόβιο όμως ιδρύθηκε τον 10^ο αι., όταν ο Όσιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης θεμελίωσε τη Μονή Μεγίστης Λαύρας (963), η οποία διατηρεί έκτοτε πρωτεύουσα θέση μεταξύ των άλλων αθωνικών ιδρυμάτων. Η ιδιαιτερότητα του Αγίου Όρους έγκειται στο ότι αποτελεί αυτοδιοίκητο τμήμα του ελληνικού κράτους, υπαγόμενο πολιτικά στο Υπουργείο Εξωτερικών και θρησκευτικά στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού

Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Και οι είκοσι αθωνικές μονές λειτουργούν κοινοβιακά, επιβάλλουν δηλαδή κοινή λειτουργία, προσευχή, στέγη, σίτιση και εργασία στους μοναχούς. Οι τελευταίοι εκλέγουν και τον επικεφαλής της κάθε μονής, τον Ηγούμενο, που διατηρεί το τίτλο του δια βίου. Πλήθος κειμηλίων (χειρόγραφα, ιστορικά έγγραφα, χρυσόβουλα, φορητές εικόνες κ.ά.) έχουν θησαυριστεί στις μονές του Αγίου Όρους, το οποίο αποτελεί ακόμη άβατο για το γυναικείο πληθυσμό. Εκτός αυτών όμως και τα ίδια τα μοναστήρια αποτελούν πολιτιστικά μνημεία μοναδικά, όχι μόνο για την Ορθοδοξία και την Ελλάδα, αλλά για ολόκληρο τον κόσμο (ΕΟΤ, 2005).

Το δεύτερο μεγαλύτερο και σημαντικότερο μοναστικό συγκρότημα του ελληνικού χώρου είναι τα Μετέωρα. Οι πρώτοι ερημίτες εγκαταστάθηκαν εκεί τον 11^ο αιώνα. Οι παλαιότερες μονές όμως ανάγονται στο 14^ο αιώνα. Από τα είκοσι τέσσερα αρχικά μοναστήρια σήμερα λειτουργούν μόνο τα έξι, ενώ τα υπόλοιπα είναι ερειπωμένα. Από αυτά οι μονές Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, Βαρλαάμ, Αγ. Νικολάου Αναπαυσά και Αγ. Τριάδος φιλοξενούν άνδρες μοναχούς ενώ οι μονές Ρουσσάνου και Αγ. Στεφάνου είναι γυναικείες. Οι μονές των Μετεώρων έχουν χαρακτηριστεί από την UNESCO ως μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς. Σημαντικά μοναστικά μνημεία αποτελούν η Μονή Δαφνίου στην Αττική (11^{ος} α.), ο Όσιος Λουκάς στη Φωκίδα (11^{ος} α.), η Νέα Μονή Χίου (11^{ος} α.) κ.ά. (ΕΟΤ, 2005).

4.1. ΧΩΡΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝ

Για την καλύτερη ανάλυση της διασποράς των ελληνικών προσκυνηματικών τόπων θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνει αναφορά και να αναλυθεί κάθε περιφέρεια (για την οποία υπήρχαν επαρκή στοιχεία) ξεχωριστά. Λόγω ανεπάρκειας στοιχείων δεν αναφέρονται οι περιφέρειες Αττικής, Δυτικής Ελλάδας, Ιονίων Νήσων και Νοτίου Αιγαίου.

4.1.1. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

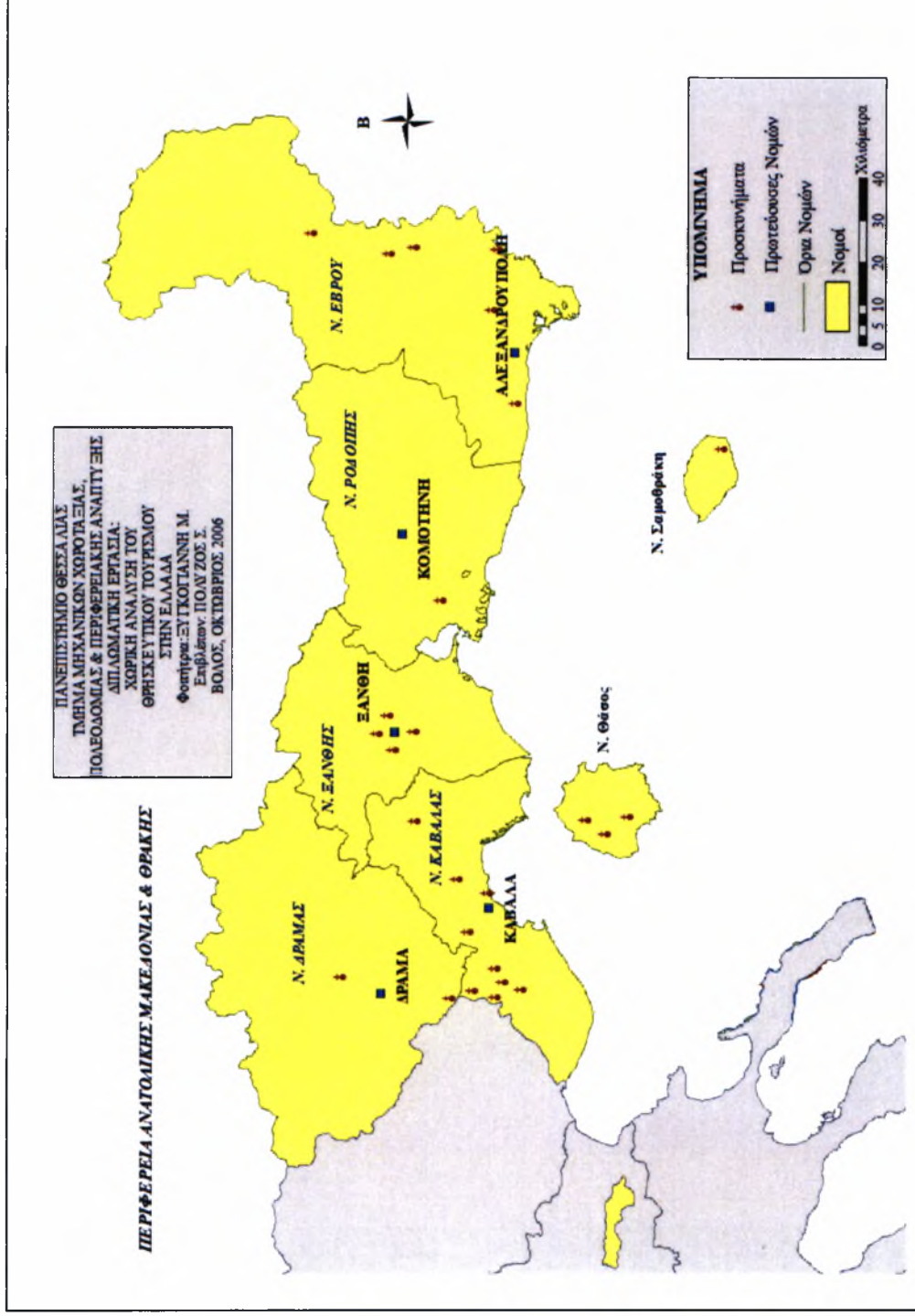
Η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης αποτέλεσε σημαντική πύλη εισόδου θρησκειών στην υπόλοιπη Βαλκανική και θεωρείται το σταυροδρόμι των θρησκειών. Σε όλη την έκταση της Περιφέρειας συναντώνται μνημεία θρησκευτικού τουρισμού όπως βυζαντινά, χριστιανικά και μωαμεθανικά. Τα κυριότερα βυζαντινά - χριστιανικά μνημεία βρίσκονται (Γιαννέλης, 2003):

- Καβάλα – Αναστασιούπολη (Αμαξάδες) – Πύθιο
- Φίλιπποι – Δράμα – Ξάνθη
- Κομοτηνή – Τραϊανούπολη – Τοξότες
- Μαρώνεια – Διδυμότειχο – Άβδουρα
- Πάπικο Όρος – Σουφλί

Τα κυριότερα μουσουλμανικά μνημεία βρίσκονται διάσπαρτα στην Περιφέρεια με τα κυριότερα να βρίσκονται(Γιαννέλης, 2003):

- Διδυμότειχο – Καβάλα – Κομοτηνή
- Ρούσα – Ξάνθη

Χάρτης 4.1: Χωρική κατανομή προσκνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

4.1.2. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Ο θρησκευτικός είναι μια από τις μορφές τουρισμού που έχουν ιδιαίτερα θετικές προοπτικές εξέλιξης, λόγω της πληθώρας αξιόλογων θρησκευτικών μνημείων, αλλά κυρίως λόγω της ακτινοβολίας των Μονών Αγ. Ραφαήλ και Ταξιάρχη στη Λέσβο. Το γυναικείο μοναστήρι του Αγ. Ραφαήλ στη θέση Καρυές προσελκύει επισκέπτες απ' ολόκληρη την Ελλάδα, ενώ την Τρίτη του Πάσχα γίνεται μεγάλο πανηγύρι λόγω των θεραπευτικών ικανοτήτων που αποδίδονται στον Άγιο. Επίσης το μοναστήρι του Ταξιάρχη στο Μανταμάδο είναι το δεύτερο σε προσελκυστικότητα μοναστήρι της Λέσβου, διότι ο άγιος είναι ο προστάτης του νησιού. Δέχεται μεγάλους αριθμούς προσκυνητών, κυρίως ντόπιων και ειδικά τη δεύτερη Κυριακή μετά το Πάσχα, όπου πραγματοποιείται παλλεσβιακό πανηγύρι (ΘΕΩΡΗΜΑ, 2003).

Στο ανατολικό τμήμα του νησιού υπάρχει ακόμα ένα σύνολο λατρευτικών χώρων με στοιχεία ικανά να προσελκύσουν το ενδιαφέρον προσκυνητών (τέμπλα, εικόνες, αρχιτεκτονική), αλλά και άλλων κατηγοριών επισκεπτών, που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα ενιαίο κύκλωμα θρησκευτικού τουρισμού. Σ' αυτό περιλαμβάνονται η πόλη της Μυτιλήνης, η Νεάπολη, οι Ταξιάρχες και η Αγία Μαρίνα νότια, η Παναγιούδα, η Μόρια, οι Πύργοι Θερμής και το εκκλησάκι του Άη Γιώργη βορειότερα, λόγω του μεγάλου πανηγυριού που διοργανώνεται εκεί. Το κύκλωμα αυτό προσφέρεται για επισκέψεις την περίοδο της άνοιξης και κυρίως τις Απόκριες και το Πάσχα (ΘΕΩΡΗΜΑ, 2003).

Δυτικότερα της προηγούμενης ζώνης μπορεί να οριστεί ακόμα ένα κύκλωμα θρησκευτικού τουρισμού που περιλαμβάνει κυρίως τις εκκλησίες της Παναγίας στην Αγιάσο και την Πέτρα, καθώς και μια σειρά από αξιόλογα μνημεία και λατρευτικούς χώρους με μικρότερη όμως ακτινοβολία. Πρόκειται για τις Μονές της Παναγίας Μυρσινιώτισσας και την Παλαιοχριστιανική Βασιλική Χαλινάδου και μια σειρά ναών με ενδιαφέροντα στοιχεία από το Πλωμάρι στο νότο μέχρι το Υψηλομέτωπο, τη Σκάλα Συκαμινιάς και το Μόλυβο στο βορρά. Στο ίδιο κύκλωμα για λόγους γεωγραφικής εγγύτητας μπορεί να ενταχθεί και η Μονή Παναγίας Δαμανδρίου στον Πολιχνίτο. Πρόβλημα επισκεψιμότητας πιστών στην συγκεκριμένη ζώνη συνιστά το γεγονός του εορτασμού των βασικών εκκλησιών της κατά τον Δεκαπενταύγουστο, όταν η τουριστική υποδομή του νησιού είναι κατειλημμένη και οι τιμές υψηλές. Το γεγονός αυτό όμως μπορεί

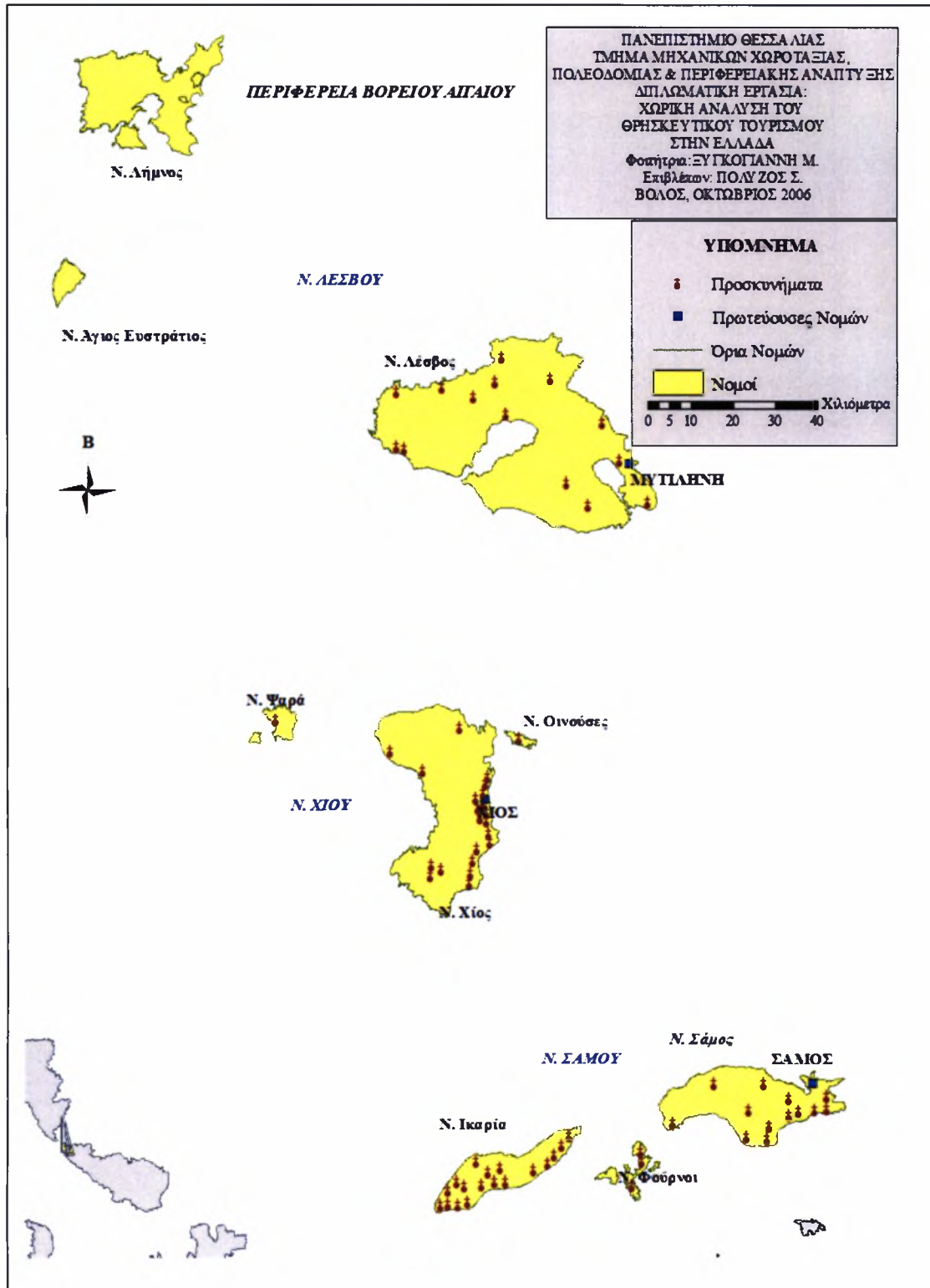
να συνεισφέρει στην ανάπτυξη των αγροτουριστικών καταλυμάτων των ηπειρωτικών οικισμών (ΘΕΩΡΗΜΑ, 2003).

Η Δυτική Λέσβος περιλαμβάνει επίσης σημαντικά μοναστήρια και εκκλησίες με μικρότερη ακτινοβολία όμως από αυτά της Ανατολικής. Ωστόσο, μερικά όπως η Μονή Λειμώνος βορειοδυτικά της Καλλονής θα μπορούσαν λόγω χρονοαπόστασης να ενταχθούν στο κύκλωμα της ανατολικής Λέσβου, ή στο γενικότερου ενδιαφέροντος τουριστικό κύκλωμα του Απολιθωμένου Δάσους (ΘΕΩΡΗΜΑ, 2003).

Βασικό πλεονέκτημα του θρησκευτικού τουρισμού είναι ότι μπορεί να αναπτυχθεί εκτός περιόδου αιχμής, ειδικά την άνοιξη και μάλιστα την περίοδο γύρω από το Πάσχα, όταν πραγματοποιούνται τα πανηγύρια, συμβάλλοντας στην αύξηση των πληροτήτων μέσω της επιμήκυνσης της τουριστικής περιόδου. Επίσης, λόγω των μη υψηλών απαιτήσεων σε κατηγορίες καταλυμάτων ο τουρισμός αυτός μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά με τον αγροτουρισμό, χρησιμοποιώντας καταλύματα αυτού του τύπου, με την προϋπόθεση την ύπαρξη όχι μεμονωμένων κτισμάτων αλλά πιο οργανωμένων μορφών με λειτουργία δικτύου (ΘΕΩΡΗΜΑ, 2003).

Ένα δεύτερο μεγάλο πλεονέκτημα του θρησκευτικού τουρισμού είναι ότι μπορεί να λειτουργήσει σε κύκλωμα που να αναπτύσσεται όχι μόνο σε επίπεδο περιφέρειας, περιλαμβάνοντας τους κυριότερους λατρευτικούς χώρους όλων των νησιών, αλλά και να επεκταθεί στους αντίστοιχους της μικρασιατικής ακτής. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να συμβάλλει θετικότερα στη γενικότερη τουριστική ανάπτυξη της Περιφέρειας και ειδικότερα στον τομέα του θαλάσσιου τουρισμού (ΘΕΩΡΗΜΑ, 2003).

Χάρτης 4.2: Χωρική κατανομή προσκνηματικών τόπων Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία

4.1.3. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

Σημαντικά «πάγια» στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, ορισμένα των οποίων ήδη αξιοποιούνται για την αναβάθμιση και προβολή του τουριστικού δυναμικού της Ηπείρου, είναι τα αρχαιολογικά και ιστορικά μνημεία. Ωστόσο, υπάρχουν ακόμη πολλά από αυτά που παραμένουν άγνωστα στην τουριστική αγορά, τόσο του εξωτερικού, όσο και του εσωτερικού. Η ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά της Περιφέρειας δεν αναδεικνύεται επαρκώς γιατί πολλά ιστορικά, πολιτιστικά και αρχαιολογικά μνημεία δεν έχουν ακόμη προβληθεί ή αξιοποιηθεί ικανοποιητικά. Τα σημαντικότερα αρχαιολογικά και ιστορικά μνημεία σε κάθε νομό της Περιφέρειας Ηπείρου είναι τα ακόλουθα (Μαλλάς,2003):

☉ Νομός Άρτας

- Το βυζαντινό κάστρο της Άρτας (Ριζόκαστρο) (9ος αιώνας)
- Οι βυζαντινές εκκλησίες, όπως η Παναγία Παρηγορίτισσα (1295), η Αγία Θεοδώρα και ο Άγιος Βασίλειος (13ος αιώνας)
- Το μοναστήρι της Κάτω Παναγιάς (μέσα του 13ου αιώνα) και το μοναστήρι Ροβελίστης (17ος αιώνας)
- Το γεφύρι της Άρτας με θεμέλια προχριστιανικής εποχής

☉ Νομός Θεσπρωτίας

- Τα ερείπια των χωριών του Σουλίου με τα επιβλητικά κάστρα Κούγκι, Κιάφα και Αβαρικό

- Τα κάστρα της Παραμυθιάς και του Γαλατά ελληνιστικών χρόνων που κατασκευάστηκαν κατά τη βυζαντινή εποχή
- Το μοναστήρι της Παναγιάς του Γηρομερίου (13ος αιώνας)

☉ *Νομός Ιωαννίνων*

- Ο αρχαιολογικός χώρος της Δωδώνης, ο αρχαιότερος της ηπειρωτικής Ελλάδας
- Τα ερείπια των αρχαίων μολοσσικών πόλεων μεταξύ των χωριών Κληματιά και Παλιουρή και Πασσαρών κοντά στο χωριό Ροδοτόπι
- Το κάστρο των Ιωαννίνων, το οποίο ξαναχτίστηκε τον 13^ο αιώνα
- Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστήρια στο νησάκι της λίμνης Παμβώτιδας (μοναστήρι του Αγίου Νικολάου (Των Φιλανθρωπινών), του Αγίου Νικολάου (Στρατηγοπούλου), του Αγίου Νικολάου (Των Γκουμάτων) και το μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα
- Το μοναστήρι Βελλάς, αφιερωμένο στη γέννηση της Θεοτόκου, που ιδρύθηκε τον 11ο αιώνα. Ξαναχτίστηκε το 1745 και σήμερα λειτουργεί το ιεροδιδασκαλείο που ίδρυσε το 1911 ο Μητροπολίτης Σπυρίδων Βλάχος
- Τα μοναστήρια των Αγίων Αναργύρων και της Ζωοδόχου Πηγής στη χαράδρα του Βοϊδομάτη
- Το μοναστήρι του Στομίου χτισμένο το 1774 στη χαράδρα του Αώου
- Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου στην Κόνιτσα, βυζαντινού ρυθμού, που οφείλει την ονομασία του στις μολυβένιες πλάκες της σκεπής (αρχές 14ου αιώνα)

- Το μοναστήρι Παλιουρής και το μοναστήρι Βοτσάς
- Η μητρόπολη της Αγίας Παρασκευής στο Μέτσοβο

📍 *Νομός Πρεβέζης*

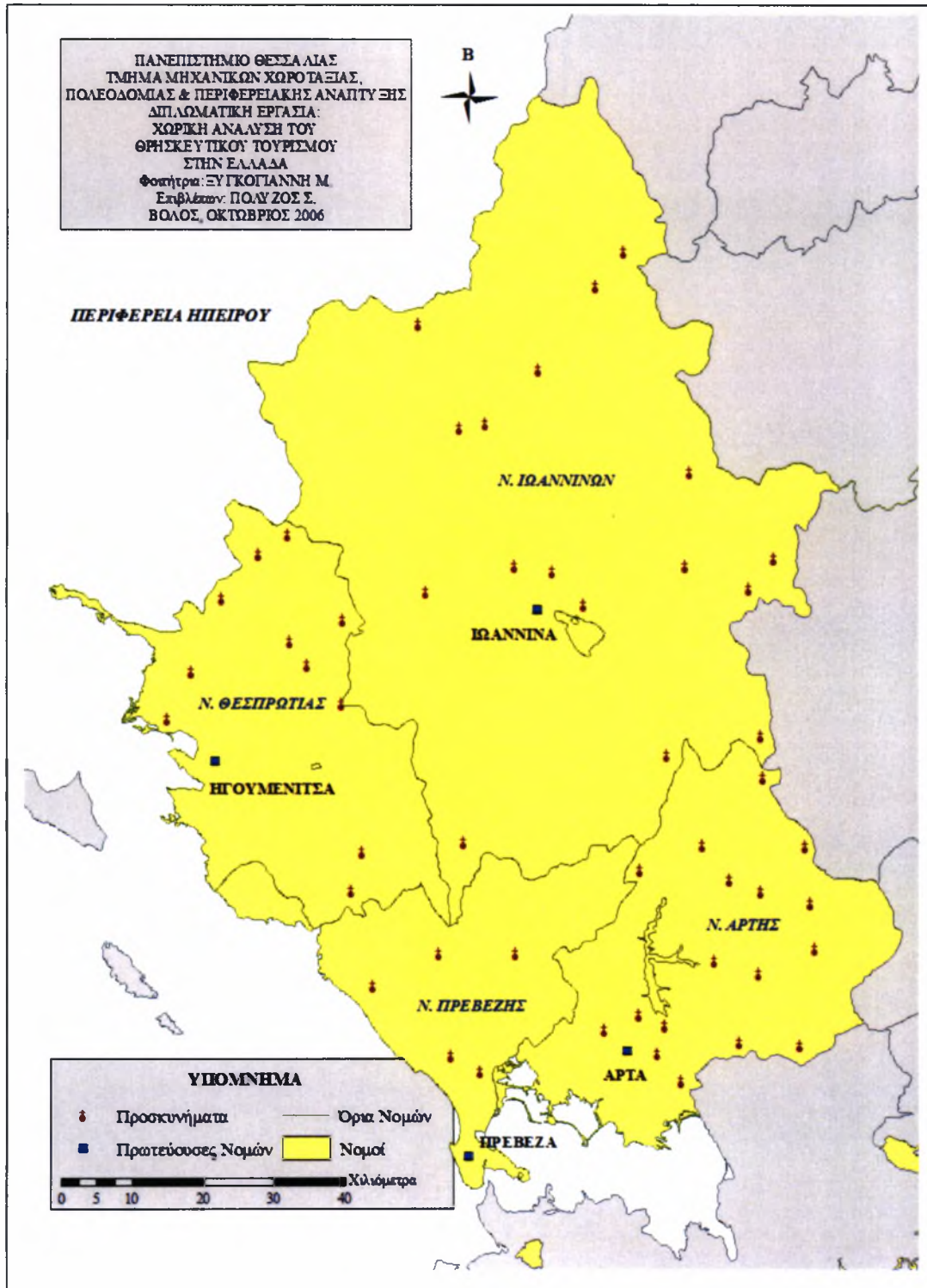
- Ο Αρχαιολογικός χώρος Νικόπολης - ερείπια της αρχαίας Νικόπολης (πόλη της νίκης) την οποία έκτισε ο Οκταβιανός Αύγουστος για να τιμήσει τους θεούς για τη νίκη του κατά του Αντωνίου στη ναυμαχία του Ακτίου το 31π.χ.
- Το νεκρομαντείο της αρχαίας Εφύρας κοντά στο χωριό Μεσοπόταμο, το πιο φημισμένο της αρχαίας Ελλάδας. Βόρεια του νεκρομαντείου βρίσκονται τα ερείπια της ακρόπολης της αρχαίας Εφύρας
- Ο αρχαιολογικός χώρος Κασσώπης - ερείπια της αρχαίας Κασσώπης, που ήταν χτισμένη πάνω στο οροπέδιο του Ζαλόγγου
- Τα ερείπια των τειχών της αρχαίας πόλης της Κασσωπαίας Χώρας, της Ελάτειας ή Ελάτριας σημαντικό τμήμα της οποίας χτίστηκε κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους
- Τα ερείπια των τειχών της αρχαίας Πανδοσίας κοντά στο χωριό Καστρί μια από τις σημαντικότερες αρχαίες ακροπόλεις
- Το μοναστήρι του Ζαλόγγου του 8ου αιώνα, αφιερωμένο στον Άγιο Δημήτριο και ο ιερός βράχος του Ζαλόγγου με το τεράστιο γλυπτό που θυμίζει το χορό των γυναικών του Σουλίου
- Το βενετικό κάστρο της Ρηνιάσας στη περιοχή Ριζά
- Το κάστρο Ρωγών κοντά στη Νέα Κερασούντα

- Το κάστρο της Ανθούσας.
- Το μοναστήρι Πούντας αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή και βρίσκεται μεταξύ των οικισμών Μεσοπόταμο και Καναλλάκι
- Οι εκκλησίες του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Ιωάννου στην Πρέβεζα και ο ναός των Αγίων Αποστόλων στην Πάργα.

Όσον αφορά τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, η Ήπειρος διαθέτει μια πλειάδα εκκλησιών και μονών τόσο ιστορικού όσο και αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος, Βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως θρησκευτικά μνημεία της Ελλάδας.

Επίσης στην Ήπειρο έχουμε τη δυνατότητα να δούμε Τζαμιά που παρέμειναν από την εποχή της Τουρκοκρατίας. Αυτά είναι το τζαμί Ασλάν Πασά και το Φετίχε τζαμί μέσα στο κάστρο των Ιωαννίνων καθώς και το Κανλί Τσεσμέ στη Καλούτσιανη στα Ιωάννινα (Μαλλάς, 2003).

Χάρτης 4.3: Χωρική κατανομή προσκνηματικών τόπων της Περιφέρειας Ηπείρου

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία

4.1.4. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Η ακμή του Μακεδονικού χώρου κατά τους παλαιοχριστιανικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους συνοδεύτηκε από μεγάλη ακμή της Αρχιτεκτονικής, της διακόσμησης και των τεχνών. Κεντρικά σημεία αυτής της περιόδου είναι η εξαιρετική ανάπτυξη της πόλης της Θεσσαλονίκης και η εξέλιξη του Αγ. Όρους, ως θρησκευτικό και πολιτιστικό κέντρο διεθνούς ακτινοβολίας (Μιχαηλίδης, 2003).

Από την περίοδο αυτή διασώζονται στη Θεσσαλονίκη οι αξιόλογες εκκλησίες και τα οχυρωματικά σύνολα, ενώ στο Αγ. Όρος εξαιρετικά δείγματα μοναστηριακής Αρχιτεκτονικής, αλλά και χειρόγραφα, εικόνες, κειμήλια που συνθέτουν ένα μουσείο της ιστορίας της ορθοδοξίας. Στον υπόλοιπο γεωγραφικό χώρο ακμάζουσες είναι οι πόλεις της Βέροιας, των Σερρών και του Λόγγου Έδεσσας, ενώ στην επαρχία η κατάσταση διαφοροποιείται ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, δομούνται πολλοί οικισμοί και εκκλησιαστικά συγκροτήματα που κοσμούνται με ψηφιδωτά, ενώ το Δίον και η Αμφίπολη εξακολουθούν να ακμάζουν. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο εντοπίζεται μεγάλη πυκνότητα οχυρωματικών έργων, κατά μήκος των οδών επικοινωνίας, καθώς και παραγωγικές εγκαταστάσεις (νερόμυλοι, λαδόμυλοι, ορυχεία, υφαντουργεία κλπ) (Μιχαηλίδης, 2003).

Κατά την περίοδο της πρώιμης Τουρκοκρατίας, η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού τουριστών εποίκων στην πεδινή Μακεδονία, είχε σαν αποτέλεσμα την ανέγερση μεγάλου αριθμού θρησκευτικών κοινοχρήστων κτιρίων και λουτρών. Η ανασυγκρότηση του Ελληνισμού, τοποθετείται στα τέλη του 18ου αιώνα, και συνοδεύεται από έντονη οικιστική και οικονομική δραστηριότητα. Τα σπουδαιότερα παλαιοχριστιανικά - βυζαντινά - μεταβυζαντινά μνημεία της Περιφέρειας είναι (Μιχαηλίδης, 2003):

- Θεσσαλονίκη – Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία

Η πόλη της Θεσσαλονίκης ως περιφερειακό διοικητικό, πολιτιστικό κέντρο και εμπορικό λιμάνι της ρωμαϊκής και βυζαντινής αυτοκρατορίας, θεωρείται ως μία από τις πρώτες βάσεις για την διάδοση του Χριστιανισμού. Μνημεία της Ρωμαϊκής περιόδου στο κέντρο της Θεσσαλονίκης όπως η Ροτόντα, το ανάκτορο και η αψίδα του Γαλερίου, η αγορά και οι κατακόμβες, έχουν πλέον μετά από χρόνια συντήρησης, αναστηλωθεί και

είναι έτοιμα για αξιοποίηση. Η ανακήρυξη της Θεσσαλονίκης Συμβασιλεύουσας της βυζαντινής αυτοκρατορίας αναβαθμίζει τον ρόλο της και σηματοδοτεί την ακμή της πόλης. Την περίοδο αυτή που διαρκεί περίπου 1000 χρόνια από τον 4ο ως τον 15ο μ.Χ αιώνα κατασκευάζονται στην Θεσσαλονίκη μνημεία - εκκλησίες που σηματοδοτούν τον βυζαντινό πολιτισμό και την αρχιτεκτονική. Με την χρήση διάφορων τυπολογικών χαρακτηριστικών όπως οι σταυρωτές και οι βασιλικές που εξελίσσονται στην διάρκεια των χρόνων. Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης περιλαμβάνουν:

-Τη Ροτόντα, τα μωσαϊκά της και τα Ανάκτορα του Γαλερίου,

-τη Ρωμαϊκή αγορά η οποία κατά τα ρωμαϊκά χρόνια αποτελούσε το οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης,

-τις βυζαντινές εκκλησίες Αχειροποίητος, Άγιος Δημήτριος, Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, Όσιος Δαβίδ και νεότερες βυζαντινές εκκλησίες όπως η Παναγία Χαλκέων, η Αγία Αικατερίνη, οι Άγιοι Απόστολοι, ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός, ο Άγιος Παντελεήμονας, ο Προφήτης Ηλίας, η Μονή Βλατάδων, οι Ταξιάρχες, η Μεταμόρφωση Σωτήρα, ο Άγιος Μηνάς, η Παναγία Λαγουδιανή (Λαοδηγήτρια), η Υπαπαντή, ο Άγιος Γεώργιος, η Παναγούδα, ο Άγιος Αθανάσιος, η Νέα Παναγία και ο Άγιος Αντώνιος,

-τα τείχη της Πόλης και ο Λευκός Πύργος.

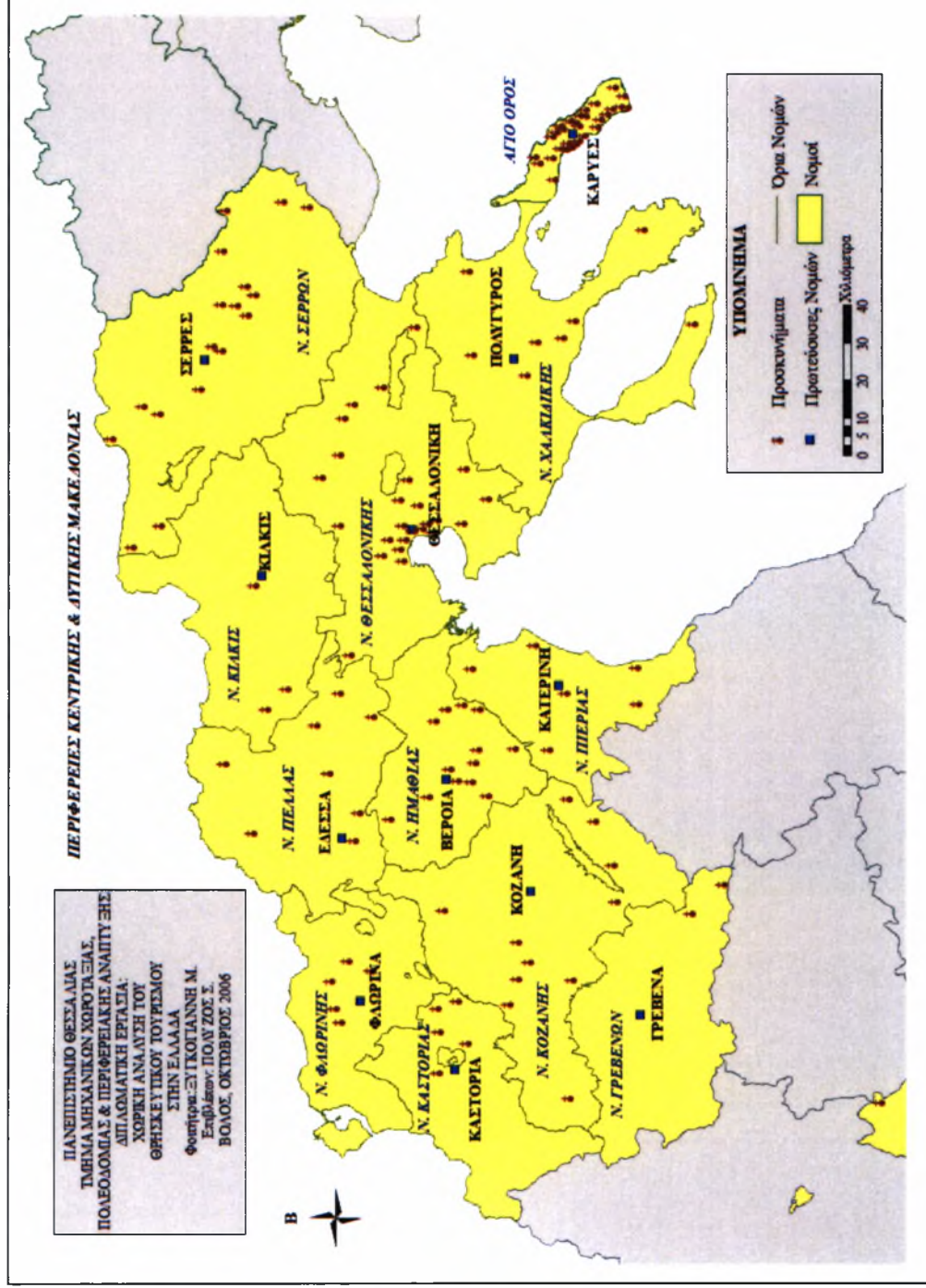
Τα Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης ανήκουν από το 1988 στο πρόγραμμα «Παγκόσμιας κληρονομιάς» της UNESCO.

- Άγιο Όρος

Πνευματικό κέντρο της Ορθοδοξίας από το 1054, ο Άθως αποτελεί μια παγκόσμια κληρονομιά, όχι μόνο θρησκευτική, αλλά και εικαστική, αρχιτεκτονική και πνευματική. Στο Άγιο Όρος υπάρχουν 20 μοναστήρια καθώς και ένας αριθμός από σκήτες και κελιά. Η μοναστική παράδοση του Αγίου Όρους ξεκινάει από τα πρώτα Βυζαντινά χρόνια. Το 963

ιδρύεται από τον Όσιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη με χρήματα που πρόσφεραν οι αυτοκράτορες Νικηφόρος Φωκάς και Ιωάννης Τσιμισκής η Μονή Μεγίστης Λαύρας και ως τον 13^ο αιώνα ιδρύονται οι περισσότερες Μονές. Κάθε μία από αυτές περιέχει ανεκτίμητους πολιτιστικούς και θρησκευτικούς θησαυρούς όπως εικόνες, τοιχογραφίες, ιερά σκεύη, ξυλόγλυπτα κ.α. Το Άγιο Όρος ανήκει από το 1988 στο πρόγραμμα «Παγκόσμιας κληρονομιάς» της UNESCO.

Χάρτης 4.4: Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στις Περιφέρειες Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας

Πηγή: Ίδια. Επεξεργασία

4.1.5. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Η ιστορία της Κρήτης, ήδη από την αρχαιότητα είναι συνδεδεμένη με τη θρησκευτική ζωή και κατά τους νεότερους χρόνους με τη χριστιανική πίστη. Εκφράσεις της αποτελούν τα μοναστήρια και οι εκκλησίες που κοσμούν σήμερα με την αρχιτεκτονική τους και την ιστορική τους σημασία κάθε γωνιά της Κρήτης και αποτελούν αναμφίβολα σημαντικά τουριστικά θέλγητρα (ETAM, 2003).

Η χριστιανική θρησκεία της Κρήτης τοποθετείται περίπου τον 6^ο με 7^ο αιώνα μ.Χ., ωστόσο από το 10^ο και έπειτα αιώνα τα χριστιανικά μνημεία πολλαπλασιάζονται. Είναι η περίοδος που οικοδομούνται ναοί σύμφωνα με τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ενώ παράλληλα διαδίδεται και η βυζαντινή τέχνη. Την περίοδο αυτή χαράσσεται ο δρόμος της Κρητικής Ζωγραφικής Σχολής. Η πλειοψηφία των μοναστηριών γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κατά τη Βυζαντινή και Βενετική περίοδο και συχνά αναδείχθηκαν σε κέντρα του ελληνικού πολιτισμού. Τα μοναστήρια, στο σύνολό τους άσκησαν ουσιαστικό ρόλο στην τοπική ιστορία ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, καθώς αποτέλεσαν καταφύγιο και ορμητήριο επαναστατών, γεγονός που αποτέλεσε και τη βασική αιτία καταστροφής τους. Κορυφαίο παράδειγμα αυτής της περιόδου είναι η Μονή Αρκαδίου, η οποία αποτελεί σύμβολο της κρητικής ιστορίας. Σήμερα σώζονται πολλά από αυτά τα μοναστήρια, παρά τις φθορές που υπέστησαν από φυσικές καταστροφές (κυρίως σεισμούς) και λεηλασίες (ETAM, 2003).

Από αρχιτεκτονική άποψη τα περισσότερα μοναστήρια υιοθέτησαν τη δόμηση φρουριακής μορφής για πρακτικούς λόγους. Μοναστήρια, τα οποία καταστράφηκαν, στη συνέχεια ξαναχτίστηκαν και σήμερα αποτελούν σημαντικά δείγματα εξέλιξης της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής. Πολλά από αυτά λειτουργούν εξακολουθώντας να ασκούν ουσιαστικό ρόλο με ενεργή δράση στο τοπικό γίγνεσθαι. Τα περισσότερα ενεργοποιούνται κυρίως στον τομέα των παραδοσιακών δραστηριοτήτων, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση και εξέλιξη της πολιτιστικής παράδοσης και Λαογραφίας του νησιού ενώ κάποια άλλα διατηρούν το ρόλο τους ως μοχλοί τοπικής ανάπτυξης. Αναφέρονται χαρακτηριστικά (ETAM, 2003):

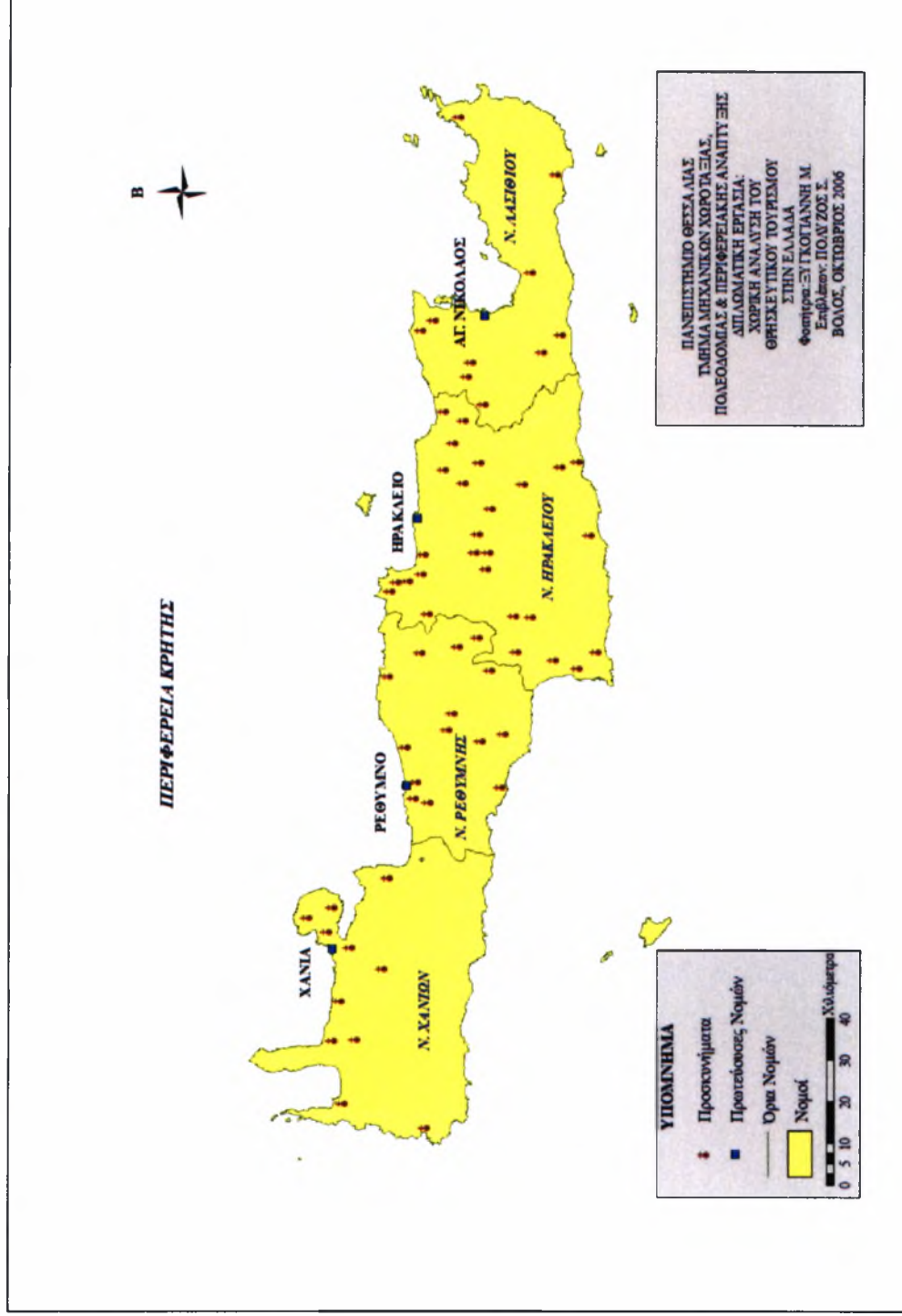
- Το μοναστήρι της Βιδιανής, στο Οροπέδιο Λασιθίου, το οποίο ανακαινίζεται μέσω χρηματοδότησης του κοινοτικής πρωτοβουλίας Interegg II, με στόχο να φιλοξενήσει στις εγκαταστάσεις του παράρτημα του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Κρήτης.
- Η Μονή Τοπλού στο Δήμο Ιτάνου Λασιθίου στις οποίες τις εκτάσεις, καλλιεργούνται, παράγονται και συσκευάζονται βιολογικά προϊόντα (ελαιόλαδο και κρασί) ενώ παράλληλα, προγραμματίζεται η δημιουργία και λειτουργία Συνεδριακού Κέντρου και καταλυμάτων (στο ίδιο χώρο και στο ευρύτερο περιβάλλον της Μονής αντίστοιχα) με στόχο την ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού στην περιοχή (συνεδριακού και του οικολογικού).
- Η Μονή Τιμίου Προδρόμου Ατάλης Μπαλί, η οποία ενώ είχε ερημώσει και διαβρωθεί από την πάροδο του χρόνου, το 1983 ο μοναχός Άνθιμος σε συνεργασία με τον ΕΟΤ και την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ασχολήθηκε μεθοδικά με την αναστήλωση του μοναστηριού και του ξαναέδωσε ζωή.
- Η Μονή της Αγίας Ειρήνης. Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα μοναστήρια της Κρήτης (χτίστηκε το 981) το οποίο σήμερα αποτελεί κέντρο παραδοσιακών κεντημάτων και αγιογραφίας.
- Η Μονή Καλυβιανής. Από αρχιτεκτονική άποψη δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για ένα πολύ δραστήριο μοναστήρι στο οποίο λειτουργεί ορφανοτροφείο, μουσείο και εκτροφείο ζαρκαδιών.

Όσον αφορά τις βυζαντινές και Βενετικές εκκλησίες και όπως προκύπτει από μαρτυρίες και καταγραφές υπολογίζεται ότι οι τελευταίες ανέρχονται περίπου στις 5.000 στην Κρήτη, με χωρική συγκέντρωση στην ενδοχώρα του νησιού. Η συγκέντρωση αυτή είναι απόρροια της ιστορίας της Κρήτης και κυρίως φαινόμενο της περιόδου της Αραβοκρατίας, κατά την οποία οι κάτοικοι αποτραβήχτηκαν στο εσωτερικό του νησιού εγκαταλείποντας αναγκαστικά τα παράλια (ΕΤΑΜ, 2003).

Εκτός από τις Βυζαντινές και Βενετικές εκκλησίες ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ξωκλήσια τα οποία είναι διάχυτα στην κρητική ύπαιθρο. Χτισμένα από κατοίκους της περιοχής κυρίως από πέτρα αποτελούν σημαντικό συστατικό στοιχείο του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και ζωντανό παράδειγμα της λαογραφίας του τόπου. Για το χτίσιμο των μικρών αυτών ναών πολύ συχνά χρησιμοποιήθηκαν φυσικοί σχηματισμοί και κυρίως σπήλαια (ETAM, 2003).

Σήμερα η πλειοψηφία των εκκλησιών αποτελούν πόλο έλξης για τους επισκέπτες, κυρίως λόγω των περίτεχνων και πολύ παλιών τοιχογραφιών της Κρητικής Σχολής Αγιογραφίας, σημαντικό είδος θρησκευτικής εικονογραφίας που αναπτύχθηκε στο νησί την περίοδο της Ενετοκρατίας (ETAM, 2003).

Χάρτης 4.5: Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Κρήτης

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

4.1.6. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο έχει διασωθεί μεγάλος αριθμός αξιόλογων μνημείων, τα οποία έχουν ανακηρυχθεί και ως προστατευόμενα μνημεία από την πολιτεία. Τα βυζαντινά μνημεία αφορούν κυρίως εκκλησίες, ιερές μονές, κάστρα, φρούρια, οχυρωματικά τείχη πόλεων, οικισμούς και πύργους. Ο πιο πλούσιος και ίσως σημαντικότερος Νομός σε μνημεία των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων είναι ο Ν. Λακωνίας. Τα μνημεία που τη διακρίνουν από τους άλλους Νομούς είναι η καστροπολιτεία του Μυστρά, το κάστρο και οι εκκλησίες στο Γεράκι, η χερσόνησος της Μονεμβασιάς και οι πύργοι της Μάνης. Άλλα σημαντικά μνημεία αυτής της περιόδου είναι το κάστρο του Παλαμηδίου στο Ναύπλιο, το κάστρο της Καρύταινας στον Ν. Αρκαδίας, η Ακροκόρινθος, τα κάστρα του Ν. Μεσσηνίας στη Μεθώνη, Κορώνη και Πύλο. Επίσης, η Περιφέρεια Πελοποννήσου περιλαμβάνει μερικά από τα σημαντικότερα μνημεία θρησκευτικού περιεχομένου αυτής της περιόδου. Τα μνημεία αυτά αποτελούν μοναδικά δείγματα βυζαντινής αρχιτεκτονικής και τεχνοτροπίας και συγκαταλέγονται στα πιο αξιόλογα μνημεία από όλη τη χώρα, με διεθνή μάλιστα εμβέλεια. Η σπουδαιότητα τους απορρέει και από το μεγάλο αριθμό επισκεπτών που δέχονται κάθε χρόνο (Κοτζαμπόπουλος και Παυλάκης, 2003).

Επίσης, ο Ν. Αργολίδας περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό θρησκευτικών μνημείων της βυζαντινής περιόδου με ικανοποιητική πρόσβαση. Η αξιοποίηση τους δεν είναι πάντα δυνατή και απαιτείται ο σχεδιασμός ενός προγράμματος για την ένταξη τους σε δίκτυα περιήγησης. Τα κυριότερα μνημεία θρησκευτικού περιεχομένου του Ν. Αργολίδας, τα οποία αποτελούν μοναδικά δείγματα βυζαντινής αρχιτεκτονικής και τεχνοτροπίας είναι τα ακόλουθα (Κοτζαμπόπουλος και Παυλάκης, 2003):

- Η Μονή Ζωοδόχου Πηγής Αρίας στο Δ. Ναυπλίου, η οποία χτίστηκε το 1143 από τον επίσκοπο του Άργους – Ναυπλίου Λέοντα.
- Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα του 14^{ου} αιώνα και του Προφήτη Ηλία με αξιόλογες τοιχογραφίες στο Δ. Ασίνης.

- Οι εκκλησίες του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα του 11^{ου} αιώνα και της Παναγίας του 14^{ου} αιώνα με σημαντικές τοιχογραφίες στο Δ. Ασκληπιείου.
- Η Μονή Καλαμίου στο Δ. Επιδαύρου, η οποία χτίστηκε το 1616. Η αγιογράφηση του καθολικού της είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή.
- Η Μονή Ταξιαρχών στο Δ. Επιδαύρου, η οποία ιδρύθηκε ως σταυροπηγιακή μονή του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συνέχισε μέχρι τις μέρες μας αδιάκοπα την πορεία της.
- Η Μονή Αγνούτος στο Δ. Επιδαύρου. Πρόκειται για μια μονή ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής αξίας με αξιόλογες τοιχογραφίες και φορητές εικόνες στο εσωτερικό του καθολικού.
- Η Μονή της Αγίας Άννας στο Δ. Κρανιδίου, η οποία χτίστηκε το 13^ο αιώνα και αγιογραφήθηκε με αξιόλογες τοιχογραφίες.
- Η Μονή των Αγ. Αναργύρων στο Δ. Κρανιδίου. Στη μονή έχουν διασωθεί σημαντικά έργα ξυλογλυπτικής τέχνης και λειτουργεί βιβλιοθήκη με σπάνια κειμήλια και χειρόγραφα κείμενα.
- Η μικρή εκκλησία της Αγίας Τριάδας στο Δ. Κρανιδίου
- Το βυζαντινό μοναστήρι της Παναγίας της Παντάνασσας στο Δ. Κρανιδίου, το οποίο προσφέρει φιλοξενία στο μικρό ξενώνα που διαθέτει.
- Η εκκλησία της Παναγίας του 12ου αιώνα στο Δ. Μιδέας
- Η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής χτισμένη μαζί με τα «Ιστορικά Σπήλαια» καταφύγια των ηρώων του 1821 στο Κεφαλάρι του Δ. Άργους

Επίσης, στον Ν. Αρκαδίας υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός από εκκλησίες αξιόλογες αρχιτεκτονικής, καθώς και μοναστηριακά κέντρα με φρουριακό χαρακτήρα. Τα σημαντικότερα από αυτά τα μνημεία καταγράφονται παρακάτω (Κοτζαμπόπουλος και Παυλάκης, 2003):

- Το μοναστήρι της Παναγιάς της Επάνω Χρέπας στο Δ. Τρίπολης, κατασκευάστηκε τον 11^ο αιώνα και είναι διακοσμημένο με τοιχογραφίες κρητικής και βυζαντινής τεχνοτροπίας. Διαθέτει μικρή αλλά αξιόλογη βιβλιοθήκη όπου σώζονται κώδικες και παλαιά χειρόγραφα.
- Το μοναστήρι της Γοργοεπήκοου στο Δ. Μαντινείας, κατασκευάστηκε τον 10^ο αιώνα και διαθέτει αξιόλογες τοιχογραφίες, κυρίως του 16^{ου} αιώνα.
- Το μοναστήρι της Παναγιάς της Μαλεβής στο Δ. Βόρειας Κυνουρίας, κατασκευάστηκε τη βυζαντινή περίοδο και διαθέτει αξιόλογες εικόνες και τοιχογραφίες.
- Το μοναστήρι της Παλαιοπαναγιάς στο Δ. Βόρειας Κυνουρίας, βρίσκεται μεταξύ Άστρους και Αγίου Πέτρου.
- Το γυναικείο μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα Λουκούς στο Δ. Βόρειας Κυνουρίας, κατασκευάστηκε στα ερείπια του αρχαίου ιερού του Ασκληπιού, στα μέσα του 12ου αιώνα. Η βιβλιοθήκη της μονής περιλαμβάνει σημαντικά ιστορικά χειρόγραφα και κώδικες.
- Το μοναστήρι της Παναγιάς της Σφυρίδας στο Δ. Βυτίνας. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας λειτουργούσε κρυφό σχολείο. Σήμερα όμως είναι εγκατελειμένο.
- Το μοναστήρι της Κερνίτσας Δ. Βυτίνας, κατασκευάστηκε το 1.105 μ.Χ. και έως το 1940 ήταν ανδρικό. Έκτοτε μετατράπηκε σε γυναικείο. Λειτουργήσε σαν κρυφό σχολείο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και υπέστη πολλές καταστροφές.

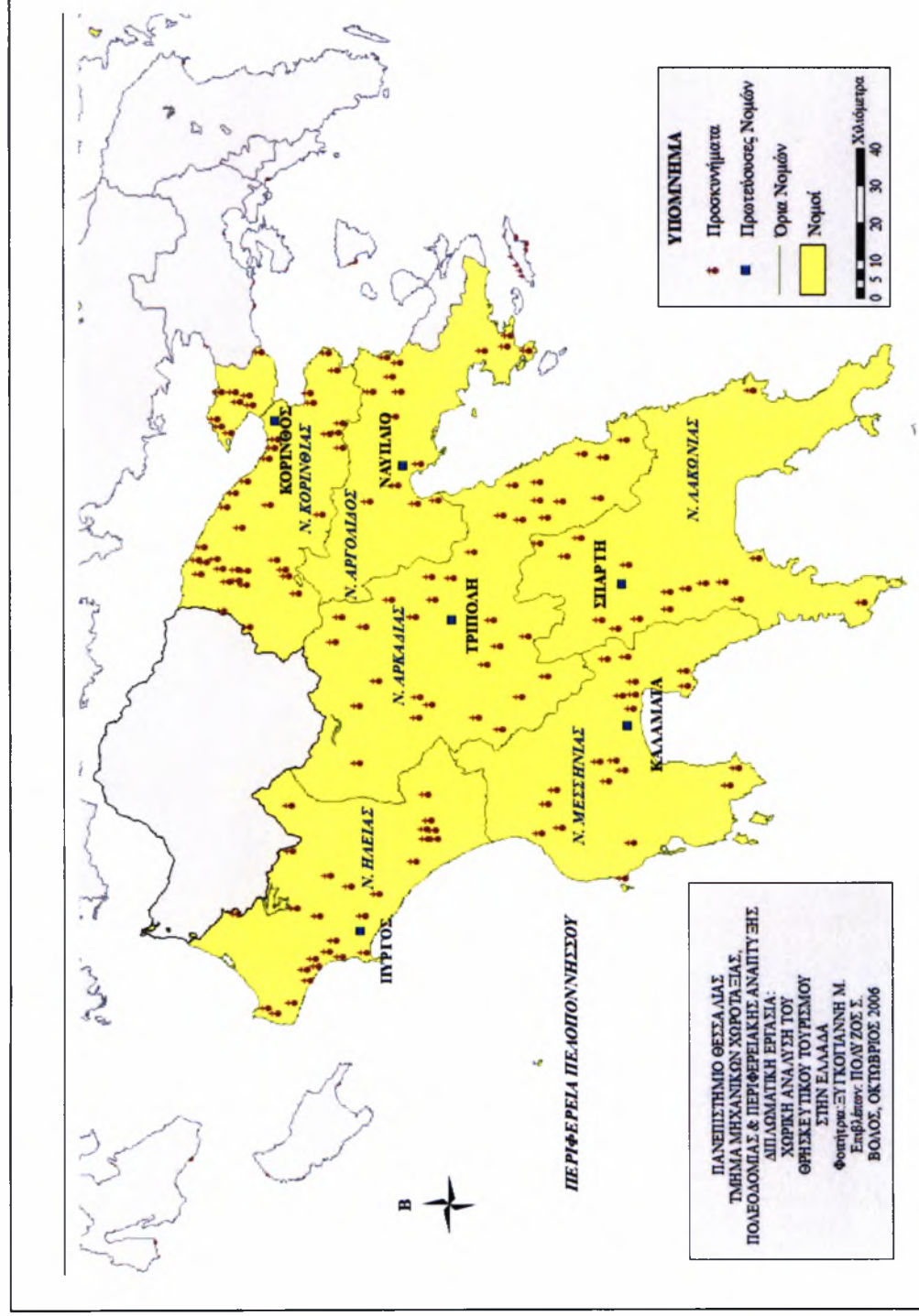
- Η Μονή του Φιλοσόφου στο Δ. Δημητσάνας, βρίσκεται στις όχθες του ποταμού Λούσιου και είναι αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε το 963 μ.Χ. Στη μονή λειτούργησε η "Σχολή της Δημητσάνας" καθώς και το κρυφό σχολειό. Υπήρξε κέντρο πνευματικής αντίστασης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας με πρωτεργάτες τον Πατριάρχη τον Ε' και τον Παλαιών Πατρών Γερμανό. Σήμερα σώζεται μόνον το καθολικό της μονής όπου παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον οι Βυζαντινές τοιχογραφίες.
- Το μοναστήρι της Παναγίας των Αιμυάλων στο Δ. Δημητσάνας, την εκκλησία του οποίου κοσμούν τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα, έργα του Ναυπλιώτη ζωγράφου Δημήτρη Μόσχου.
- Τα παλαιά μοναστήρια της Παναγίας της Ρεκίτσας και του Αγ. Γεωργίου (Β.Δ. του Δυρραχίου) στο Δ. Φαλαισίας
- Το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Β.Δ από το Καστρί) στο Δ. Βόρειας Κυνουρίας, κατασκευάστηκε τον 12^ο μ.Χ. αιώνα. Το εσωτερικό της εκκλησίας κοσμείται με τοιχογραφίες του 18^{ου} αιώνα.
- Το γυναικείο μοναστήρι της Παναγίας της Ελώνας στο Δ. Λεωνιδίου, βρίσκεται στις απότομες πλάγιες του Πάρνωνα και κατασκευάστηκε τον 16^ο μ.Χ. αιώνα. Διαθέτει θρησκευτικά κειμήλια, αγιογραφίες και ξυλόγλυπτο τέμπλο.
- Το Βυζαντινό μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Δ. Τρικολώνων. Η εκκλησία του μοναστηριού διαθέτει αξιόλογες εικόνες του 14^{ου} και του 16^{ου} αιώνα. Έχει αξιόλογη βιβλιοθήκη και λειτουργεί αγιογραφικό εργαστήριο.
- Το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Σίντζας στο Δ. Λεωνιδίου Κατασκευάστηκε τον 17^ο αιώνα και διαθέτει μικρή βιβλιοθήκη με χειρόγραφα.

Μεταξύ των Εκκλησιών μπορούμε να διακρίνουμε παλαιοχριστιανικές βασιλικές, μονόχωρες βασιλικές, μονόκλιτες - τρίκλιτες βασιλικές με τρούλο, σταυροειδείς εγγεγραμμένες με τρούλο, όλες με μεγάλο αρχιτεκτονικό και θρησκευτικό ενδιαφέρον. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω τις πιο σημαντικές εκκλησίες (Κοτζαμπόπουλος και Παυλάκης, 2003):

- Οι Βυζαντινές εκκλησίες της Ζωοδόχου Πηγής (15^{ος} αιώνας) της Παναγιάς της Μπαφέρω (12^{ος} αιώνας), του Αγίου Νικολάου, με τοιχογραφίες του 14^{ου} αιώνα, των τριών Ιεραρχών με τοιχογραφίες του 1715, στη Στεμνίτσα του Δ. Τρικολώνων.
- Η βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου και ο ιδιότυπος ναός της Αγίας Θεοδώρας (Ισαρης) στο Δ. Μεγαλόπολης.
- Η βυζαντινή εκκλησία του Τίμιου Προδρόμου στο Δ. Λεβιδίου.
- Η βυζαντινή εκκλησία του Αγ. Βασιλείου στην Τρίπολη στο Δ. Τριπόλεως.
- Οι εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Ιωάννη στο Άστρος, με καλοδιατηρημένες τοιχογραφίες στο Δ. Βόρειας Κυνουρίας.
- Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (16^{ος} αιώνας) στη Βυτίνα και η εκκλησία της Παναγιάς (Μαγουλιανά) στο Δ. Βυτίνας.
- Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου (17^{ος} αιώνας) και των Αγίων Θεοδώρων στο Βαλτεσίνικο του Δ. Κλείτορος.
- Η εκκλησία του Αγίου Νικήτα (Δυρράχιο) στο Δ. Φαλαισίας.
- Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου και της Ζωοδόχου πηγής (Καρίταινα) στο Δ. Γόρτυνος.

- Η εκκλησία των Ταξιαρχών και του Αγίου Ιωάννη (18ος αιώνας) στα Λαγκαδία του Δ. Λαγκαδίων.
- Η εκκλησία των Αγίων Αναργύρων (1.884 μ.χ.) στην Κοινότητα Κοσμά.

Χάρτης 4.6: Χωρική κατανομή προσκυνηματικών τόπων στην περιφέρεια Πελοποννήσου

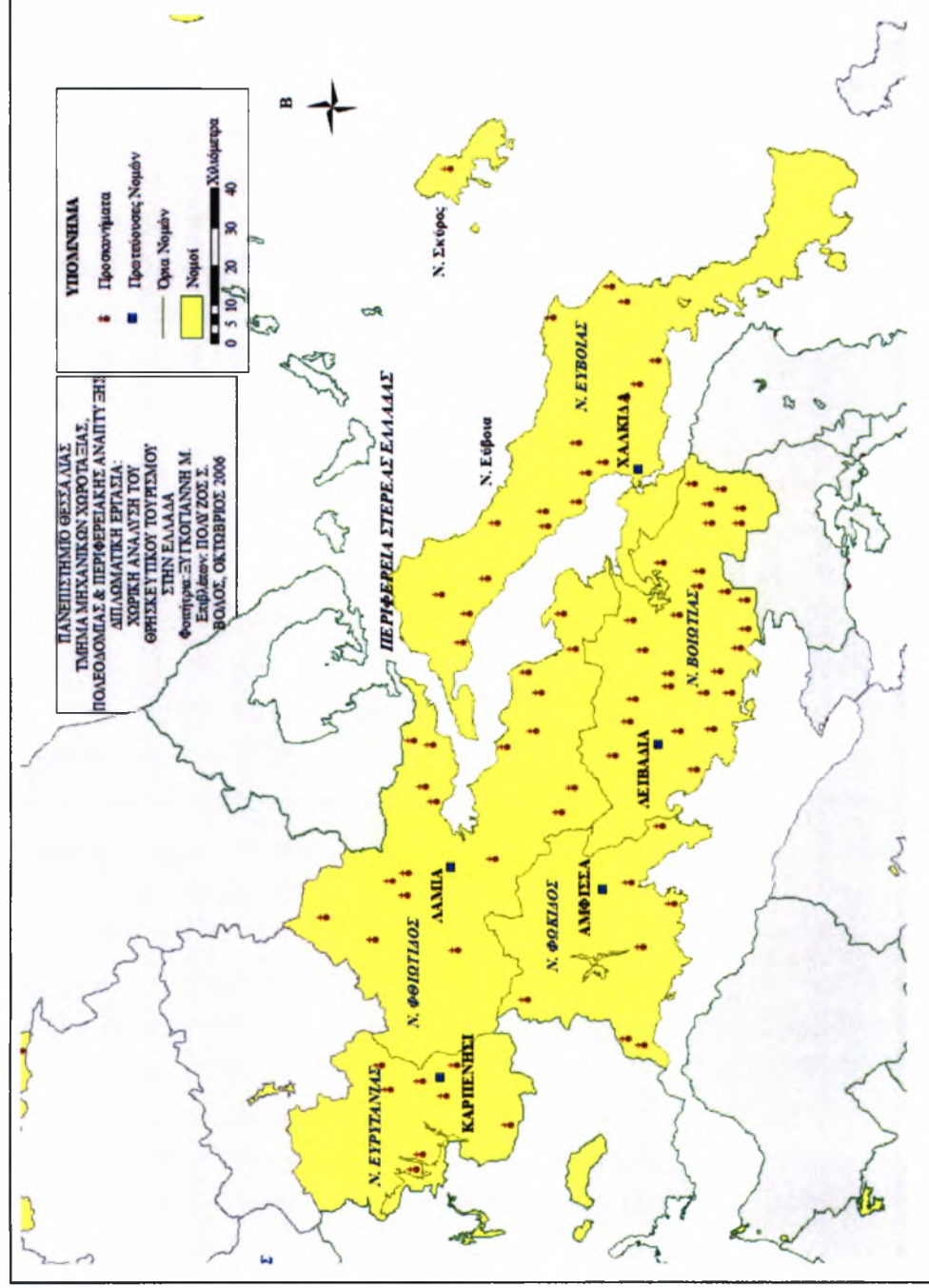

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

4.1.7. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Ιδιαίτερο πλούτο σε Βυζαντινά μνημεία και Ιερές Μονές έχει να επιδείξει η Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας περισσότερα εκ των οποίων συνεχίζουν να προσελκύουν πλήθος επισκεπτών και να αποτελούν σημαντικούς πόλους πολιτιστικής και θρησκευτικής τουριστικής έλξης. Από τα σημαντικότερα Βυζαντινά μνημεία και Ιερές Μονές του Νομού Βοιωτίας αποτελούν η Ιερά Μονή Οσίου Λουκά, η Ι. Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σκριπούς, το Κάστρο Λιβαδειάς, η Ι. Μ. Αγ. Θεοδώρων κ.α. Όσον αφορά στα πιο σημαντικά Βυζαντινά μνημεία και τις πιο σημαντικές Ιερές Μονές του Νομού Ευρυτανίας σε αυτά συγκαταλέγονται ο Ιερός Ναός του Αγ. Λεωνίδα, η Ι. Μ. Προυσού, η Ι. Μ. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος και η Ι. Μ. Τατάρνης. Τα σημαντικότερα Βυζαντινά μνημεία και οι σημαντικότερες Ιερές Μονές που βρίσκονται εντός των γεωγραφικών ορίων του Νομού Εύβοιας είναι ο Ιερός Ναός Αγ. Παρασκευής Χαλκίδος, η Ι. Μ. Αγ. Γεωργίου Σκύρου, η Ι. Μ. Οσίου Δαβίδ του Γέροντος, η Ι. Μ. Αγίου Γεωργίου Αρμά κ.α. ενώ στους Νομούς Φθιώτιδας και Φωκίδας βρίσκονται η Ι. Μ. Αγάθωνος, η Ι. Μ. Δαμάστας, ο Ι. Ναός Αγ. Σοφίας και η Ι. Μ. Βαρνάκοβας, ο Ι. Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου (Παναγία η Πολυπορτού) και η Ι. Μ. Κόκκινου αντίστοιχα, τα οποία και συγκαταλέγονται στα μνημεία Βυζαντινής παράδοσης της Περιφέρειας (Διάμετρος, 2003).

Χάρτης 4.7: Χωρική κατανομή προσκνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

4.1.8. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Ο θρησκευτικός τουρισμός στην περιφέρεια Θεσσαλίας αναπτύσσεται στο δίκτυο μεταξύ των περιοχών: Καλαμπάκα – Μετέωρα, Πήλιο, Σκόπελος και Όλυμπος. Με βάση τον έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα των Μετεώρων, προτείνεται η δικτύωση αυτού του «ώριμου» πόλου έλξης με τις άλλες περιοχές που διαθέτουν πολλές και ενδιαφέρουσες για θρησκευτικούς, ιστορικούς και πολιτιστικούς λόγους, εκκλησίες και μοναστήρια (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003).

☉ *Μετέωρα*

Από τα 24 μοναστήρια, σήμερα λειτουργούν τα 6 ενώ τα υπόλοιπα 18 είναι ακατοίκητα και ερειπωμένα. Ενεργά είναι τα παρακάτω (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003):

- Μεγάλο Μετέωρο
- Βαρλαάμ
- Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά
- Ρουσσάνου
- Αγίας Τριάδος
- Αγίου Στεφάνου

 Καλαμπάκα

Στην Καλαμπάκα, η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ιδρύθηκε το 10^ο ή 11^ο αιώνα, είναι βασιλικού ρυθμού με τοιχογραφίες του 12^{ου} αιώνα. Ο Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, δεσπόζει επιβλητικά στο βόρειο τμήμα της Καλαμπάκας.

 Σαρακίνα

Το εξωκλήσι των Αγίων Αποστόλων που χρονολογείται στον 17^ο αιώνα και είναι κατάκοσμο με τοιχογραφίες διαφόρων εποχών. Μέσα στο χωριό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ναός του Αγίου Αθανασίου, που οικοδομήθηκε στα 1872. Το χωριό είναι γνωστό για το περίφημο πέτρινο γεφύρι του (14^{ου} αιώνα), που εξυπηρετούσε τη συγκοινωνία των χωριών της Πίνδου και του Ασπροποτάμου. Η γέφυρα συνδέει τη Σαρακίνα με τον απομονωμένο βράχο «Πέτρα» στα βόρεια της, κάτω από τον οποίο είναι χτισμένο το εξωκλήσι των Αγίων Αποστόλων που χρονολογείται στον 17^ο αιώνα, ενώ, μέσα στο ίδιο το χωριό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ναός του Αγίου Αθανασίου που οικοδομήθηκε στα 1872.

 Βυτουμάς

Η Ι.Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Βυτουμά είναι ένα από τα χαρακτηριστικά και αξιολογότερα μνημεία της περιοχής της Καλαμπάκας. Ιδρύθηκε στα 1161. Ο μικρότερος και παλαιότερος ναός (1559), επίσης αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, χρησιμοποιείται ως παρεκκλήσι. Οι τοιχογραφίες των δύο ναών είναι σύγχρονες των κτισμάτων ενώ οι φορητές εικόνες της μονής είναι έργα του ιερέα Δροσινού Από το Φανάρι Καρδίτσας (1600). Σήμερα το μοναστήρι λειτουργεί ως γυναικείο, με φημισμένη σχολή χειροτεχνίας.

 Αγία Παρασκευή

Στην Αγία Παρασκευή και 2,5 χιλιόμετρα βορείως του οικισμού, στην άκρη της «Στέρνας» του Κόζιακα, βρίσκονται τα ερείπια μικρού αρχαίου φρουρίου, γνωστού με το όνομα «Κάστρο», που πιθανόν χρησίμευε σαν φυλάκιο για τον έλεγχο του στενού περάσματος στη δεξιά όχθη του Πηνειού αλλά και όλης της περιοχής βορείως της Καλαμπάκας. Στην Αγία Παρασκευή σώζονται τέσσερις παλαιές εκκλησίες το εξωκλήσι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (προ του 1712) που λέγεται πως ήταν άλλοτε μοναστήρι με ωραιότατες τοιχογραφίες. Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου (προ του 1766), επίσης τοιχογραφημένη. Τα εξωκλήσια της Αγίας Παρασκευής και του Αγίου Νικολάου, που χρονολογούνται πριν από το 1900. Πεζοπορώντας μέσα από πλατάνια φθάνουμε στην Κρύα Βρύση, μία Από τις πηγές που περιβάλλουν τον οικισμό (οι άλλες είναι το Καναλάκι και η Καμάρα). Δύο πέτρινες βρύσες, η «Αγία Σωτήρα» και ο «Μυχός» προσφέρουν αναψυχή – στην πρώτη μάλιστα ο περιβάλλον χώρος είναι ειδικά διαμορφωμένος γι' αυτό το σκοπό, με κιόσκι, τραπεζοπάγκους, παιδική χαρά, χώρους άθλησης και 35 μ. Τελεφερίκ για τα παιδιά.

 Αύρα

Σώζεται σήμερα το καθολικό της μονής με δυσπρόστατο ιερό (στο οποίο τιμάται και η μνήμη του Αγίου Ιγνατίου). Σώζεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου, κτισμένος το 1592 το σημείο όπου παλιά βρισκόταν ο οικισμός της Κάτω Μπούρσιανης. Είναι μικρός δρομικός ναός με αξιόλογες τοιχογραφίες.

 Διάβας

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αγίας Παρασκευής, του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Αθανασίου. Σημαντικά είναι τα λαϊκά δρώμενα που αναβιώνουν στο χωριό.

☉ *Καστράκι*

Στο Καστράκι σώζονται και αξιόλογες εκκλησίες κτισμένες κυρίως την εποχή της Τουρκοκρατίας (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003):

- Ο Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, είναι τρίκλιτη βασιλική με αξιόλογες τοιχογραφίες και εικονοστάσι του 16ου αιώνα. Βρίσκεται στη θέση «Αδράχτι».
- Ο Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου που αγιογραφήθηκε το 1794, βρίσκεται Ν.Α. του χωριού.
- Ο Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου βρίσκεται κοντά στην πλατεία. Αγιογραφήθηκε κοντά στα τέλη του 18ου αιώνα.

Στην περιοχή της Λίμνης Πλαστήρα και στο πλαίσιο της διαδικασίας εκπόνησης μελέτης καθορισμού Ζώνης Οικιστικού Ελέγχου (Ζ.Ο.Ε.), είχε προταθεί η ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων στις Κοινότητες Μεσενικόλα (Παλιοκαστράκι), Μορφοβουνίου (Αγ. Γεώργιος), Μοσχάτου (Λιανοκόκκαλα), Κερασιάς και Νεοχωριού.

Επειδή όμως δεν έχει γίνει ακόμα συγκεκριμένη μελέτη από την ΙΓ΄ Εφορία για το είδος και την έκταση των αρχαιολογικών χώρων που προτείνονται, στον καθορισμό της Ζ.Ο.Ε. απλώς σημειώθηκε η θέση των υπό ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Αξιόλογοι πόλοι έλξης για τους τουρίστες που επισκέπτονται την περιοχή είναι το φράγμα Ν. Πλαστήρα, το νησάκι Νιάγκα της λίμνης, όπως και τα αξιόλογα Βυζαντινά μνημεία της περιοχής τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003):

- Ι. Μονή Κορώνας (16ου αιώνα) η οποία βρίσκεται ανάμεσα στα Δ.Δ. Μεσενικόλα και Μοσχάτου. Σε υψόμετρο 1.500μ. και σε θέση περίοπτη, συναντάμε την Ι.Μ. Γεννήσεως Θεοτόκου, γνωστή ως Ιερά Μονή Κορώνας.
- Ι. Μονή Πελεκητής (17ου αιώνα) στο Δ.Δ. Καρίτσης Δοπολών. Βρίσκεται κοντά στην Καρίτσα σε 1400μ. υψόμετρο και είναι λαξευμένη σε βράχο (από εκεί πήρε

και το όνομά της), ένα μοναδικό μνημείο ομορφιάς κι ενδιαφέροντος που κτίστηκε στα 1529 και περιλαμβάνει δυο ναούς με τοιχογραφίες του 1654 και του 1666.

- Ι. Μονή Γέννησης της Θεοτόκου (17^{ου} αιώνα) στην περιοχή Σάικας του Δ.Δ. Κερασιάς. Στην Μονή υπάρχουν τοιχογραφίες από το 1770.
- Ι. Ναός Αγ. Τριάδας (18^{ου} αιώνα) στο Δ.Δ. Φυλακτής. Μέσα στον Ναό διατηρείται το ξυλόγλυπτο τέμπλο του 1852 και το τοιχογραφικό διάκοσμο του 17^{ου} αιώνα.
- Ι. Ναός Ζωοδόχου Πηγής (17^{ου} αιώνα) στο Δ.Δ. Μεσενικόλα. Οι τοιχογραφίες είναι έργο του ιερομόναχου Σαμουήλ από το 1647.
- Ι. Ναός Αγ. Παντελεήμονα (18^{ου} αιώνα) στο Δ.Δ. Πεζούλας. Τρίκογχη, καμαροσκέπαστη. Ανακαινίστηκε τον 18^ο αιώνα.
- Ι. Ναός Αγ. Δημητρίου, εκκλησία του 19ου αιώνα στο Δ.Δ. Μεσενικόλα.
- Ι. Μονή Αγ. Τριάδας Σάικας στην περιοχή Κερασιάς (15^{ου} αιώνα). Κτίστηκε το 1540.
- Ι. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, μεγαλόπρεπος ναός που βρίσκεται στην κοινότητα Καστανιάς.
- Ι. Ναός Αγ. Νικολάου στο Δ.Δ. Νεοχωρίου με πλούσιες εσωτερικές τοιχογραφίες του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα.
- Μοναστήρι της Αγ. Τριάδας Βουνεσίου, το οποίο κτίστηκε το 1858 από τον Ιεροκήρυκα Αθανάσιο που καταγόταν από την Γραλιστή Αγράφων. Οι προφορικές μαρτυρίες το θέλουν να κτίστηκε στη θέση άλλης εκκλησίας κατά μια πληροφορία του 14^{ου} αιώνα. Ο ναός είναι αθωνίτικου τύπου, τετρακίονο, σύνθετου τύπου και περικλείεται από ψηλό πέτρινο τείχος. Το 1938 ο μητροπολίτης Ιεζεκιήλ μετέτρεψε

τα κελιά του μοναστηριού σε Σανατόριο Φυματικών, δημιουργώντας έτσι ουσιαστικά ένα ειδικό νοσοκομείο στα Άγραφα το οποίο λειτούργησε μέχρι τα 1941 και εξυπηρέτησε φυματικούς από τη δυτική κυρίως Θεσσαλία. Σήμερα το μοναστήρι αποτελεί ένα σημαντικό θρησκευτικό μνημείο με αξιόλογα αρχιτεκτονικά στοιχεία και λιθανάγλυφα. Από το 1992 στο χώρο πραγματοποιείται το Αντάμωμα των απανταχού Μορφοβουνιωτών κάθε Δευτέρα της πεντηκοστής που γιορτάζεται η Αγία Τριάδα. Όλες οι παραπάνω μονές, μοναστήρια και οι Ναοί, για τον λόγο ότι περιέχουν τοιχογραφίες, επιγραφές, σκεύη και Ιερά Ευαγγέλια μοναδικά, χαρακτηρίζονται και σαν αρχαιολογικοί χώροι και θα πρέπει να υπάρξει μέριμνα από την πολιτεία για την προστασία και διατήρησή τους.

© Σκιάθος

Από τις εκκλησίες της Χώρας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μητροπολιτικός ναός των Τριών Ιεραρχών, όπου φυλάσσεται η εικόνα της Παναγίας της Εικονίστριας ή Κουνίστρας, που θεωρείται θαυματουργή, τμήμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου της Παναγίας Πρέκλας του Κάστρου και το μεγάλο στεφάνι, ο Χορός, κάτω από το οποίο γίνονταν οι μεσαιωνικοί γάμοι. Στην Επάνω Γειτονιά, βρίσκεται η δεύτερη ενοριακή εκκλησία του νησιού, της Παναγίας Λιμνιάς ή Απάνω Παναγίας του 1838, αφιερωμένης στη γέννηση της Θεοτόκου. Στο νάρθηκα της φυλάσσεται η κάρα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και κάποιες παλιές εικόνες από το Χριστό και τον Άγιο Νικόλαο στο κάστρο. Η Παναγία η Λιμνιά πήρε το όνομα της από την πόλη Λίμνη της Εύβοιας. Λίγα βήματα πιο πέρα διακρίνονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πιο κει, σώζονται μάρμαρα από το τείχος της αρχαίας πόλης και κοντά τους λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στα αρχαία χρόνια, η πόλη ήταν περιτειχισμένη από ισχυρό τείχος, τμήματα του οποίου σώζονται σήμερα. Στη μία από τις τρεις κορυφές του πετρώδους λόφου της Χώρας βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Νικολάου με το ρολόι του 1954. Εδώ μεταφέρθηκε από την Παναγιά την Πρέκλα του Κάστρου η εικόνα της Παναγίας της Μεγαλομάτας. Από το προαύλιο της, απολαμβάνει κανείς μία πανοραμική άποψη της πόλης (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003).

Όσον αφορά τις εκκλησίες και τα μοναστήρια εκτός χώρας αξίζει να σημειωθεί ότι όλο το νησί διαθέτει αξιόλογες εκκλησίες και μοναστήρια, τα περισσότερα από τα οποία είναι κηρυγμένα ως βυζαντινά μνημεία, καθώς και 42 γραφικά ξωκλήσια. Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών, οι περισσότερες εκκλησίες στη Σκιάθο οικοδομήθηκαν κατά την Τουρκοκρατία και μέχρι το 1850. Η κατασκευή τους ακολουθεί τη μεταβυζαντινή ή τη νεοελληνική παράδοση. Η πρώτη είναι πλούσια και περισσότερο έντεχνη, έρχεται στη Σκιάθο μέσω του Αγίου Όρους και περιλαμβάνει ξυλόστεγες εκκλησίες με ενιαίο χώρο (Χριστός στο Κάστρο, Παναγία η Πρέκλα) αλλά και σύνθετο οικοδόμημα όπως στη Μονή Ευαγγελίστριας. Γενικότερα εφαρμόζεται με ακρίβεια η τεχνική της βυζαντινής, εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Η δεύτερη κατηγορία εκκλησιών είναι λαϊκή και λιτή, προέρχεται από την ηλιοφιλική τεχνοτροπία, η οποία δεν βρήκε όμως μεγάλη απήχηση στο νησί. Σ' αυτή, εντάσσονται οι δύο ενοριακές εκκλησίες της Σκιάθου, η μητρόπολη των Τριών Ιεραρχών και η Γέννηση της Θεοτόκου (Παναγία η Λιμνιά). Εικονογραφημένο διάκοσμο διασώζουν σήμερα μόνο πέντε εκκλησίες (ναός του Χριστού στο κάστρο, καθολικά μονών Παναγίας Κουνίστρας, Αγίου Ιωάννη του Παρθένη, Παναγίας Κεχριάς Ευαγγελίστριας). Τους τοίχους των εκκλησιών και των καθολικών των μονών παλαιότερα κοσμούσαν πινάκια (πιάτα) που σώζονται στα καθολικά των μονών Κεχριάς και Κουνίστρας. Πρόκειται για κεραμικά πιάτα που προέρχονται από μικρασιατικά (Νίκαια ή Ισνικ) και από ιταλικά εργαστήρια. Τοποθετούνται στον τρούλο και στους τοίχους πάνω από τα παράθυρα. Τα δάπεδα των εκκλησιών είναι επιστρωμένα συνήθως με μεγάλες πέτρινες πλάκες χωρίς ιδιαίτερο διακοσμητικό σχέδιο. Το δάπεδο του καθολικού της Ευαγγελίστριας φέρει διακοσμητικά πλακίδια από την Ιταλία (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003).

Μονή Ευαγγελίστριας

Το πιο γνωστό μοναστήρι και το μοναδικό σε λειτουργία σήμερα στο νησί είναι αυτό της Ευαγγελίστριας, το οποίο βρίσκεται βόρεια της πόλης της Σκιάθου και ιδρύθηκε το 1704 από μοναχούς του Αγίου Όρους. Περιλαμβάνει τρία παρεκκλήσια, νεκροταφείο, 65 κελιά με απλές στοές στην πρόσοψη, κοινή τράπεζα και πολλούς βοηθητικούς χώρους. Στο μικρό μουσείο της μονής υπάρχουν μεταβυζαντινές εικόνες, εκκλησιαστικά σκεύη,

άμφια, όπλα, γυάλινα αντικείμενα και πορσελάνες. Διαθέτει επίσης σημαντική βιβλιοθήκη με χειρόγραφα. Το μοναστήρι αυτό έχει σημαντική ιστορική αξία διότι σε αυτό δόθηκε, το 1807, ο όρκος της Ελευθερίας από τους Έλληνες Αγωνιστές που ξεκίνησαν τους αγώνες που θα οδηγούσαν στην Ελληνική Επανάσταση του 1821.

Μονή Παναγιάς Κουνίστρας

Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νησιού και πήρε το όνομά του από την εικόνα της Παναγιάς που βρέθηκε στο σημείο της ανέγερσής του. Η εκκλησία της μονής χτίστηκε στα 1655 και είναι μονόκλιτη βασιλική με τρούλο. Έχει διώροφο εξωνάρθηκα, το εσωτερικό της είναι ζωγραφισμένο και η στέγη είναι κατασκευασμένη από κεραμίδια στον κυρίως ναό και από σχιστολιθικές πλάκες στον τρούλο. Επίσης μνημεία είναι και οι δύο εκκλησίες του 16ου –17ου αιώνα, του Αη Γιάννη του Παρθένη και της Παναγιάς της Κεχριάς.

Κηρυγμένα Βυζαντινά μνημεία στη Σκιάθο είναι (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003):

1. Η Χερσόνησος ή Τουρκόβελα στην ομώνυμη θέση
2. Το τουρκικό τέμενος στο Κάστρο
3. Μονή Αγίου Χαραλάμπους στο Κακόρεμα
4. Ναός Ζωοδόχου στην Αγαλλιανή
5. Ναός Παναγιάς στη Λημνιά
6. Το κάστρο και ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Κάστρο
7. Το φρούριο Μπούρτζι στην πόλη της Σκιάθου
8. Ο παλιός οικισμός στη θέση παλιά Καρδάση
9. Η παλιά Μητρόπολη στο Κάστρο
10. Ναός του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα στο Κάστρο
11. Ναός Αγ. Ιωάννου του Κρυφού, στη Μικρή Ασέληνο
12. Οι Κουκουναριές Σκιάθου

13. Μονή Εισοδίων Θεοτόκου της Εικονίστριας
14. Μονή Γενεθλίου του Προδρόμου του Παρθένη
15. Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου
16. Οικία Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη Οικισμός Δήμου Σκιάθου
17. Σπίτι Σούζιας Κυριακούλη
18. Αγ. Παντελεήμων στη Χώρα
19. Οικία Ν. Ζάχου στη Χώρα
20. Η Αγ. Σοφία στον Τρούλο
21. Η Βασιλική της Αγίας Τριάδος στον Τρούλο
22. Η Μονή Ευαγγελίστριας και Μουσείο Σκιάθου στην Αγαλλιανή

📍 Σκόπελος

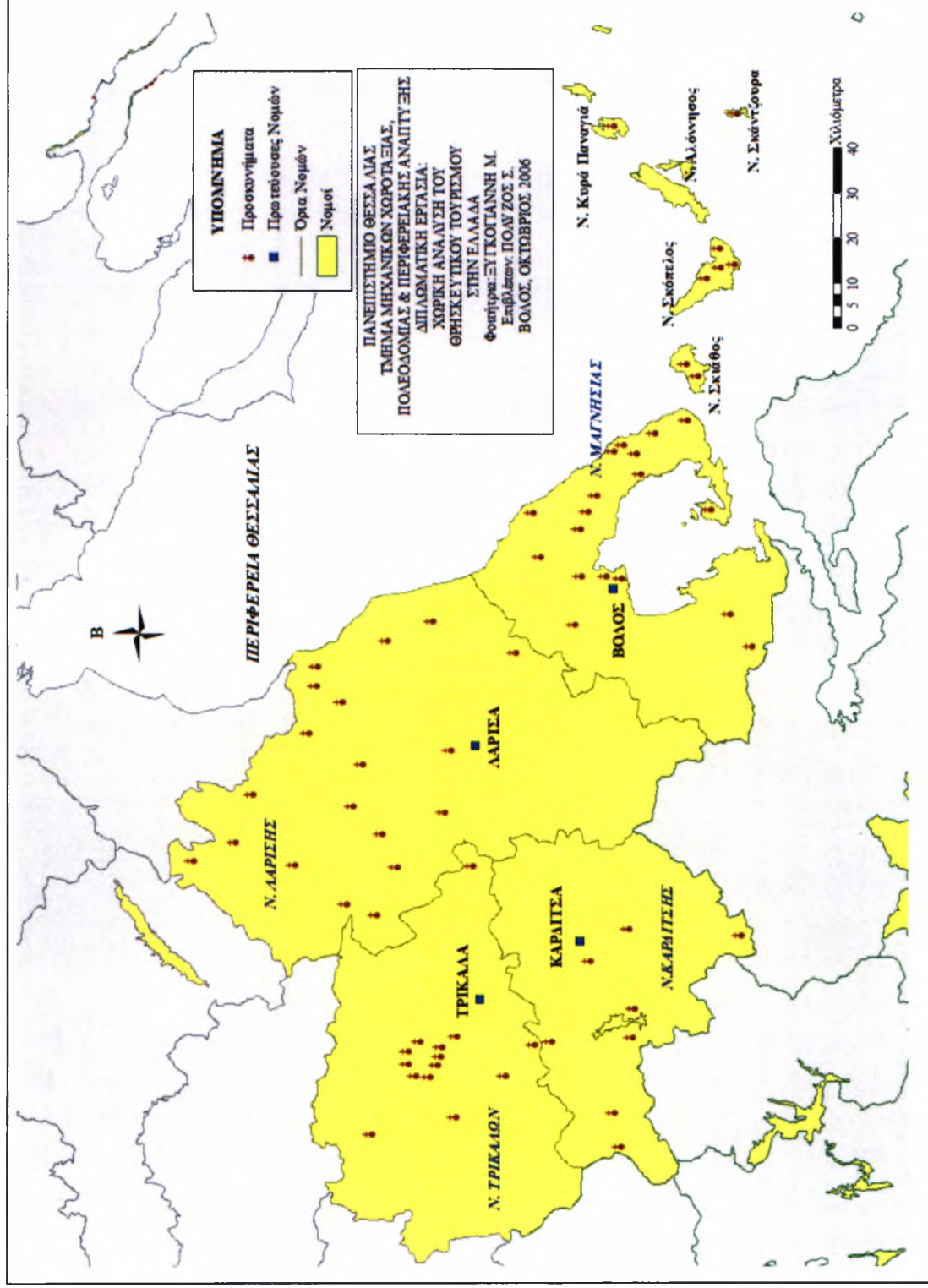
Η βιβλιογραφία αναφέρει 15 μονές, και πάνω από 300 περισσότερη ή λιγότερη σημαντικές από αρχιτεκτονικής και ιστορικής πλευράς εκκλησίες και παρεκκλήσια, μερικές από τις οποίες προστατεύονται με Υπουργικές Αποφάσεις και Διατάγματα. Μόνο στην περιοχή της Χώρας οι εκκλησίες και μονές ξεπερνούν κατά πολύ τις εκατό. Ως κτίσματα που χαρακτηρίζουν το νησί αναφέρονται οι εκκλησίες: του Αγ. Αθανασίου στο Κάστρο, του Αη Γιάννη στο Βράχο, του Αγ. Δημητρίου στο Χριστό. Σημαντικότερες από τις μονές είναι: Η Μονή του Αγίου Ρηγίνου, που βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα από τη Σκόπελο, προς τα Νοτιοδυτικά. Η πιο παλαιά Μονή του νησιού είναι κτίσμα των Βυζαντινών χρόνων. Το καθολικό του ναού ήταν μια μονόκλιτη καμαροσκεπαστή βασιλική η οποία κατεδαφίστηκε για να κτιστεί ο μεγάλος σταυροειδής ναός. Τα κελιά βρίσκονται στην νοτιοδυτική γωνία και είναι πλέον ερειπωμένα. Στη δυτική πλευρά βρίσκεται η λίθινη σαρκοφάγος του Επισκόπου της Σκοπέλου Ρηγίνου, που χρονολογείται τον 4^ο μ.Χ. αιώνα. Πίσω από τον Ναό βρίσκονται τεμάχια κίωνων προερχόμενα από αρχαίο ναό δωρικού ρυθμού. Κοντά στην Μονή που σήμερα ανήκει στο Δήμο Σκοπέλου υπάρχει

κρήνη η οποία τροφοδοτεί με νερό την Μονή. Στη Μονή φυλάσσονται παλαιές εικόνες και κειμήλια.

Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου είναι το αγαπημένο Μοναστήρι των ντόπιων με τις καλοσυνάτες του καλόγριες που ακόμη φροντίζουν το μοναστήρι. Ανακαινίσθηκε από τα θεμέλια το 1721 από τον ιερομόναχο Φιλάρετο όπως αναφέρει η επιγραφή στην είσοδο του. Το καθολικό της Μονής του Προδρόμου στα πλάγια έχει δύο χώρους κατά το αγιορείτικο σύστημα. Έχει ξυλόγλυπτο, επίχρυσο, υψηλό τέμπλο με πλούσιο διάκοσμο.

Η Αγία Βαρβάρα φρουριακής μορφής, βρίσκεται κοντά στην γυναικεία Μονή του Τιμίου Προδρόμου είναι όμως ακατοίκητη. Το καθολικό και οι πολύ ψηλοί τοίχοι του περιβόλου διατηρούνται στην αρχική τους μορφή ωστόσο τα κελιά είναι μεταγενέστερες κατασκευές. Η κάτοψη του καθολικού που είναι σε σχήμα T, οι βαριές αναλογίες που παρατηρούνται και ο διαχωρισμός των τριών μερών του Ναού της Μονής, καθώς και το ξυλόγλυπτο, επίχρυσο τέμπλο οδηγούν τους ειδικούς στο συμπέρασμα ότι ο Ναός είναι πολύ παλαιός. Το σχέδιο της Μονής ανήκει στο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο αποτελώντας εξαίρεση σε σχέση με άλλους Ναούς της Σκοπέλου. Από τις άλλες μονές αναφέρουμε: τη Μονή του Ευαγγελισμού, της Παναγίας της Λειβαδιώτισσας, του Σωτήρα, του Σταυρού στη Γλώσσα, του Αγίου Ταξιάρχου Γλώσσας, τη Μονή Σταυρού Σκοπέλου κ.α.. Αξιοθέατο αποτελεί επίσης, το συγκρότημα της Επισκοπής στη Χώρα, με την μονόκλιτη βασιλική εκκλησιά στο εσωτερικό του, ενετικό κτίσμα, που προοριζόταν για έδρα του Επισκόπου Σκοπέλου, έμεινε όμως ημιτελής εξαιτίας της επιδρομής του πειρατή Μπαρμπαρόσα, το 1538 (Παλούμπης και Σιδηρόπουλος, 2003).

Χάρτης 4.8: Χωρική κατανομή προσκνηματικών τόπων στην Περιφέρεια Θεσσαλίας

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

4.2. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΣΕ ΕΞΕΛΙΞΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Τη δυνατότητα μακροχρόνιας μίσθωσης των ακινήτων της Εκκλησίας για την τουριστική αξιοποίησή τους παρέχει νομοσχέδιο που έχει κατατεθεί ήδη στη Βουλή σύμφωνα με δημοσιεύματα, με τα υπουργεία Οικονομίας και Τουριστικής Ανάπτυξης. Το προνόμιο αφορά τα ακίνητα της Εκκλησίας της Ελλάδος, της Εκκλησίας της Κρήτης, των μητροπόλεων Δωδεκανήσου, των μονών Αγίου Όρους και των πατριαρχικών μονών Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικής και Πάτμου.

Κύκλοι της Εκκλησίας σημειώνουν ότι δεν θεωρούν προνομιακή αυτή τη μεταχείριση, αφού η Εκκλησία, ως ΝΠΔΔ, θα έπρεπε να απολαμβάνει των ρυθμίσεων που ισχύουν και για την περιουσία του Δημοσίου.

Η Εκκλησία θεωρείται ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας από συστάσεως του ελληνικού κράτους. Μόνο από τα επίσημα στοιχεία του υπουργείου Οικονομικών προκύπτει ότι οι οικονομικές υπηρεσίες της Εκκλησίας έχουν καταγράψει οικόπεδα συνολικής έκτασης 100.000 στρεμμάτων και συνολικής αξίας 15 δισ. ευρώ.

Άλλα στοιχεία του υπουργείου Γεωργίας αναφέρουν ότι η Εκκλησία της Ελλάδος, εκτός από τα οικόπεδα διαθέτει συνολικές εκτάσεις 860.000 στρεμμάτων δασικών και χορτολιβαδικών εκτάσεων ανυπολόγιστης αξίας. Σ' αυτές τις εκτάσεις, μάλιστα, δεν έχει συνυπολογισθεί η ακίνητη περιουσία περίπου 3.000 μονών που τηρούν δικά τους βιβλία και δεν είναι καταγεγραμμένα.

Πάντως με αυτή τη ρύθμιση-κλειδί εκπονείται ένα μεγάλο σχέδιο θρησκευτικού τουρισμού σε συνεργασία με τα υπουργεία Παιδείας, Ανάπτυξης και Τουρισμού. Το σχέδιο αυτό προβλέπει:

- Την αναπαλαίωση, συντήρηση και διαμόρφωση για τουριστική αξιοποίηση ιστορικών μονών της χώρας.
- Τη διαφημιστική καμπάνια κατ' αρχάς σε ορθόδοξες χώρες (όπως η Ρωσία, η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Σερβία κ.λπ.) των ελληνικών προσκυνημάτων.

- Τη μετατροπή των θρησκευτικών εμποροπανηγύρεων σε σύγχρονα «φεστιβάλ» με πολλαπλές δραστηριότητες.

- Δύο άξονες τουριστικής αξιοποίησης που ενδιαφέρουν κατ' αρχάς την Εκκλησία:

α) Τα «Βήματα του Αποστόλου Παύλου», την πορεία δηλαδή του Αποστόλου των Εθνών στην Ελλάδα και αφορά τα προσκυνήματα σε Καβάλα, Βέροια, Πέλλα, Θεσσαλονίκη, Δελφούς, Καλαμπάκα, Κόρινθο, Πάτμο, Ηράκλειο και Ρόδο.

β) Τη δράση του Κοσμά του Αιτωλού και αφορά προορισμούς σε Αιτωλοακαρνανία, Ήπειρο και Αρκαδία (φαράγγι του Λούσιου).

Τα πέντε πιλοτικά έργα προσκυνηματικού τουρισμού εκτελούνται ήδη στις μονές Αγίου Γεωργίου Ελικώνος, Αγίου Γεωργίου Γκρεμνών Ζακύνθου, Παναγίας Ξενιάς στο Βόλο, Σίμωνος Πέτρας στο Αγιον Ορος και Παναγίας Πορετσού στην Ηλεία. Ο προϋπολογισμός τους ανέρχεται σε 3.600.000 ευρώ.

Η υπουργός τουρισμού Φάνη Πάλλη-Πετραλιά δήλωσε σε εφημερίδα ότι: *«Η χώρα μας ενδείκνυται όσο λίγες για την ανάπτυξη εκκλησιαστικού τουρισμού, αφού στην ουσία είναι ζωντανό μουσείο ζωντανής παράδοσης 2000 ετών. Θα μπορούσαν να γίνουν επίκεντρα προσκυνήματος η Πάτμος, όπου γράφτηκε η "Αποκάλυψη", ή ο "Περίπλους" του Αγίου Όρους, τα Μετέωρα ή δεκάδες άλλα πρωτοχριστιανικά ή βυζαντινά μνημεία».* Στις επιδιώξεις της Εκκλησίας και του υπουργείου είναι να «στοχοποιηθούν» τουριστικά και οι ελληνικές ορθόδοξες εορτές, όπως το Πάσχα και ο Δεκαπενταύγουστος, όπου ήδη υπάρχει πρόταση με γενικό τίτλο «Οι Παναγίες του Αιγαίου» (Παπουτσάκη, 2006).

Προκειμένου να εξουδετερωθούν πιθανές αντιδράσεις στους κόλπους της Εκκλησίας για μια τόσο ευρεία τουριστική εκμετάλλευση, παρέχονται διαβεβαιώσεις ότι θα υπάρξει σεβασμός προς τη θρησκεία, και δεν θα διαταραχθεί ούτε θα ευτελισθεί η παράδοση αλλά και το ιδιαίτερο καθεστώς των προσκυνημάτων και των μοναστηριών. Γι' αυτόν το λόγο, ήδη έχουν υπάρξει συνομιλίες ανάμεσα στον αρχιεπίσκοπο και την υπουργό Τουρισμού.

Πρώτος στόχος του θρησκευτικού τουρισμού είναι η προσέλκυση επισκεπτών καταρχήν από τις χώρες της Ορθόδοξης Ανατολής. Σε δεύτερο στάδιο θα γίνει προσέλκυση τουριστών, από την Αμερική, την Αυστραλία και την Ιαπωνία.

Στις προθέσεις του υπουργείου είναι επίσης να αξιοποιηθούν κοινά τουριστικά πακέτα με την Τουρκία, με την οποία ήδη υπάρχει προσέγγιση. Στη συνάντηση εκπροσώπων των δύο υπουργείων στο Κουσάντασι, τέθηκαν οι βάσεις και έγιναν οι πρώτες προτάσεις για το σχέδιο «Οι δρόμοι του Βυζαντίου», με προορισμούς βυζαντινά μνημεία και των δύο χωρών, χωρίς να εξαιρούνται και τα οθωμανικά. Μένει, ωστόσο, να διαπιστωθεί πώς θα αντιμετωπίσουν αυτή την πρωτοβουλία ο αρχιεπίσκοπος, αλλά και ο οικουμενικός πατριάρχης.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ήδη υπάρχει πρόγραμμα του υπουργείου Πολιτισμού-Τουρισμού της Τουρκίας αναστήλωσης χριστιανικών μνημείων της χώρας, για παράδειγμα του Αγίου Πέτρου στο Χατάι, του Οίκου της Παναγίας στη Νικομήδεια, ορθόδοξης εκκλησίας στο Νεφσεχίρ.

Τα προγράμματα αυτά απευθύνονται σε θρησκευτικά γκρουπ προερχόμενα κυρίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και την Ασία, κυρίως από την Κορέα και την Ιαπωνία, και λιγότερο από ευρωπαϊκές χώρες. Αυτά τα γκρουπ περνούν από τα ελληνοτουρκικά σύνορα για την Τουρκία, όπου αλλάζουν ξεναγό. Επίσης, χιλιάδες Τούρκοι, που ζουν σε ευρωπαϊκές χώρες μεταβαίνουν οδικώς στη χώρα τους και επισκέπτονται τα μουσουλμανικά μνημεία, που υπάρχουν σε κοντινά σημεία, όπως στη Θεσσαλονίκη και στην Καβάλα. Υπολογίζεται μάλιστα πως, μετά την κατάλληλη διαφήμιση, θα μπορούσε να αυξηθεί ο αριθμός αυτών των επισκεπτών (Παπουτσάκη, 2006).

Στον προβληματισμό για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού, όπως διαβεβαιώνουν οι εμπνευστές του, έχει ληφθεί μέριμνα για να αποφευχθεί ενδεχόμενος ανταγωνισμός με άλλα πατριαρχεία, όπως των Ιεροσολύμων (Άγιοι Τόποι) και της Αιγύπτου (Αγία Αικατερίνη Σινά) αφού πάντα υπάρχει η προσδοκία ότι οι ρώσοι ορθόδοξοι μπορούν να καλύψουν και τις τρεις «αγορές» (Παπουτσάκη, 2006).

Η εκκλησία δεν περίμενε την ψήφιση του νομοσχεδίου για τον εκκλησιαστικό τουρισμό για να αξιοποιήσει την περιουσία της. Ήδη προωθούνται οικιστικά projects αξίας άνω των 500 εκατ. ευρώ, που θα δημιουργήσουν περισσότερες από 6.000 νέες θέσεις

εργασίας. Αυτά αφορούν την Κρήτη, την Αττική και τη Μαγνησία (Δημητρομανωλάκης, 2006):

➤ *Κρήτη*

Το έργο της Μονής Τοπλού αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο οικιστικό project. Το έργο θα δημιουργηθεί από την (αγγλικών συμφερόντων) εταιρεία Loyalward. Θα καλύπτει έκταση 25.000 στρεμμάτων που ανήκει στην μονή. Η περιοχή βρίσκεται κοντά στο Βάι, στην ανατολική πλευρά του νομού Λασιθίου. Το τεραστίων αυτών διαστάσεων συγκρότημα θα έχει 7.000 κλίνες, οι οποίες θα κατανεμηθούν σε πέντε τουριστικά χωριά με ξενοδοχεία, επιπλωμένα διαμερίσματα και επαύλεις. Θα έχει επίσης 3 γήπεδα γκολφ διεθνών προδιαγραφών, συνεδριακό κέντρο, υπαίθριο θέατρο και ένα υπερσύγχρονο αθλητικό κέντρο. Έμμεσα ή άμεσα εκτιμάται ότι θα δημιουργηθούν πάνω από 3.000 θέσεις εργασίας.

➤ *Αττική*

Η Εκκλησία της Ελλάδος στην Αττική προτίθεται να διαθέσει οικόπεδα για την δημιουργία 3 ξενοδοχείων πολυτελείας στο Κολωνάκι, στο Καβούρι και στη Βουλιαγμένη. Η έκταση στο κέντρο της Αθήνας πίσω από την αμερικανική πρεσβεία ανέρχεται στα 11.000 τ.μ. και η μονάδα που θα κατασκευαστεί θα είναι πολυτελείας, συνολικής δυναμικότητας 750 κλινών. Η αξία του οικοπέδου εκτιμάται ότι ανέρχεται στα 60 εκατ. ευρώ. Η σχετική αίτηση για ανέγερση της συγκεκριμένης μονάδας έχει κατατεθεί πριν από περίπου 4 χρόνια, αλλά η κατασκευή της δεν ξεκίνησε ακόμα καθώς υπήρξαν αντιδράσεις κατοίκων της περιοχής. Οι άλλες δύο μονάδες θα αναγερθούν στο Καβούρι σε οικόπεδο συνολικής έκτασης 45.000 τ.μ. και στην Βουλιαγμένη σε οικόπεδο συνολικής έκτασης 7.000 τ.μ. Θα είναι συνολικής δυναμικότητας 350 κλινών η καθεμία.

➤ *Μαγνησία*

Στο τελικό στάδιο υλοποίησης βρίσκεται επένδυση συνολικού ύψους 250 εκατ. ευρώ κοντά στην πόλη του Βόλου. Αφορά την ανέγερση ξενοδοχειακού και αθλητικού κέντρου σε συνεργασία με ελληνοκαναδούς επενδυτές. Οι σχετικές εγκρίσεις ήδη έχουν εκδοθεί από το ΥΠΕΧΩΔΕ. Εκτιμάται ότι εάν ξεκινήσει η ανέγερσή του σε 4 μήνες, θα έχει ολοκληρωθεί έως το 2009. Σε άλλη περιοχή του νομού σχεδιάζεται επίσης η κατασκευή πολυτελούς ξενοδοχειακής μονάδος με μαρίνα γκολφ, εξοχικές κατοικίες και SPA, συνολικού προϋπολογισμού 130 εκατ. ευρώ. Το οικόπεδο είναι συνολικής έκτασης 2.000 στρεμμάτων και θα χτιστούν περί τις 300 εξοχικές κατοικίες και το οικόπεδο θα ανοικιαστεί στην κατασκευαστική εταιρεία για 70 έως 90 χρόνια.

4.2.1. ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ

Το Υπουργείο Ανάπτυξης σε συνεργασία με τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού κάνει ενέργειες μέσω διαφόρων προγραμμάτων και μελετών για την προβολή και προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού. Τέτοιες ενέργειες γίνονται μέσω του ΕΠΑΝ και του μέτρου 5.2 που αφορά τις ολοκληρωμένες δράσεις εναλλακτικού τουρισμού και την τουριστική προβολή καθώς και μέσω του προγράμματος «Οι Δρόμοι του Αποστόλου Παύλου», ως ειδικό θέμα προβολής και προώθησης του θρησκευτικού τουρισμού.

► *Μέτρο 5.2 «Ολοκληρωμένες δράσεις εναλλακτικού τουρισμού – Τουριστική Προβολή»*

Στόχος του Μέτρου είναι η διαφοροποίηση και ο εμπλουτισμός του ελληνικού τουριστικού προϊόντος, η άμβλυνση της εποχικότητας της ζήτησης των τουριστικών περιοχών κατά την εκτός αιχμής περίοδο και την ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού –στις οποίες εμπεριέχεται και ο θρησκευτικός τουρισμός-, με την αξιοποίηση της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, και του περιβαλλοντικού αποθέματος της

χώρας, με την ενίσχυση των δημόσιων υποδομών του χερσαίου και θαλάσσιου τουρισμού της χώρας, ως συγκριτικών πλεονεκτημάτων έναντι των ανταγωνιστών της στο χώρο της Μεσογείου. Στόχος του Μέτρου είναι επίσης, η ενίσχυση της παρουσίας της χώρας στις αγορές της, η αξιοποίηση νέων αγορών ή τμημάτων αγορών και η σταδιακή δραστηριοποίηση και συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στο κόστος της τουριστικής προβολής.

► *Οι Δρόμοι του Αποστόλου Παύλου*

Προς την κατεύθυνση της προβολής των θρησκευτικών μνημείων της χώρας αλλά και της ενίσχυσης του τουριστικού ρεύματος του εισερχόμενου τουρισμού που αφορά στο θρησκευτικό τουρισμό, προτείνεται δέσμη προωθητικών ενεργειών που αφορούν στη προβολή και γνωριμία των θρησκευτικών μνημείων του ελλαδικού χώρου σε έξι επί μέρους ευρωπαϊκές αγορές και πιο συγκεκριμένα στις: Ελβετία, Γερμανία, Ολλανδία, Αγγλία, Σερβία και Βουλγαρία (ΥΠΑΝ, 2003).

Ως ειδικό θέμα προβολής και προώθησης του θρησκευτικού τουρισμού προτείνεται να είναι «Οι Δρόμοι του Αποστόλου Παύλου», θεματική ενότητα που είναι πλούσια περιεχομένου, όσον αφορά στα θρησκευτικά μνημεία που έχει να επιδείξει, αλλά και στο εύρος της γεωγραφικής κάλυψης της χώρας μας (από τη Βόρεια ως και τη Νότια Ελλάδα) (ΥΠΑΝ, 2003).

Οι προαναφερόμενες αγορές επιλέχθηκαν γιατί, όσον αφορά στις τέσσερις πρώτες, ήδη υπάρχει σχετικό ενδιαφέρον μετά από έρευνες που έγιναν, ενώ όσον αφορά στις δύο τελευταίες, οι οποίες θεωρούνται και αναδυόμενες αγορές για τον τουρισμό, το ενδιαφέρον θεωρείται αρκετά αυξημένο εξαιτίας κυρίως της ομοθρησκείας των λαών (ΥΠΑΝ, 2003).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Για την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου του θρησκευτικού τουρισμού σε ότι αφορά τα ελληνικά δεδομένα τουλάχιστον, πρέπει να αναλυθούν στοιχεία τέτοια από τα οποία να προκύπτει κατά ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό αυτά τα προσκυνήματα, ναοί ή μονές, διαφοροποιούνται μεταξύ τους.

Για το λόγο αυτό και επειδή ο αριθμός των προσκυνημάτων αυτών είναι πολύ μεγάλος και δεν μπορεί να διερευνηθεί στα πλαίσια της παρούσης εργασίας, επιλέχθηκε ένα δείγμα από είκοσι θρησκευτικά μνημεία αποτελούμενα από ιερά προσκυνήματα, ιερές μονές και ιερούς ναούς τα οποία κατά τη γνώμη του συγγραφέα αυτού του κειμένου είναι τα περισσότερο αντιπροσωπευτικά από την άποψη ότι είναι τα πλέον γνωστά στο ευρύ κοινό και εκεί συρρέει ο μεγαλύτερος αριθμός των προσκυνητών-τουριστών.

Τα θρησκευτικά αυτά μνημεία μπορούν να διαφοροποιηθούν με βάση τους επισκέπτες που δέχονται σε ετήσια βάση και ερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο ο αριθμός των επισκεπτών σχετίζεται με τα παρακάτω στοιχεία:

- ✦ Ηλικία προσκυνήματος και
- ✦ απόσταση από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει

Για τους παραπάνω λόγους δημιουργήθηκαν πίνακες και διαγράμματα που θα παρουσιαστούν παρακάτω αφού γίνουν πρώτα κάποιες αρχικές υποθέσεις. Επίσης δημιουργήθηκε ένας πίνακας διασποράς των προσκυνηματικών τόπων.

5.1. ΑΡΧΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Τα αποτελέσματα τα οποία θα προκύψουν από την ανάλυση αυτή θα βοηθήσουν στο να προσδιοριστούν οι λόγοι για τους οποίους οι προσκυνητές-τουρίστες επισκέπτονται κάποια θρησκευτικά μνημεία περισσότερο από κάποια άλλα. Καταρχήν, οι υποθέσεις που

μπορεί να κάνει κάποιος είναι ότι ένας προφανής λόγος για να επισκεφτεί κανείς ένα τέτοιο μνημείο είναι η παλαιότητά του, κάτι που το καθιστά περισσότερο σημαντικό από κάποιο άλλο, από πολιτιστικής τουλάχιστον άποψης. Οπότε, μία αρχική υπόθεση είναι πως όσο πιο παλιό είναι ένα προσκύνημα, τόσο περισσότερο πλήθος ατόμων μπορεί να προσελκύσει.

Όσον αφορά την απόσταση του θρησκευτικού μνημείου από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι όσο πιο κοντά είναι στην πρωτεύουσα του νομού, τόσο πιο εύκολα μπορεί να δεχτεί περισσότερους επισκέπτες αφού είναι ευκολότερα προσβάσιμο.

Αξίζει να σημειωθεί πως τα στοιχεία, τουλάχιστον της επισκεψιμότητας είναι τελείως υποκειμενικά αφού δεν καταγράφεται η κίνηση των επισκεπτών σε κανένα προσκύνημα, μονή ή ναό και τα στοιχεία αυτά συλλέχθηκαν μέσω τηλεφωνικών συνεντεύξεων όπου ο ομιλών έλεγε τη γνώμη του για το τι εικάζει για τον αριθμό των επισκεπτών και σε καμία περίπτωση δε δόθηκε ακριβής αριθμός.

Επίσης σημειώνεται ότι ορισμένοι προσκυνηματικοί τόποι πέραν από τους παραπάνω παράγοντες είναι περισσότερο επισκέψιμοι από κάποιους άλλους αφού μπορεί να διαθέτουν λείψανα αγίων ή κάποια θαυματουργή εικόνα.

Στον παρακάτω πίνακα αναφέρεται το δείγμα των 20 θρησκευτικών μνημείων, η τοποθεσία που βρίσκεται το καθένα, οι επισκέπτες που δέχεται, η ακριβής ηλικία του μνημείου, καθώς και η απόσταση από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει.

Σύμφωνα με αυτόν τον πίνακα δημιουργήθηκαν 2 διαγράμματα που απεικονίζουν τη σχέση μεταξύ επισκεπτών και ηλικίας μνημείου και τη σχέση μεταξύ επισκεπτών και απόστασης του μνημείου από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει. Τα διαγράμματα αυτά βοήθησαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη διαφοροποίηση των προσκυνηματικών τόπων και τα κίνητρα των θρησκευτικών τουριστών.

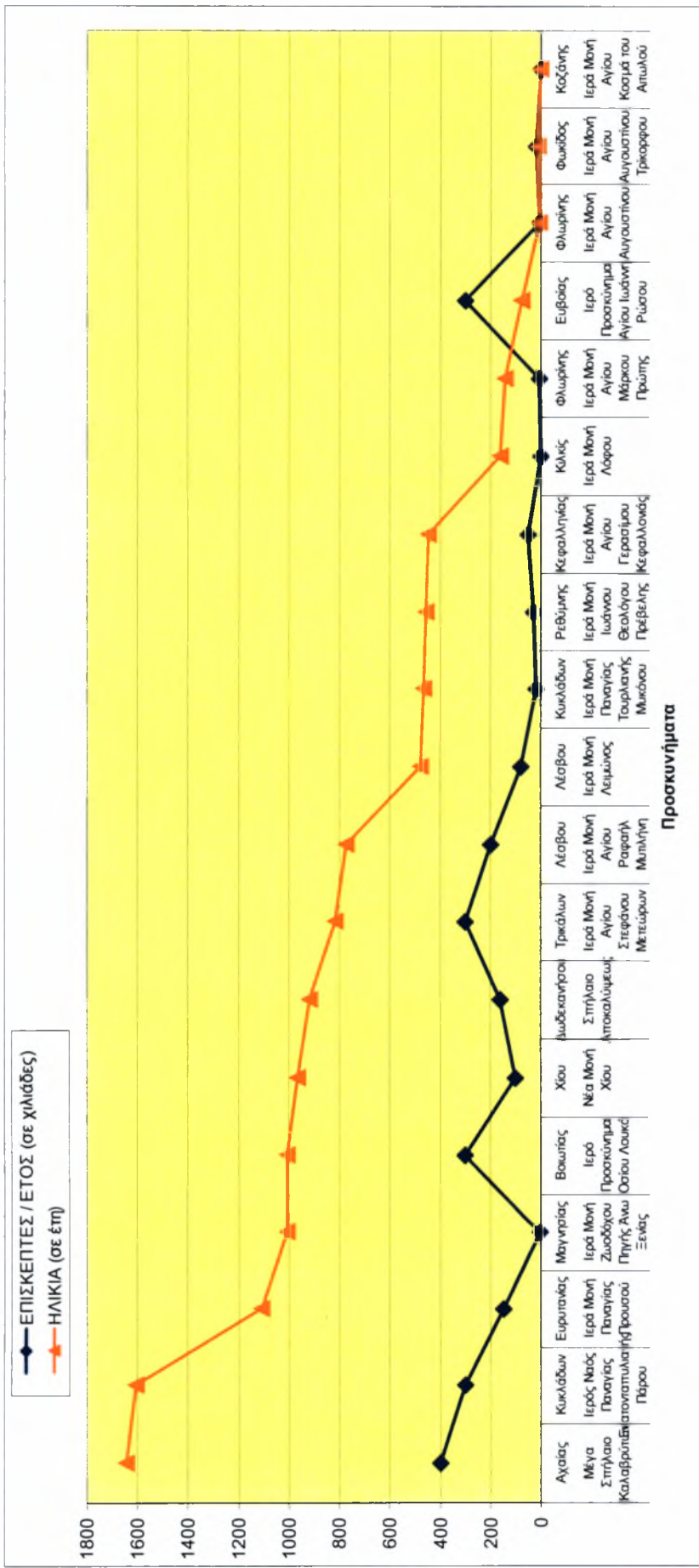
Πίνακας 5.1: Δείγμα 20 Θρησκευτικών Μνημείων και Χαρακτηριστικά τους

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ	ΝΟΜΟΣ	ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ / ΕΤΟΣ (σε χιλιάδες)	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ	ΗΛΙΚΙΑ (σε έτη)	ΑΠΟΣΤΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ (σε km)
Μέγα Σπήλαιο Καλαβρύτων	Αχαΐας	400	361	1645	50
Ιερός Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου	Κυκλάδων	300	4ος αι.	1606	0
Ιερά Μονή Παναγίας Προυσού	Ευρυτανίας	150	9ος αι.	1106	35
Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής Άνω Ξενίας	Μαγνησίας	2	10ος αι.	1006	60
Ιερό Προσκύνημα Οσίου Λουκά	Βοιωτίας	300	10ος αι.	1006	30
Νέα Μονή Χίου	Χίου	100	1042	964	13
Σπήλαιο Αποκαλύψεως	Δωδεκανήσου	160	1088	918	2
Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου Μετεώρων	Τρικάλων	300	1191	815	30
Ιερά Μονή Αγίου Ραφαήλ Μυτιλήνη	Λέσβου	200	1235	771	0
Ιερά Μονή Λειμώνος	Λέσβου	80	1527	479	0
Ιερά Μονή Παναγίας Τουρλιανής Μυκόνου	Κυκλάδων	20	1542	464	7
Ιερά Μονή Ιωάννου Θεολόγου Πρέβελης	Ρεθύμνης	30	1550	456	37

Ιερά Μονή Αγίου Γερασίμου Κεφαλλονιάς	Κεφαλληνίας	50	1561	445	12
Ιερά Μονή Λόφου	Κιλκίς	1	1845	161	1
Ιερά Μονή Αγίου Μάρκου Πρώτης	Φλωρίνης	6	1864	142	9
Ιερό Προσκύνημα Αγίου Ιωάννη Ρώσου	Ευβοίας	300	1930	76	45
Ιερά Μονή Αγίου Αυγουστίνου	Φλωρίνης	7	1999	7	0
Ιερά Μονή Αγίου Αυγουστίνου Τρίκορφου	Φωκίδος	20	1993	13	65
Ιερά Μονή Αγίου Κοσμά του Αιτωλού	Κοζάνης	0,5	2005	1	36

Πηγή: Ϊδια Επεξεργασία

Γράφημα 5.1: Σχέση επισκεπτών/ ηλικίας θρησκευτικού μνημείου

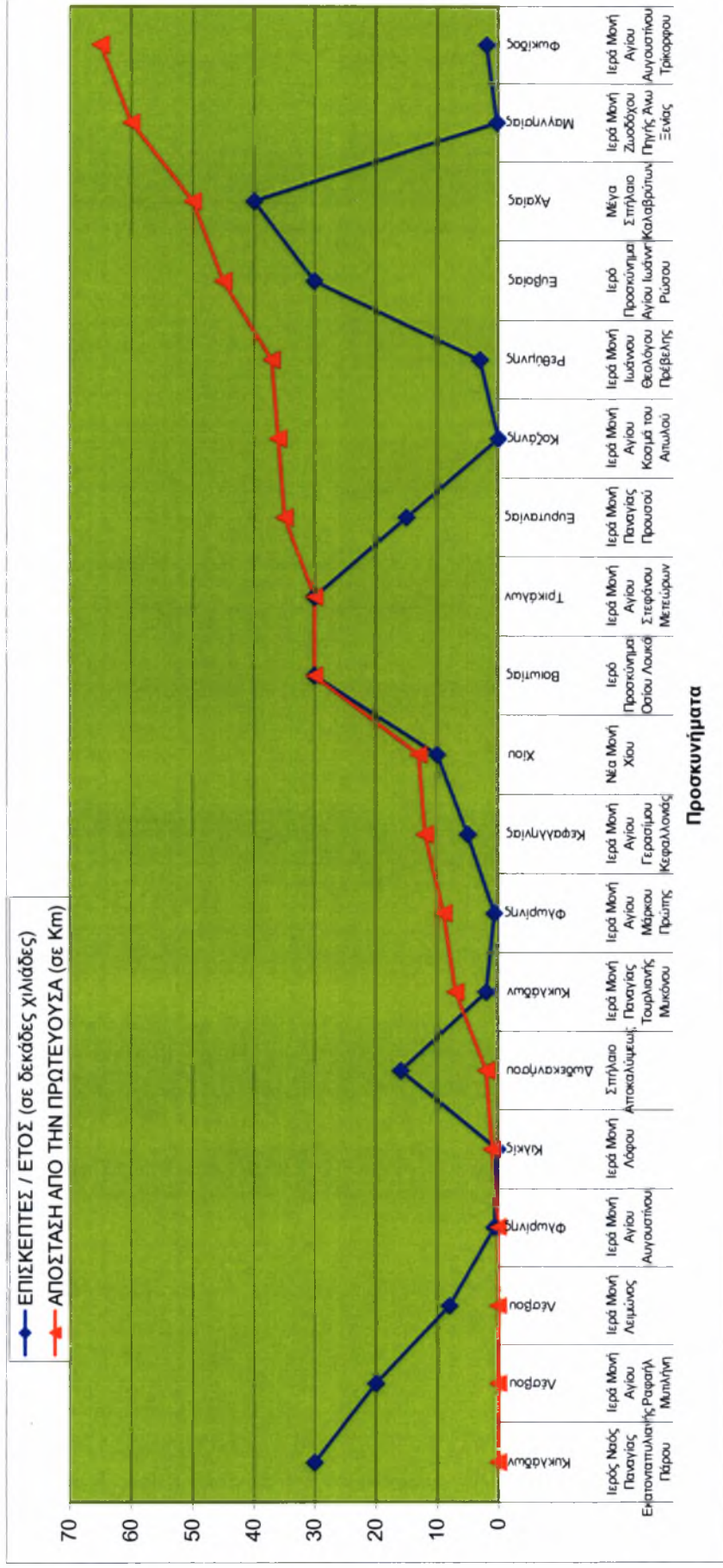
Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Στο παραπάνω γράφημα απεικονίζεται η ηλικία του κάθε αναγραφόμενου θρησκευτικού μνημείου σε έτη και ο αριθμός των επισκεπτών σε χιλιάδες άτομα το χρόνο, που δέχεται κάθε θρησκευτικό μνημείο. Σύμφωνα με αυτό το γράφημα παρατηρεί κανείς ότι ο αριθμός των επισκεπτών που δέχεται ένα θρησκευτικό μνημείο σχετίζεται άμεσα με την ηλικία του μνημείου, αφού εκτός κάποιων εξαιρέσεων, όσο παλαιότερο είναι ένα μνημείο, τόσο περισσότερους επισκέπτες δέχεται. Τη μεγαλύτερη τιμή λαμβάνει το Μέγα Σπήλαιο στα Καλάβρυτα του Νομού Αχαΐας, το οποίο είναι 1600 ετών και δέχεται 400.000 επισκέπτες το χρόνο, ενώ εξαίρεση αποτελεί το προσκύνημα του Αγίου Ιωάννη του Ρώσου στο Νομό Ευβοίας, που ενώ χρονολογείται μόλις από το 1930, ωστόσο δέχεται επισκέπτες της τάξης των 300.000 ατόμων ετησίως. Τη μικρότερη τιμή καταλαμβάνει η μονή του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού στο νομό Κοζάνης, η οποία λειτουργεί από το 2005 και αριθμεί μόλις 500 επισκέπτες το χρόνο.

Σύμφωνα με τα παραπάνω συμπεραίνει κανείς πως με το πέρασμα του χρόνου τα θρησκευτικά μνημεία αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη πολιτιστική αξία, ή οποία είναι ανεκτίμητη. Ορισμένα δε, από αυτά συνιστούν τόπους όπου κάποιο σημαντικό ιστορικό γεγονός έχει λάβει χώρα ή έχουν κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όπως θαυματουργές εικόνες ή λείψανα αγίων, όπου οι πιστοί συρρέουν για να τα προσκυνήσουν. Συνήθως τα θρησκευτικά μνημεία που συνδέονται με κάποιο ιστορικό γεγονός θεωρούνται και ως ιστορικά μνημεία και δέχονται επισκέπτες καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, αφού οι επισκέπτες δεν αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα προσκυνητών, αλλά περισσότερο τουριστών της γύρω περιοχής που συνδυάζουν μία επίσκεψη σε κάποιο θρησκευτικό μνημείο.

Αντίθετα, τα μνημεία που οι επισκέπτες τους υποκινούνται περισσότερο από την πνευματική αναζήτηση του Θείου, παρατηρείται, πως δέχονται το μεγαλύτερο ποσοστό των επισκεπτών τους τις ημέρες κατά τις οποίες υπάρχει εορτασμός του αγίου που τιμάται στο συγκεκριμένο προσκύνημα.

Γράφημα 5.2: Σχέση επισκεπτών και απόστασης από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει το μνημείο

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Στο παραπάνω γράφημα απεικονίζεται η απόσταση του κάθε αναγραφόμενου θρησκευτικού μνημείου από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει, σε χιλιόμετρα και ο αριθμός των επισκεπτών σε δεκάδες χιλιάδες άτομα το χρόνο, που δέχεται κάθε θρησκευτικό μνημείο. Σύμφωνα με αυτό το γράφημα παρατηρεί κανείς ότι ενώ περίμενε πως όσο μικρότερη είναι η απόσταση του θρησκευτικού μνημείου από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει, τόσο μεγαλύτερος θα μπορούσε να είναι και ο αριθμός των επισκεπτών που δέχεται ετησίως, λόγω της εύκολης προσβασιμότητας στο προσκύνημα από τους ανθρώπους που τουλάχιστον ζουν εκεί αλλά και πηγαίνουν ως τουρίστες εκεί, τελικά δεν μπορεί να εξαχθεί ένα τέτοιο συμπέρασμα σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα.

Φαίνεται τελικά, πως η απόσταση ενός προσκυνήματος από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει δεν αποτελεί ισχυρό κίνητρο για τους θρησκευτικούς τουρίστες αλλά ούτε και κριτήριο επισκεψιμότητας για κάποιον προσκυνηματικό τόπο, αφού είναι ανεξάρτητη της επισκεψιμότητας. Διαπιστώνει λοιπόν κανείς, πως όταν κάποιος θέλει να επισκεφτεί ένα θρησκευτικό μνημείο είτε από πολιτιστικά- ιστορικά είτε από θρησκευτικά κίνητρα, δεν λαμβάνει υπόψη του την απόσταση.

Στο σημείο αυτό γίνεται μία χωρική ανάλυση των προσκυνηματικών τόπων ανά νομό και δημιουργούνται γραφήματα και πίνακες που δείχνουν το άθροισμα των προσκυνημάτων σε κάθε νομό, τη χωρική τους διασπορά και την πυκνότητα τους. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία συμπεραίνει κανείς πως τη μεγαλύτερη συγκέντρωση, δηλαδή πάνω από τριάντα θρησκευτικά μνημεία ανά νομό παρουσιάζουν οι νομοί Δωδεκανήσου, Κυκλάδων, Αρκαδίας, Κορινθίας και Αττικής, ενώ τη μικρότερη συγκέντρωση δηλαδή μέχρι 10 μνημεία ανά νομό παρουσιάζουν οι νομοί Γρεβενών, Δράμας, Έβρου, Ευρυτανίας, Ζακύνθου, Καρδίτσας, Καστοριάς, Κιλκίς, Λασιθίου, Λευκάδος, Ξάνθης, Πέλλης, Πιερίας, Πρεβέζης, Ροδόπης, Φλωρίνης, Φωκίδος και Χαλκιδικής εκτός Αγίου Όρους. Σύμφωνα με τα παραπάνω συμπεραίνει κανείς πως οι περισσότεροι νομοί με τις μικρότερες συγκεντρώσεις προσκυνημάτων είναι νομοί της Βορείου Ελλάδας ή νομοί δύσκολα προσβάσιμοι.

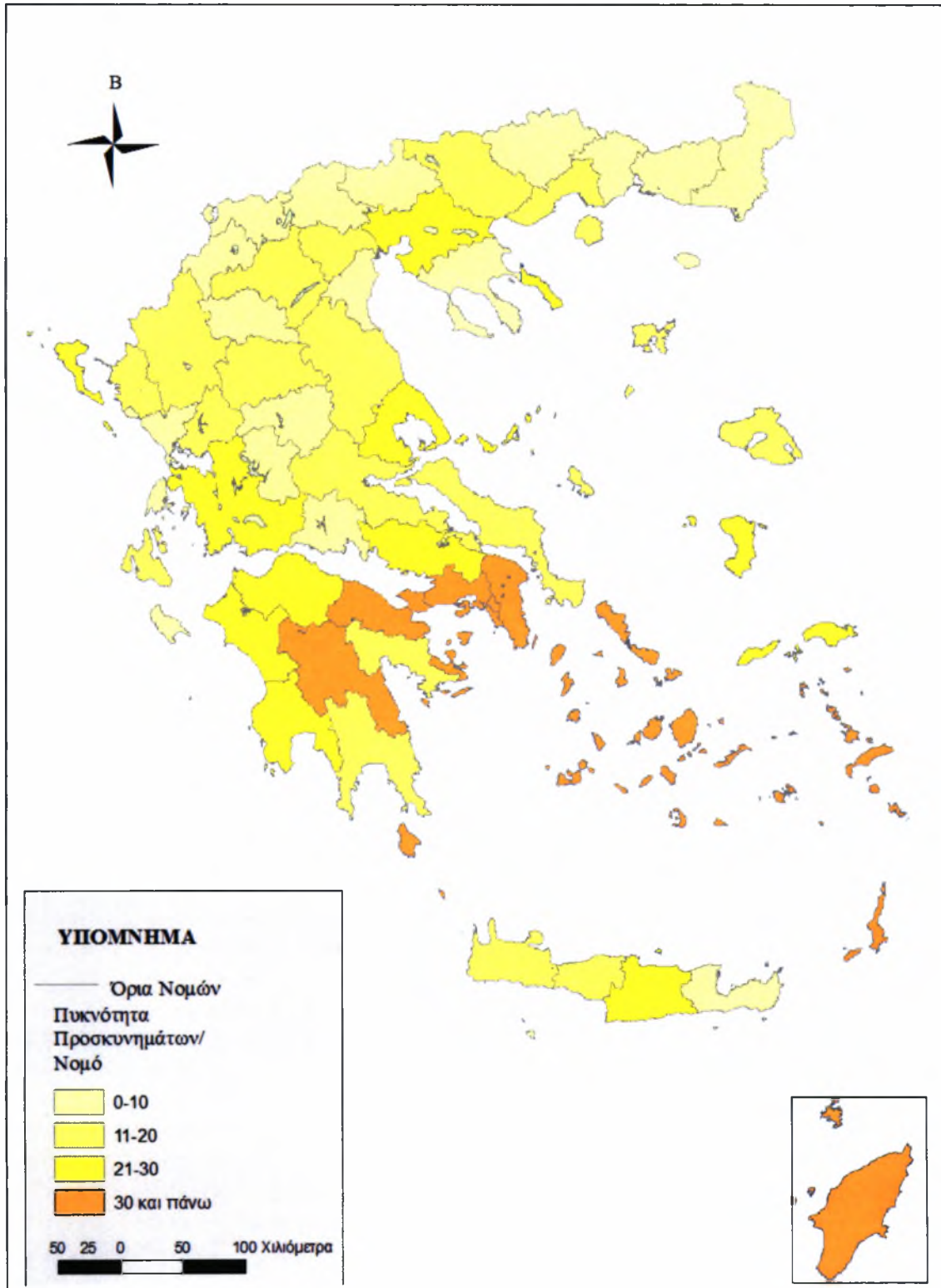
Πίνακας 5.2: Σύνολο προσκυνημάτων ανά νομό

ΝΟΜΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ
Αιτωλοακαρνανίας	25
Αργολίδας	14
Αρκαδίας	33
Άρτης	17
Αττικής	69
Αχαΐας	28
Βοιωτίας	26
Γρεβενών	2
Δράμας	2
Δωδεκανήσου	67
Έβρου	7
Ευβοίας	18
Ευρυτανίας	8
Ζακύνθου	9
Ηλείας	29
Ημαθίας	13
Ηρακλείου	27
Θεσπρωτίας	11
Θεσσαλονίκης	25
Ιωαννίνων	17
Καβάλας	12
Καρδίτσας	8
Καστοριάς	5
Κέρκυρας	24
Κεφαλλονιάς	14
Κιλκίς	3
Κοζάνης	11
Κορινθίας	43
Κυκλάδων	41
Λακωνίας	16
Λαρίσης	19
Λασιθίου	10
Λέσβου	14
Λευκάδος	7
Μαγνησίας	25
Μεσσηνίας	20
Ξάνθης	4
Πέλλας	8
Πιερίας	6
Πρεβέζης	5
Ρεθύμνης	13
Ροδόπης	1
Σάμου	30

Σερρών	17
Τρικάλων	14
Φθιώτιδας	19
Φλωρίνης	5
Φωκίδος	7
Χαλκιδικής	8
Χανίων	11
Χίου	22
Άγιο Όρος	21

Πηγή: Ϊδία Επεξεργασία

Χάρτης 5.1: Πυκνότητα προσκνηματικών τόπων ανά Νομό

Πηγή: Ιδία Επεξεργασία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τις αναλύσεις που έγιναν στα προηγούμενα κεφάλαια, εξάγονται κάποια συμπεράσματα που αφορούν καταρχήν το γενικότερο πλαίσιο του ελληνικού τουριστικού προϊόντος και την αναγκαιότητα εμπλουτισμού του με τη στροφή στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού και έπειτα το θρησκευτικό τουρισμό και τη συμβολή του στην ανάπτυξη σε παγκόσμια και τοπική κλίμακα. Τέλος αναφέρονται συμπεράσματα σε σχέση με την επισκεψιμότητα των θρησκευτικών μνημείων στην Ελλάδα και από ποιους παράγοντες αυτή εξαρτάται.

Ο τουρισμός ως πηγή ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών από εγχώριους και διεθνείς καταναλωτές-τουρίστες αναδεικνύεται πλέον σε μια τεράστια «βιομηχανία» που αξιολογείται με βάση το ρόλο και τη συμβολή του στην ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Τα τελευταία χρόνια όμως -και στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1980- ο τουρισμός αλλάζει από το μέχρι στιγμής κυρίαρχο μοντέλο της μαζικότητας σε ένα περισσότερο βιώσιμο μοντέλο αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης, στο οποίο συγκαταλέγονται και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού.

Ο ελληνικός τουρισμός έχει σοβαρές προοπτικές να εκσυγχρονιστεί και να καταφέρει να αποκτήσει ισάξια θέση σε σχέση με τις άλλες ανταγωνίστριες χώρες στο παγκόσμιο στερέωμα. Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που παρουσιάζει σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες, επιτρέπει στην Ελλάδα με σωστό σχεδιασμό να ενδυναμωθεί σε αυτόν τον τομέα και να ανακάμψει οικονομικά επωφελούμενη από τον τουρισμό. Το συγκριτικό πλεονέκτημα που παρουσιάζει η Ελλάδα σε σχέση με τις υπόλοιπες ανταγωνίστριες χώρες, είναι η θέση της και το πλούσιο φυσικό περιβάλλον που διαθέτει, το οποίο επιτρέπει την ανάπτυξη και άλλων - εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Ενώ, το βασικό της μειονέκτημα είναι η μονοδιάστατη τουριστική εικόνα (χώρα ήλιου –θάλασσας) που αυτή παρουσιάζει προς τα έξω, καθώς και η έλλειψη ενός οργανωμένου τουριστικού σχεδιασμού σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Η Ελλάδα έχει σημαντικές προοπτικές ανάπτυξης των εναλλακτικών μορφών τουρισμού, λόγω των σημαντικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων που παρουσιάζει. Το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα του ελλαδικού χώρου, πρέπει να συνδυαστεί με την ανάπτυξη των μεταφορικών και κτιριακών υποδομών έτσι ώστε να αποτελέσει σημαντικό

πόλο έλξης τουριστών όχι μόνο Ελλήνων αλλά και αλλοδαπών. Το παραδοσιακό ελληνικό τουριστικό μοντέλο απειλείται, αφού υπόσχεται διασκέδαση και ακραία φαινόμενα παραλογισμού των τουριστών που όχι μόνο δεν κολακεύουν τη χώρα μας αλλά και την υποβαθμίζουν ποιοτικά. Η μονοδιάστατη τουριστική εικόνα (χώρα ήλιου – θάλασσας) καθώς και ο χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης του προσφερόμενου τουριστικού προϊόντος και η έλλειψη ειδικών τουριστικών υποδομών, συμπληρωματικών δραστηριοτήτων και δραστηριοτήτων για άτομα με ειδικά ενδιαφέροντα μόνο ώθηση δε δίνουν στο νέο και πολλά υποσχόμενο μοντέλο εναλλακτικού τουρισμού.

Οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού, δίνουν τη δυνατότητα περαιτέρω ανάπτυξης του ελληνικού χώρου, αφού προσεγγίζουν τουρίστες που ασχολούνται με κάποιες ιδιαίτερες δραστηριότητες και οι περισσότεροι από αυτούς είναι τουρίστες υψηλών εισοδημάτων. Με την προσπάθεια λοιπόν ενίσχυσης των μεταφορικών, επικοινωνιακών και κτιριακών υποδομών, καθώς και την προβολή του φυσικού και πολιτιστικού μας αποθέματος, θα ήταν δυνατή η ευκολότερη προσέγγιση και ανάπτυξη και άλλων μορφών τουρισμού έτσι ώστε να ξεφύγουμε από το πρότυπο ήλιου-θάλασσας που επικρατεί παγκοσμίως για τη χώρα μας, και να αναπτυχθούν διαφορετικοί τομείς του τουρισμού, έτσι ώστε να επιμηκυνθεί η τουριστική περίοδος και να αρθεί η εποχικότητα και η μονομέρεια του ελληνικού τουρισμού.

Ειδικότερα, όσον αφορά το θρησκευτικό ή προσκυνηματικό τουρισμό ως μορφή εναλλακτικού τουρισμού που μπορεί κάλλιστα να αξιοποιηθεί στην Ελλάδα λόγω του πλούτου των θρησκευτικών μνημείων που αυτή διαθέτει, έχει μεγάλες προοπτικές ανάπτυξης, και ήδη υπάρχει υψηλή κινητικότητα και έντονη δραστηριότητα στους κόλπους εκκλησίας και κράτους.

Η ανθρώπινη μετακίνηση στο χώρο για την αναζήτηση του θείου αποτελεί σημαντική ψυχολογική αναγκαιότητα για κάθε άνθρωπο ανεξάρτητα από φυλή, εθνικότητα ή θρησκεία. Παράλληλα, οι ανάγκες των μετακινούμενων, είτε αυτοί είναι καθαρά προσκυνητές, είτε συνδυάζουν στο ταξίδι τους τόσο το προσκυνηματικό όσο και το πολιτιστικό στοιχείο, είναι δεδομένες. Αυτό σημαίνει ότι γύρω από το θρησκευτικό στοιχείο, είτε εκλαμβάνεται ως προσκυνηματικό είτε ως πολιτισμικό, αναπτύσσεται μια σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα από ξενοδοχειακές μονάδες, τουριστικά

γραφεία, ναυτιλιακές εταιρείες, εστιατόρια και καταστήματα πώλησης αναμνηστικών ειδών, κάτι το οποίο επιφέρει ανάπτυξη στη γύρω περιοχή.

Βασικό πλεονέκτημα του θρησκευτικού τουρισμού είναι ότι μπορεί να αναπτυχθεί εκτός περιόδου αιχμής, ειδικά την άνοιξη και μάλιστα την περίοδο γύρω από το Πάσχα, όταν πραγματοποιούνται τα πανηγύρια, συμβάλλοντας στην αύξηση των πληροτήτων μέσω της επιμήκυνσης της τουριστικής περιόδου. Επίσης, λόγω των μη υψηλών απαιτήσεων σε κατηγορίες καταλυμάτων ο τουρισμός αυτός μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά με τον αγροτουρισμό, χρησιμοποιώντας καταλύματα αυτού του τύπου, με την προϋπόθεση την ύπαρξη όχι μεμονωμένων κτισμάτων αλλά πιο οργανωμένων μορφών με λειτουργία δικτύου. Τα κυριότερα οφέλη που προκύπτουν από την ανάπτυξή του, συνίστανται στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου, στην αυξανόμενη ζήτηση τοπικών προϊόντων, καθώς και στη συνεισφορά στη διατήρηση της παράδοσης.

Επιπλέον, το ετήσιο ρεύμα των προσκυνητών έχει μεγάλη επιρροή στην ανάπτυξη του πληθυσμού στην περιοχή προσκυνήματος, η οποία προέρχεται κυρίως από την άφιξη των εργαζομένων των γύρω περιοχών, οι οποίοι σκοπεύουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους προσκυνητές, όπως οι πλανόδιοι πωλητές που καταφτάνουν κατά τη διάρκεια θρησκευτικών εκδηλώσεων από διάφορες περιοχές της χώρας. Γενικά, η οικονομία μιας ολόκληρης πόλης και των περιχώρων της όπως στην περίπτωση της Φατίμας και της Λούρδης και μερικές φορές μια ολόκληρης χώρας όπως στην περίπτωση της Μέκκας στη Σαουδική Αραβία μπορεί να επηρεαστεί από το ρεύμα των προσκυνητών.

Όπως ήδη αναφέρθηκε σε πολλές περιπτώσεις υπάρχει μία σύνδεση του θρησκευτικού και του πολιτιστικού στοιχείου, που δύσκολα διαχωρίζονται. Η αξιοποίηση όμως της προσκυνηματικής κίνησης είναι καθαρά οικονομική για την περιοχή υποδοχής και τα οφέλη είναι πολλαπλασιαστικά. Από τους χιλιάδες πιστούς που επισκέπτονται κατά έτος τους ιερούς τόπους συντηρείται ένας μεγάλος αριθμός επαγγελματιών, όπως τουριστικοί πράκτορες, αεροπορικές εταιρείες, ξενοδόχοι, μικροπωλητές και άλλα άτομα που εξυπηρετούν ποικιλοτρόπως τις ανάγκες των πιστών. Παράλληλα προκαλούνται συχνά ασφυκτικές πιέσεις στην υποδομή των περιοχών υποδοχής (εγκαταστάσεις εστίασης, αναψυχής, δίκτυα μεταφορών, επιχειρήσεις), που δοκιμάζονται από τους χιλιάδες πιστούς που συρρέουν στους ιερούς τόπους, με αποτέλεσμα η περιοχή υποδοχής να μεριμνά για τη

βελτίωση της υποδομής, των μεταφορικών της δικτύων, των εγκαταστάσεων, έργα που ευνοούν μακροπρόθεσμα και τον ντόπιο πληθυσμό.

Τέλος, όσον αφορά την ανάλυση που προηγήθηκε, συμπεραίνει κανείς πως τη μεγαλύτερη συγκέντρωση, δηλαδή πάνω από τριάντα θρησκευτικά μνημεία ανά νομό παρουσιάζουν οι νομοί Δωδεκανήσου, Κυκλάδων, Αρκαδίας, Κορινθίας και Αττικής, ενώ τη μικρότερη συγκέντρωση δηλαδή μέχρι 10 μνημεία ανά νομό παρουσιάζουν οι νομοί Γρεβενών, Δράμας, Έβρου, Ευρυτανίας, Ζακύνθου, Καρδίτσας, Καστοριάς, Κιλκίς, Λασιθίου, Λευκάδος, Ξάνθης, Πέλλης, Πιερίας, Πρεβέζης, Ροδόπης, Φλωρίνης, Φωκίδος και Χαλκιδικής εκτός Αγίου Όρους. Οι περισσότεροι νομοί λοιπόν, με τις μικρότερες συγκεντρώσεις προσκυνημάτων είναι νομοί της Βορείου Ελλάδας ή νομοί δύσκολα προσβάσιμοι, ενώ οι νομοί με τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις είναι νομοί της Πελοποννήσου ή νομοί που έχουν νησιά, κάτι το οποίο ήταν αναμενόμενο.

Ενώ, όσον αφορά τα κίνητρα των επισκεπτών αυτά μπορεί να είναι είτε πνευματικά είτε πολιτιστικά και συνδέονται άμεσα με την ηλικία του θρησκευτικού μνημείου, κάτι που του δίνει μεγαλύτερη πολιτιστική αξία. Η επισκεψιμότητα λοιπόν στα διάφορα θρησκευτικά μνημεία διαφοροποιείται κυρίως, ανάλογα με την πολιτιστική αξία του κάθε μνημείου και είναι ανεξάρτητη της απόστασης του μνημείου από την πρωτεύουσα του νομού στον οποίο ανήκει.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Φώτο 1: Ιερά Μονή Αγίου Παντελεήμονα Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 2: Ιερά Μονή Αγίου Παύλου Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 3: Ιερά Μονή Αγίου Διονυσίου Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 4: Ιερά Μονή Ζωγράφου Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 5: Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 6: Ιερά Μονή Εσφιγμένου Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 7: Ιερά Μονή Δοχειαρίου Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 8: Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 9: Ιερά Μονή Ζάβορδας Γρεβενών

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 10: Ιερά Μονή Δαφνίου Αττικής

Πηγή: www.culture.gr

Φώτο 11: Αγία Μαρκέλλα Χίου

Πηγή: www.kanaristours.gr

Φώτο 12: Νέα Μονή Χίου

Πηγή: www.kanaristours.gr

Φώτο 13: Ναός Παναγίας Τήνου

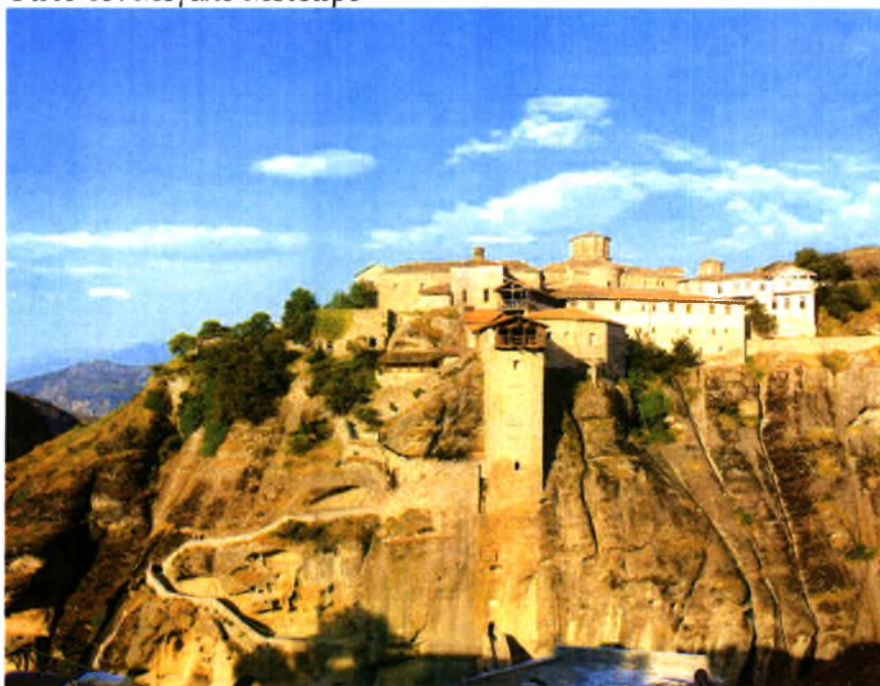
Πηγή: www.alternativegreece.gr

Φώτο 14: Μετέωρα

Πηγή: www.kalampaka.com

Φώτο 15: Μεγάλο Μετέωρο

Πηγή: www.kalampaka.com

Φώτο 16: Ιερά Μονή Αγίου Στεφάνου, Μετέωρα

Πηγή: www.kalampaka.com

Φώτο 17: Ναός Παναγίας Τήνου

Πηγή: www.alternativegreece.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΕλληνόγλωσση

Ασκέλη, Σ. (2005) *Επιχειρήστε... Αγροτουριστικά*, Αθήνα: Κέρκυρα

Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (2000) 'Ο ρόλος του τουρισμού στη διατήρηση και ανάπτυξη ιστορικών πόλεων', στο Π. Τσάρτας (επ.) *Τουριστική Ανάπτυξη-Πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 19-23

Γιαννέλης, Γ. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

Δέφνερ, Α. (2002) 'Πανεπιστημιακές Παραδόσεις' στα πλαίσια του μαθήματος *Σχεδιασμός για τον ελεύθερο χρόνο: Τουρισμός-Πολιτισμός-Αθλητισμός*, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, σ. 125-127, 133, 137, 138, 173-175, 177, 195

Δημητρομανωλάκης, Γ. Ι. (2006) 'Holy Estate', βρέθηκε στο <http://users.forthnet.gr/ath/amhros/Txt/Km/Tourismos.htm>, πρόσβαση στις 15/9/2006

Διάμετρος Ε.Π.Ε. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

Έκθεση Ενδιάμεσης Αξιολόγησης ΕΠΑΝ 2000-2006 (2005), Αθήνα: BCS / REMACO

Ελληνικός Τουρισμός – έκδοση για τον ελληνικό και κυπριακό τουρισμό, Μάρτιος 2005, τεύχος 24

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα» (2003), Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης

Εταιρεία Αναπτυξιακών Μελετών (ΕΤ.Α.Μ. Ε.Π.Ε.) (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Κρήτης', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

ΘΕΩΡΗΜΑ Α.Ε. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

Ιακωβίδου, Ο. (2000) 'Αγροτουρισμός: το μικρό όμορφο και θηλυκό πρόσωπο στον τουρισμό', στο Π. Τσάρτας (επ.), *Τουριστική Ανάπτυξη-Πολυεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 69-80

- Ιωαννίδου, Μ. και Ευκογιάννη, Μ. (2006) 'Αξιολόγηση του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα» για τον τομέα του τουρισμού στην Ελλάδα', Εργασία στα πλαίσια του μαθήματος *Στούντιο Αστικής & Περιφερειακής Ανάπτυξης*, Βόλος: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.
- Κοκκώσης, Χ. (2000) 'Τουριστική ανάπτυξη και φέρουσα ικανότητα στα νησιά', στο Π. Τσάρτας (επ.), *Τουριστική Ανάπτυξη – Πολυεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 85-89
- * Κοκκώσης, Χ. και Τσάρτας, Π. (2001) *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*, Αθήνα: Κριτική
- Κόκορης, Δ. (2002) *Ορθόδοξα Ελληνικά Μοναστήρια-Προσκυνηματικός Οδηγός*, Αθήνα: Κόκορης Δ.
- Κομίλης, Π. (1986) *Χωρική ανάλυση του τουρισμού*, Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ)
- Κοτζαμπόπουλος, Α. και Παυλάκης, Γ. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Πελοποννήσου', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
- ✓ Κράβαρης, Π. (2005) 'Εναλλακτικός Τουρισμός και η συμβολή του στην ανάπτυξη-Η περίπτωση του Δήμου Νάουσας', Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακή Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- Μαλλάς, Α. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Ηπείρου', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
- Μιχαηλίδης, Γ. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
- Μοίρα, Π. (2004) 'Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα. Κοινωνιολογική προσέγγιση', *Τουριστική Επιστημονική Επιθεώρηση*: 1η έκδοση
- * Μπακαούκας, Μ. (2006) 'Χωροαειφορικός Σχεδιασμός Τουριστικής Ανάπτυξης: Η περίπτωση του Ν. Δράμας', Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακή Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μπακαούκας, Μ., Ξυγκογιάννη, Μ., Τάτσης, Λ., Φλατσούσης, Γ. (2006) 'Στρατηγικό Χωροταξικό Σχέδιο για τη βιώσιμη ανάπτυξη του συνεδριακού και θρησκευτικού τουρισμού στις Περιφέρειες Βορείου, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης', Εργασία στα πλαίσια του μαθήματος *Χωρική Ανάπτυξη (Στρατηγική Χωροταξία / Εθνικό και Διεθνές Επίπεδο)*, Βόλος: Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

* Μπακογιάννη, Ε. (2000) 'Ο Πολιτιστικός Τουρισμός στο Πήλιο: Προτάσεις για μια βιώσιμη ανάπτυξη', Διπλωματική εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Μπριασούλη, Ε. (2000) 'Σχεδιασμός τουριστικής ανάπτυξης: Χαρακτηριστικές προσεγγίσεις, στο Π. Τσάρτας Π. (επ.) *Τουριστική Ανάπτυξη, Πολυεπιστημονικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 123, 125, 126

Μυλωνάς, Α. (1997) 'Τουρισμός: πολιτική, εξελίξεις, προοπτικές και συμβολή στην οικονομία', Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), σ. 11, 103

* Νικολαΐδου, Μ. (1999) 'Προοπτικές Ανάπτυξης της Περιφέρειας Θεσσαλίας-Η περίπτωση του Πολιτιστικού Τουρισμού', Διπλωματική εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Οικονομίδου, Ε. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

Παλούμπης, Δ. και Σιδηρόπουλος Κ. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Θεσσαλίας', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

Παπαγεωργίου-Τορτοπίδη, Ν. (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Αττικής', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού

Παπουτσάκη, Μ. (2006) 'Προσκυνήματα 5 αστέρων', βρέθηκε στο <http://users.forthnet.gr/ath/amhros/Txt/Km/Tourismos.htm>, πρόσβαση στις 15/9/2006

- * Ρώμα, Ε. (1999) 'Εναλλακτικές μορφές αστικού τουρισμού', Διπλωματική εργασία, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή Ανάπτυξη, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
- ΣΑΛΦΩ και Συνεργάτες (2003) 'Μελέτη Τουριστικής Ανάπτυξης Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου', Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης-Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού
- 'Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης του Ελληνικού Τουρισμού 2004-2010'(2003), Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης
- Τεχνολογική Προοπτική Διερεύνηση στην Ελλάδα (2004) 'Εκθεση Ομάδας Εργασίας-Τουρισμός', Αθήνα: Ομάδα Εργασίας Τεχνολογικής Προοπτικής Διερεύνησης
- Bianchini, F. (1993/1994) 'Η ανάπτυξη των Ευρωπαϊκών Πόλεων: Ο ρόλος των πολιτιστικών πολιτικών' στο F. Bianchini και M. Parkinson (επ.) *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των Πόλεων: Η εμπειρία της Δυτικής Ευρώπης*, Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, σ. 17-34
- Gartner, W. C. (2001) *Τουριστική ανάπτυξη: αρχές, διαδικασίες και πολιτικές*, Αθήνα: Εκδόσεις Έλλην
- Hellenic Sun Editions (2006) 'Θρησκευτικός Τουρισμός', βρέθηκε στο <http://www.alternativegreece.gr/WebForms/CategoryDisplay.aspx?ID=1S>, πρόσβαση στις 10/8/2006

Ξενόγλωσση

- Buhalis, D. (2001) 'Tourism in Greece: Strategic Analysis and Challenges', *Curent issues of tourism*, Vol. 4, No. 5, School of Management Studies for the Service Sector, Guildford: University of Surrey
- Douglas Norman, Douglas Ngaire, and Derrett, R. (2001) *Special Interest Tourism*, Milton: Wiley.
- Inskeep E. (1994) *National and Regional Tourism Planning: Methodologies and case studies*, World Tourism Organization Publication
- Kalogeropoulou, H. (1996) 'Cultural Tourism in Greece' in G. Richards *Cultural Tourism in Europe*, Wallingford: Cab International

- Mathieson, A. and Wall, G. (1992) *Tourism: economic, physical and social impacts*, Edinburgh: Longman, p. 14, 16-20
- Py, P. (1996) *Le tourisme*, Paris: La Documentation française
- Richards, G. (1996) 'The Scope and Significance of Cultural Tourism' in G. Richards *Cultural Tourism in Europe*, Wallingford: Cab International, p.19
- Rinschede, G. (1992) 'Forms of religious tourism', *Annals of Tourism Research*, Vol. 19, Germany: University Regensburg, p. 51-67
- Schulz, J. (2001) 'The association of religion and the meaning of leisure in contemporary Australia', School of leisure Studies, Faculty of Commerce and Management, Griffith University, pp. 203,204
- Spilanis, I. and Vayanni H. (2003) 'Sustainable Tourism: Utopia or Necessity? The Role of New Forms of Tourism in the Aegean Islands', *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 00, no. 0, Mytilene, Greece: University of the Aegean, Department of Environmental Studies, p. 2, 14, 15, 18, 19
- Tsartas, P. (2003) 'Tourism Development in Greek Insular and Coastal Areas: Sociocultural Changes and Crucial Policy Issues', *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 11, no. 2&3, Chios, Greece: University of the Aegean, p. 128

Διαδικτυακοί τόποι

www.aegina.gr

www.akalanthi.gr

www.alternativegreece.gr

www.apodimos.gr

www.culture.gr

www.dimosorestidos.gr

www.ecclesia.gr

www.gnto.gr

www.kalampaka.com

www.kanaristours.gr

www.lectus.gr

www.methana.gr

www.mykythera.gr

www.rethymnon.gr

www.samosin.gr

www.statistics.gr

www.tinos.gr

www.touristicunion.gr

www.traveldailynews.gr

www.ypan.gr

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000085684

